आश्रमो रमणीयस्तु द्रुमैर्नानाविधैर्द्विज । मध्येवनं नदी याति पुण्यतोया सरस्वती ॥ २८
कूजन्ति सारसास्तत्र मदस्निग्धकलं सदा । नदन्ति कोकिलास्तत्र कूजन्ति च मधुव्रताः ॥ २९
बहुकोलाहलं विप्र तद्वनं शुकसारिभिः । चरन्ति विविधास्तत्र श्वापदाः काननोत्तमे ॥ ३०
सदाफलं सदापुष्पं परागकणधूसरम् । आच्छन्नं काननं सर्वं मधुवृक्षैः समन्ततः ॥ ३१
नवपल्लवसंजातमञ्जरीवरवल्लिभिः । आश्लिष्टमभितोरम्यं प्रियाभिरिव वल्लभः ॥ ३२
तस्य शापभयात्रस्ता झञ्झावाताः प्रवान्ति न । न वर्षन्त्यश्मनो मेघा न शोषयति भास्करः ३३
वनं निरुपद्रवं तद्धि सदा सिद्धनिषेवितम् । आह्लादजननं नित्यं वनं चैत्ररथं यथा ॥ ३४
तस्मिन्वसति धर्मात्मा देवद्युतिर्द्विजोत्तमः । पुत्रः सुमित्रविप्रस्य लब्धो लक्ष्मीपतेर्वरात् ॥ ३५
नियमः श्रूयतां तस्य सर्वदा नियतात्मनः । ग्रीष्मे तु पञ्चाग्नितपा रवौ न्यस्तविलोचनः ॥ ३६
वर्षाकादम्बिनी यावद्वर्षास्वभ्रावकाशकः । वाते प्रवाति निष्कम्पो दुःसहे हिमवानिव ॥ ३७
वसत्यप्सु च हेमन्ते ह्रदे सारस्वते द्विज । उपस्पृशति काले स त्रिवारं वारि निर्मलम् ॥ ३८
पितॄन्देवानृषीन्नित्यं संतर्पयति श्रद्धया । वह्नौ जुहोति वैताने श्रद्धयाऽतिथिपूजकः ॥ ३९
चान्द्रायणविधानेन कालं नयति सर्वदा । ब्रह्मयज्ञपरो नित्यं सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ ४०
भ्रमन्विश्रम्य विश्रान्तः प्रपदैः प्रार्थयन्हरिम् । स्वयं विगलितैः पुष्पैः फलैर्वृत्तिं समीहते ॥ ४१
अनुद्विग्नस्तपोनिष्ठो वेदवेदाङ्गपारगः । धमनीविकरालोऽसावस्थिमात्रकलेवरः ॥ ४२
इत्थं जगाम वर्षाणां सहस्रं तस्य तद्वने । तदा जज्वाल शैलोऽसौ तपसा तस्य तेजसा ॥ ४३
सोढुं न शक्यते भूतैस्तपस्तस्य महात्मनः । वैश्वानर इवाऽऽभाति प्रज्वलंस्तपसा द्विजः ॥ ४४
गतवैराणि भूतानि समजायन्त तद्वने । मृगव्याघ्राखुमार्जारा मिथः क्रीडन्ति निर्भयाः ॥ ४५
अन्योऽपि नियमस्तस्य श्रूयतामतिदुर्लभः । नारायणं त्रिकालं स संपूजयति नित्यशः ॥ ४६
पुष्पाणां तु सहस्रेण विकचेन सुगन्धिना । वेदसूक्तविधानेन विष्णुध्यानपरायणः ॥ ४७
विष्णोः संप्रीतये विप्रः कुरुते कर्म चाखिलम् । दधीचेर्वरदानात्स संजातो वरवैष्णवः ॥ ४८
एकदा मासि वैशाखे एकादश्यां महामुनिः[3] । पूजां कृत्वा हरे रम्यां विचित्रामकरोत्स्तुतिम् ४९
तदैव खगमारुह्य देवदेवो हरिः स्वयम् । आजगाम पुरस्तस्य तया स्तुत्याऽतिहर्षितः ॥ ५०
तं दृष्ट्वा गरुडारूढं प्रत्यक्षं जलदच्छविम् । चतुर्बाहुं विशालाक्षं सर्वालंकारभूषितम् ॥ ५१
उद्भूतपुलको विप्रः सानन्दजललोचनः । जगाम शिरसा भूमौ कृतकृत्यमनास्तदा ॥ ५२
न ममौ तेन हर्षेण स ब्रह्माण्डोदरेऽपि हि । न सस्मार निजं देहं ब्रह्मभूत इवाभवत् ॥
ततः संभावितः प्रीत्या हरिणा वैष्णवो मुनिः ॥ ५३

हरिरुवाच—

देवद्युते विजानामि मद्भक्तस्त्वं मदाश्रयः । संन्यस्याखिलकर्माणि मद्भावो मन्मनाः सदा ॥
वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्तोत्रेणानेन तेऽनघ ॥ ५४

लोमश उवाच—

इति श्रुत्वा हरेर्वाक्यं प्रत्युवाच स तापसः ॥ ५५

---

१ क. ज. झ. °धैर्नृप । म° । २ ज. झ. भूप । ३ ट. ल. मुदाऽन्वितः ।

देवद्युतिरुवाच—

देवदेवारविन्दाक्ष स्वमायाधृतविग्रह । त्वद्दर्शनात्सदा देव दुर्लभो नापरो वरः ॥ ५६
ब्रह्मादयः सुराः सर्वे योगिनः सनकादयः । त्वां साक्षात्कर्तुमिच्छन्ति सिद्धाश्च कपिलादयः ॥
अहं ममेति देहस्य मोहमूलाः शुभाशुभाः । सहेतुकाश्च दह्यन्ते त्वयि दृष्टे परावरे ॥ ५८
जन्मनः कर्मणो बुद्धेराविर्भूतं फलं मम । यद्दृष्टोऽसि जगन्नाथ प्रार्थये किमतः परम् ॥ ५९
न वरार्थं हि देवेश त्वत्पादपङ्कजं हृदि । चिन्तयाम्यनिशं भक्त्या त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥ ६०
इममेव वरं याचे त्वद्भक्तिरचला मम । अस्तु वै केवला नाथ प्रार्थये नापरं वरम् ॥ ६१

लोमश उवाच—

[+इति श्रुत्वा वचस्तस्य प्रसन्नहृदयस्तदा] । प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा एवमस्तु द्विजोत्तम ॥ ६२
अन्यस्ते तपसः कश्चित्प्रत्यूहो न भविष्यति । [*एतच्च त्वत्कृतं स्तोत्रं ये पठिष्यन्ति मानवाः ॥
तेषां मद्विषया भक्तिर्निश्चला च भविष्यति] । धर्मकार्यं च यत्किंचित्साङ्गं सर्वं भविष्यति ॥६४
ज्ञानेन परमा निष्ठा तेषां स्थास्यति सर्वदा ॥ ६५

लोमश उवाच—

इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो भूयो देवदेवो जनार्दनः । देवद्युतिस्तदारभ्य नारायणपरोऽभवत् ॥ ६६

वेदनिधिरुवाच—

महर्षेऽनुगृहीतोऽस्मि कथया पावनीकृतः । अनया विष्णुसङ्गिन्या गङ्गयेवाहमद्य वै ॥ ६७
किं तत्स्तोत्रं तदाख्याहि प्रसन्नो येन माधवः । तस्यानघस्य विप्रस्य महत्कौतूहलं मम ॥ ६८
त्वत्प्रसादादहं विप्र मन्ये प्राप्तं मनोरथम् । महतां संगतिः कस्य महत्त्वाय न कल्पते ॥ ६९

लोमश उवाच—

कथयामि रहस्यं ते यज्जप्तं स्तोत्रमुत्तमम् । प्राग्गृहीतं सुपर्णेन[1] गरुडान्मम चाऽऽगतम् ॥ ७०
अध्यात्मगर्भसारं तन्महोदयकरं शुभम् । सर्वपापहरं विप्र ह्यात्मज्ञानकरं परम् ॥ ७१
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमो विश्वाय चक्रिणे । [2]भक्तप्रियाय कृष्णाय जगन्नाथाय [3]तेजसे ॥
स्तोता स्तुत्यः स्तुतिः सर्वं जगद्विष्णुमयं सदा । तदा संस्तूयते केन भक्ति[4]र्भेदकरी नृणाम् ॥७३
यस्य देवस्य निश्वासो वेदाः साङ्गाः ससूत्रकाः । का स्तुतिः प्रमुदे तस्य भक्त्याऽहं मुखरोऽभवम्
वेदो न वक्ति यं साक्षान्न च वाग्वेत्ति नो मनः । मद्विधस्तं कथं स्तौति भक्तियुक्तो न किं वदेत्
ब्रह्मादिब्रह्म विष्णो त्वं त्वमेव ब्रह्मणो वपुः । स्रष्टा ब्रह्मनिदानं च शुद्धब्रह्म त्वमेव च ॥ ७६
[+काऽय कायस्तव विभो भित्त्वा स्पृशति कायिनम् । कायदोषैरनाघ्रातस्तया त्वं भासि योगि-
नाम् (?)] ॥ ७७
देहभावेन जागर्ति न निद्राति निजात्मनि । सुखसंदोहबुद्धिर्या सा त्वं विष्णो न संशयः॥ ७८
महदादिद्विधाभावास्तथा वैकारिका गुणाः । त्वमेव नाथ तत्सर्वं नानात्वं मूढकल्पना ॥ ७९
केशकेशवरूपाभिः कल्पनाभिः स्थितिस्तथा । त्वमेव कथ्यसे ब्रह्मन्पुत्रादिभिः पुमानिव ॥ ८०

+ इदमर्धं क. ख. च छ. ज. झ. ढ. र. ल. पुस्तकस्थम् । * अयं श्लोकः क. छ. ज. झ. र. ल. पुस्तकस्थः ।
+ अयं श्लोकः ख. छ. र. ल. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ज झ. भूप । २ क. झ. र. ल. भक्तिप्रि° । ३ र. ल. शार्ङ्गिणे । ४ र. ल. °क्तिर्मोद° ।

विदोषं विगुणं चैकं चिन्मूर्तमखिलं जगत् । कवीनां भाति यद्रूपं तं विष्णुं नौमि निर्गुणम्॥ ८१
यस्मिञ्ज्ञाते न कुर्वन्ति कर्माऽऽचारश्रुतेरितम् । निरेषणा जगन्मित्रं शुद्धं ब्रह्म नमामि तत्॥ ८२
[+कामयज्ञान्प्रजार्थं च एषणाभ्यः समुत्थितान् । लोकमात्मैव पश्यन्तो यं बुद्ध्वैवं चराचरम्]
स्वं स्वेतरं च सन्मात्रं यत्प्रबोधादुपासते । योगिनः सर्वभूतेषु सद्रूपं नौमि तं हरिम् ॥ ८४
ब्रह्माहमिति गायन्ति यं ज्ञात्वैकं वरा जनाः । पश्यन्तो हि त्वया तुल्यं देवं तं नौमि माधवम्
माया मोहो विचित्राभस्तथाऽहंममता नृणाम् । विलीयन्ते विदित्वा यं नमस्तस्मै चिदात्मने८६
मोहानललसज्ज्वालाज्वलल्लोकेषु[1] सर्वदा । यन्नामाम्भोधरच्छायां प्रविष्टो न तु दह्यते ॥ ८७
प्रयाणे वाऽप्रयाणे वा यन्नाम स्मरतां नृणाम् । सद्यो नश्यति पापौघो नमस्तस्मै चिदात्मने८८
यस्य स्मरणमात्रेण न मोहो नैव दुर्गतिः । न रोगो नैव दुःखानि तमनन्तं नमाम्यहम् ॥ ८९
कामयन्ते प्रजा नैव ह्येषणाभ्यः समुत्थिताः । लोकमात्मेति पश्यन्तो यं बुद्ध्वैकचरा जनाः ॥
शब्दार्थः संविदर्थश्च विष्णोर्नास्ति परो यदि । सत्येन तेन संसारो न मां स्पृशतु माधव ॥९१
नारायणो जगद्व्यापी यदि वेदादिसंमतः । सत्येन तेन निर्विघ्ना विष्णुभक्तिर्ममास्तु वै ॥ ९२
योनिबीजं विना बीजं बीजे यो जीवभाषितः । स विष्णुर्भवबीजं मे शितविद्यासिना द्यतु॥९३
त्रितनुर्नटवद्यस्तु सृष्टिस्थितिलयेषु च । गुणैर्भवति कार्येषु स प्रसीदतु मे हरिः ॥ ९४
[*दशभेदावतीर्णो यो धर्मत्राणाय केवलम् । अभ्यर्थितः सुरगणैः स प्रसीदतु मे हरिः ॥ ९५
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं प्राणिहृन्मन्दिरेऽमलः । एको वसति यो देवः स प्रसीदतु मे हरिः] ॥ ९६
इच्छां चक्रे सदेवाग्रे य एकः स्यां बहुस्तथा । प्रविष्टो देवताः सृष्ट्वा स प्रसीदतु मे हरिः ॥९७
हृत्खगः खसमः खादिः खातीतः खक्रियः खगः । खं ब्रह्म खादि भुक्त्वाऽन्ते खमूर्तिस्त्वं मखाशनः
यद्भासा यन्मुदा यस्य सत्तया संततं जगत् । जाड्यं दुःखमसत्त्वं च स भवानेव तन्मयः ॥ ९९
त्वत्पृष्ठं मोदते सर्वं त्वत्त्यक्तमशुचिर्भ(भ)वेत् । तत्संगतोऽप्यसङ्गस्त्वं विकारस्तेन ते न हि १००
[+केचिद्बुद्धिं परे प्राणं मनोऽहंकारमातरम् । केचिच्च कायं(य)चैतन्यं कायमात्रं परेऽधमाः ॥१
केचित्तु पुरुषं शब्दं ब्रह्म केचित्परे शिवम् । भक्तिं च चिन्मयीं केचिद्गोविन्दं त्वां कुमार्गगाः२
तीर्थातीर्थमधिष्ठाय केशाकेशि मिथो जनाः । यद्वदन्ति पुनस्त्वां हि चित्सदानन्दलक्षणम्]१०३
योगज्ञं भूतचैतन्यं चार्वाकास्त्वामुपासते । सौगता ब्रुवते तर्कैस्त्वां बुद्धिं क्षणभङ्गुराम् ॥ १०४
शरीरपरिमाणं त्वां मन्यन्ते जिनदेवताः । ध्यायन्ति पुरुषं सांख्यास्त्वामेव प्रकृतेः परम्॥१०५
जन्मादिरहितं पूर्वं चित्सदानन्दलक्षणम् । त्वामौपनिषदा ब्रह्म चिन्तयन्ति परात्परम् ॥ १०६
खादिभूतानि देहश्च मनोबुद्धीन्द्रियाणि च । विद्याविद्ये त्वमेवात्र नान्यत्त्वत्तोऽस्ति किंचन१०७
त्वमग्निस्त्वं हविस्त्वं स्रुग्दीक्षितानां क्रियाक्षये(मा) । त्वं सेतुः सर्वभूतानां त्वमेव शरणं मम ८
युवतीनां यथा यूनि यूनां च युवतौ यथा । मनोऽभिरमते तद्वन्मनो मे रमतां त्वयि ॥ १०९
अपि पापं दुराचारं नरं त्वां प्रणतं हरे । नेक्षन्ते किंकरा याम्या उलूकास्तपनं यथा ॥ ११०
तापत्रयमघौघश्च तावत्पीडयते जनम् । यावन्नाऽऽश्रयते मर्त्यो भक्त्या त्वत्पादपङ्कजम् ॥ १११

+ अयं श्लोकः, छ. ठ. पुस्तकस्थः । * धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, क. ख. छ. ज. झ. र. ल. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, छ. ठ. पुस्तकस्थः ।

१ छ. ठ. लोकानां ।

यं न स्पृशन्ति गुणजातिशरीरधर्मा यं न स्पृशन्ति गतयः खमिवेन्द्रियाणाम् ।
यं न स्पृशन्ति मुनयो गतसङ्गमोहास्तस्मै नमो भगवते हरये प्रतीचे ॥ ११२
यद्ध्यानसंचयनतूर्णवशीकृताङ्गामैश्वर्यचारुगुणितां सुखमोक्षलक्ष्मीम् ।
आलिङ्ग्य शेरत इहाऽऽत्मसुखैकलाभास्तस्मै नमोऽस्तु हरये मुनिसेविताय ॥ ११३
जन्मादिभावविकृतेर्विरहस्वभावो यस्मिन्नयं परिधुनोति षडूर्मिवर्गम् ।
यं ताडयन्ति न सदा मदनादिदोषास्तं वासुदेवममलं प्रणतोऽस्मि हृद्यम् ॥ ११४
स्थूलं विलाप्य करणं करणे निदानं(ने) तत्कारणं करणकारणवर्जिते च ॥
इत्थं विलाप्य यमिनः प्रविशन्ति यत्र तस्मै नमोऽस्तु हरये मुनिसेविताय ॥ ११५
यद्ध्यानसंगतमलं विजहात्यविद्यां यद्ध्यानवह्निपतितं जगदेति दाहम् ।
यद्ध्यानमुल्लसदसिर्द्यति संशयाब्धिं तं त्वां हरिं विशदबोधघनं नमामि ॥ ११६
चराचराणि सर्वाणि भूतान्यस्य हरेः पुरा । यथाऽत्र तेन सत्येन पुरस्तिष्ठति(तु) मे हरिः ११७
यथा नारायणः सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् । तेन सत्येन मे देवः स्वं दर्शयतु केशवः ॥ ११८
भक्तिर्यथा हरौ मेऽस्ति तद्वच्छ्रेष्ठा गुरौ यदि । ममास्ति तेन सत्येन स्वं दर्शयतु केशवः ॥११९
तस्यैवं शपथैः सत्यैर्भक्तिं तस्यानुचिन्तयन् । दर्शयामास चाऽऽत्मानं संप्रीतः पुरुषोत्तमः १२०
तदा दत्त्वा वरं तस्मै पूरयित्वा मनोरथम् । जगाम कमलाकान्तः स्तुत्या विप्रेण तोषितः॥१२१
कृतकृत्यो द्विजः सोऽपि वासुदेवपरायणः । शिष्यैः सार्धं जपन्स्तोत्रं तस्मिन्नास्ते तपोवने १२२
कीर्तयेद्य इदं स्तोत्रं शृणुयादपि मानवः । अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥ १२३
आत्मविद्याप्रबोधं च लभते ब्राह्मणः सदा । न पापे जायते बुद्धिर्नैव पश्यत्यमङ्गलम् ॥ १२४
बुद्धिस्वास्थ्यं मनःस्वास्थ्यं स्वास्थ्यमैन्द्रियकं तथा । नृणां भवति सर्वेषां सम्यक्स्तोत्रस्य कीर्तनात्
विचार्यार्थं पठेद्यस्तु शृणुयादपि मानवः । स विधूयेह पापानि लभते वैष्णवं पदम् ॥ १२६
वाञ्छितं लभते कामान्पुत्रान्प्राप्नोत्यनुत्तमान् । दीर्घमायुर्बलं वीर्यं लभते च सदा पठन् ॥ १२७
तिलपात्रसहस्रेण गोसहस्रेण यत्फलम् । तत्फलं समवाप्नोति य इमां कीर्तयेत्स्तुतिम् ॥ १२८
[*धर्मार्थकाममोक्षाणां यं यं कामयते सदा । अचिरात्तमवाप्नोति स्तोत्रेणानेन मानवः ॥ १२९
आचारे विनये धर्मे ज्ञाने तपसि सन्नये । नृणां भवति नित्यं धीरिमां संशृण्वतां स्तुतिम्] १३०
महापातकयुक्तोऽपि तथा युक्तोपपातकैः । सद्यो भवति शुद्धात्मा स्तोत्रस्य पठनात्सकृत् ॥ १३१
प्रज्ञालक्ष्मीयशःकीर्तिज्ञानधर्मविवर्धनम् । दुष्टग्रहोपशमनं सर्वाशुभविनाशनम् ॥ १३२
सर्वव्याधिहरं पथ्यं सर्वारिष्टनिषूदनम् । दुर्गतेस्तरणं स्तोत्रं पठितव्यं जितात्मभिः[1] ॥ १३३
नक्षत्रग्रहपीडासु राजदैवभयेषु च । अग्निचौरनिपातेषु सद्यः संकीर्तयेदिदम् ॥ १३४
सिंहव्याघ्रभयं नास्ति नाभिचारभयं तथा । भूतप्रेतपिशाचेभ्यो राक्षसेभ्यस्तथैव च ॥ १३५
पूतनाजृम्भकेभ्यश्च विघ्नेभ्यश्चैव सर्वदा । नृणां क्वचिद्भयं नास्ति स्तवे ह्यस्मिन्प्रकीर्तिते ॥ १३६
वासुदेवस्य पूजां यः कृत्वा स्तोत्रमुदीरयेत् । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १३७
गङ्गादिपुण्यतीर्थेषु या स्नानेनाऽऽप्यते गतिः । तां गतिं समवाप्नोति पठन्पुण्यामिमां स्तुतिम् ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो र. ल. पुस्तकस्थः । + संधिरार्षः ।

1 छ. र. ल. द्विजातिभिः ।

एककालं द्विकालं वा त्रिकालं वाऽपि यः पठेत् । सर्वदा सर्वकार्येषु सोऽक्षयं सुखमश्नुते ।। १३९
चतुर्णां साङ्गवेदानां त्रिरावर्तेषु यत्फलम् । तत्फलं समवाप्नोति स्वधीयानः सकृन्नरः ।। १४०
अक्षयं धनमाप्नोति स्त्रीणां भवति वल्लभः । पूजां विन्दति लोकेऽस्मिञ्श्रद्धया संस्मरन्स्तुतिम् ।।
सर्वदा संपदा युक्तो विपदं नैव पश्यति । गोभिर्न हीयते स्तोत्रं नित्यं यः कीर्तयेदिदम् ।।१४२
अलक्ष्मीः कालकर्णे च दुःस्वप्नं दुष्टचिन्तनम् । सद्यो नश्यति भक्तानां य एनं शृणुयात्स्तवम् ।।
प्रातरुत्थाय योऽधीते शुचिर्विष्णुपरायणः । अक्षयं लभते सौख्यमिहलोके परत्र च ।। १४४
देवस्तुतिप्रणीतं वै विष्णुप्रीतिकरं शुभम् । विष्णुप्रसादजननं विष्णुदर्शनकारणम् ।। १४५
योगसारमिदं नाम स्तोत्रं परमपावनम् । यः पठेत्सततं भक्त्या विष्णुलोकं स गच्छति ।। १४६
इति ते कथितं स्तोत्रं गुह्यं पापप्रणाशनम् । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पिशाचस्य च मोक्षणम् ।।१४७

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे योगसारस्तोत्रकथनं नामैकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।। २४९ ।। (३१)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४५००८

अथ पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

लोमश उवाच—

श्रूयतां ये(यः) पिशाचा(च)श्च मोचिता(त)स्तेन तद्वने । आसीद्राजा चित्रनामा द्राविडे विषये पुरा
सोमान्वये महाक्षत्री शूरः शस्त्रास्त्रपारगः । गजवाजिरथौघैश्च संपन्नो विक्रमैस्तथा ।। २
स्वर्णैर्नानाविधै रत्नैः पूर्णकोशो महाधनः । मध्येनारीसहस्रं तु सदा क्रीडति भूपतिः ।। ३
स्त्रैणः कामी सदा लुब्धश्चण्डकोपः स पार्थिवः । न करोति वचो धर्म्यं सचिवैः समुदीरितम् ४
विष्णुं निन्दति सोऽत्यर्थं वैष्णवान्द्वेष्टि सर्वदा । कोऽसौ विष्णुः क्व दृष्टोऽसौ क्व चाऽऽस्ते केन कीर्त्यते ।। ५
इत्थं न सहते विष्णुं स राजा दैवमोहितः । नारायणं भजन्ते ये तान्पीडयति कोपितः ।। ६
न ब्राह्मणं न वेदांश्च वैदिकं कर्म न व्रतम् । न दानं मन्यते दातुं पाखण्डस्थितिसंस्थितः ।। ७
अनीत्या चण्डदण्डैश्च प्रजापीडां करोति सः । निष्ठुरो निर्दयः क्रूरः पुण्यकार्यपराङ्मुखः ।। ८
च्युताचारोऽच्युतद्वेष्टा च्युताग्निश्च च्युतक्रियः । सोऽनुशास्ति प्रजा भूपः कालरूप इवापरः ।। ९
ततो बहुतिथे काले स राजा पञ्चतां गतः । वैदिकेन विधानेन न लेभे चौर्ध्वदेहिकम् ।। १०
अथ किंकरयूथेन पीड्यमानो भृशं तथा । अयं कीलमये मार्गे तप्ताङ्गारप्रपूरिते ।। ११
चण्डार्करश्मिसंतप्ते वृक्षच्छायाविवर्जिते । तप्ताङ्गारप्रकीर्णे च वह्निज्वालासमाकुले ।। १२
लोहतुण्डैश्च काकोलैर्हन्यमानः सुदारुणैः । वृकैर्दंष्ट्राकरालैश्च श्वभिर्घोरैश्च भक्षितः ।। १३
शृण्वन्क्रन्दितमन्येषां नृणां किल्बिषकारिणाम् । जगाम पार्थिवो लोकमन्तकस्य भयावहम् ।। १४
शृणु द्विज गतिं तस्य तस्मिँल्लोके सुदारुणाम् । निरयान्निरयं यातः पर्यायेण स भूपतिः ।। १५
आदौ पपात तामिस्रे दारुणे भूरिदुःखदे । पुनश्चैवान्धतामिस्रे यत्र दुःखं च दुःसहम् ।। १६
गतोऽनन्तरमत्युग्रं महारौरवरौरवम् । नरकं कालमत्युग्रं महानरकमेव च ।। १७

---

१ ख. छ. र. ल. तत्परः ।

पश्चान्मग्नः स भूपालो दुस्तरे दुःखमूर्छितः । संयमन्यां महावीचौ तपने संप्रतापितः ॥ १८
पपातानन्तरं राजा दुःखाग्निप्लुष्टमानसः । संघातं चैव काकोलं कुड्मलं पूतिमृत्तिकम् ॥ १९
लोहशङ्कुं मृगीयन्त्रपन्थानं शाल्मलीं नदीम् । प्रविष्टोऽथ महाभीमं दुर्दर्शं दुर्गमं पुनः ॥ २०
असिपत्रवनं चैव लोहेचारकमेव च । एवमेतेषु सर्वेषु पतित्वा पापकृन्नृपः ॥ २१
अविन्दन्नरके घोरे संतापं यातनामयम् । विष्णुप्रद्वेषदोषेण युगानामेकसप्ततिम् ॥ २२
भुक्त्वा च यातना यामीर्निस्तीर्णो नरकान्नृपः । स मर्त्ये गिरिराजे तु पिशाचोऽभूत्तदा महान्॥
स भ्राम्यति दिशः सर्वा वने तस्मिन्बुभुक्षितः । न पश्यत्यशनं तोयं भ्रमते च सदा गिरौ॥२४
कदाचित्पर्यटन्सोऽथ पिशाचः शोकपीडितः । लक्षप्रस्रवणेऽरण्ये प्रविष्टो भाविसत्फलः ॥ २५
विभीतकतरुच्छायां समाश्रित्य स दुःखितः । हा हतोऽस्मीति चाऽऽक्रन्दन्घोरमुच्चैः पुनः पुनः॥
क्षुत्तृड्भ्यां मुह्यमानस्य सर्वभूतद्रुहो मम । जन्मनोऽस्य दुरन्तस्य कथमन्तो भविष्यति ॥ २७
अहो पापसमुद्रेऽस्मिन्दुःखकल्लोलमालिनि । करावलम्बनं को मे निमग्नस्य प्रदास्यति ॥ २८
इत्थं तस्य पिशाचस्य रोदनं दीनचेतसः । देवद्युतिरधीयानः शुश्राव करुणामयः ॥ २९
समागत्य ततस्तत्र तं पिशाचं ददर्श सः । विकरालमुखं दीनं पिशाचं पिङ्गलाकृतिम् ॥ ३०
ऊर्ध्वमूर्धजकृष्णाङ्गं यमदूतमिवापरम् । लोलजिह्वं चलद्दृष्टिं दीर्घजङ्घं शिराकुलम् ॥ ३१
दीर्घोष्ठं शुष्कतुण्डं च गर्ताक्षं शुष्कपञ्जरम् । अथामुं कौतुकाविष्टः पप्रच्छ मुनिसत्तमः ॥ ३२
को हि त्वं भीषणाकारः कुतो रोदिषि दारुणम् । अवस्थेयं कुतो ब्रूहि किंवाऽहं करवाणि ते ३३
ममाऽऽश्रमप्रविष्टा हि दुःखभाजोऽपि जन्तवः । मोदन्ते केवलं सर्वे वैष्णवे भवने यथा ॥ ३४
वद त्वं सत्वरं भद्र दुःखस्यैतस्य कारणम् । कालक्षेपं न कुर्वन्ति प्राप्तेऽर्थे हि मनीषिणः ॥ ३५

लोमश उवाच—

श्रुत्वैतद्वचनं प्रीतः पिशाचस्त्यक्तरोदनः । उवाच दीनया वाचा प्रश्रयावनतस्तदा ॥ ३६

पिशाच उवाच—

सर्वाङ्गव्यापिसंतापं जहार त्वद्वचो मयि । ग्रीष्मे दावानलोद्भूतं वर्षन्मेघ इवाचले ॥ ३७
यन्मेऽस्ति सुकृतं किंचित्तेन दृष्टोऽसि भो द्विज । न ह्यसंचितपुण्यानां सद्भिरेकत्र संस्थितिः ३८

लोमश उवाच—

इत्युक्त्वा कथयामास पूर्ववृत्तान्तमात्मनः ॥ ३९

पिशाच उवाच—

विष्णुद्वेषप्रभावेन दशामेतामहं गतः । यन्नामस्मरणान्मुक्तो नरो विष्णुपदं व्रजेत् ॥ ४०
पापिष्ठस्य हरौ तस्मिन्मम द्वेषोऽभवद्द्विज । यः पालयति भूतानि धर्मं पाति जगत्त्रये ॥ ४१
योऽन्तरात्मा तु भूतानां तस्मिन्द्वेषो ममाभवत् । कर्मणां फलदो यश्च सर्ववेदेषु पठ्यते ॥ ४२
तपोभिरिज्यते विप्रैः स मद्द्वेषपदं गतः । त्यक्तक्रियैः प्रियारण्यैर्निःसङ्गैकचरैश्च यः ॥ ४३
[*वेदान्ते यतिभिश्चिन्त्यः स मद्द्वेष्यो हरिर्द्विज । ब्रह्मादयः सुराः सर्वे योगिनः सनकादयः]॥
मुक्त्यर्थमर्चयन्तीह स विष्णुर्द्वेषितो मया । आदिमध्यावसाने यो विश्वस्यास्य सनातनः ॥ ४५

* अयं श्लोकः क. ख. छ. ज. र. ल. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ज. र. ल. संजीवने । २ छ. ठ. 'हकण्टक' । ३ ख. र. ल. भीमं ।

यस्य नास्त्यादिमध्यान्तं स मे द्वेषपथं ययौ । यन्मया सुकृतं कर्म विहितं पूर्वजन्मनि ॥ ४६
विष्णुद्वेषाग्निना दग्धं तत्सर्वं भस्मसादभूत् । कथंचिदस्य पापस्य सीमां पश्यामि चेदहम् ॥ ४७
मुक्त्वा नारायणं नान्यं स्मरयिष्यामि देवताम् । विष्णुद्वेषाच्चिरं भुक्ता मया नरकवेदनाः॥ ४८
नरकान्निर्गतः सोऽहं पैशाचीं योनिमागतः । अधुना कर्मवातैः कैरप्यानीतस्त्वदाश्रमम् ॥ ४९
यत्र त्वद्दर्शनार्कान्मे नष्टं दुःखमयं तमः । प्राप्यते मरणं यत्र वन्दनं श्रीः सुखं वधूः ॥ ५०
स तत्र नीयते तेन कर्मणा ग(ज)लहस्तिना । इदानीमुचितं ब्रूहि कर्म पैशाच्यनाशनम् ॥
परोपकारकार्ये हि न धन्या मन्दगामिनः ॥ ५१

देवद्युतिरुवाच—

अहो मुष्णाति मायेयं देवासुरनृणामपि । यया देवेष्वपि द्वेषो जायते धर्मनाशनः ॥ ५२
स्रष्टा पालयिता हन्ता जगतां यो महेश्वरः । आत्मा च सर्वभूतानां तं मूढो द्वेष्टि कः कथम्५३
भवन्ति सर्वकर्माणि सफलानि यदर्पणात् । तद्भक्तिविमुखो मर्त्यः को न याति हि दुर्गतिम्५४
श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म केवलम् । सेवितव्यं चतुर्वर्णैर्भजन्नारायणं सदा ॥ ५५
अन्यथा निरयं याति विमार्गागमसेवनात् । अतो वेदविरुद्धार्थं शास्त्रोक्तं कर्म संत्यजेत् ॥ ५६
स्वबुद्धिरचितैः शास्त्रैः प्रतार्येह च बालिशान् । विघ्नन्ति श्रेयसो मार्गं लोकनाशाय केवलम् ५७
विष्णुं निन्दन्ति वेदांश्च तपो निन्दन्ति सद्द्विजम् । तेन ते निरयं यान्ति असच्छास्त्रनिषेवणात्
अयमेव यथा राजा द्राविडो निरयं गतः । द्विषन्नारायणं देवं देवदेवं जगद्गुरुम् ॥ ५९
तस्माद्द्वेषं हि देवेषु गोषु च ब्राह्मणेषु च । संत्यजेत्पुण्यकामोऽत्र वेदबाह्यां त्यजेत्क्रियाम् ६०

लोमश उवाच—

इत्युक्त्वा कथयामास पिशाचाय हितं मुनिः ॥ ६१

देवद्युतिरुवाच—

प्रयागं गच्छ भो भद्र माघमासं विचारयन् । तत्र ते निश्चिता मुक्तिः पैशाच्यान्नात्र संशयः ६२
तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति श्रुतिरेषा पुरातनी । विजहाति नरस्तत्र प्राक्तनं कर्म दुष्कृतम् ॥ ६३
प्रयागस्नानतो नान्यत्पुण्यं तदधिकं परम् । प्रायश्चित्तं तपोरूपं दानरूपं क्रियात्मकम् ॥ ६४
यागयोगाधिकं विद्धि प्रयागं पापनाशनम् । स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं तत्पृथिव्यामपावृतम् ॥ ६५
सितासितोदवेणी या तां हित्वा भुवि नापरा । पापाग्निगडबन्धस्य च्छेदने वै कुठारिका॥ ६६
क विष्णुः सूर्यतेजोऽग्निर्गङ्गायमुनसंगमः । क वराकी नृणां तुच्छा पापराशिस्तृणाहुतिः ॥ ६७
मलीमसघमध्वंसी यथा नभसि चन्द्रमाः । भाति पापक्षयादूर्ध्वं नरो वेणीजलाप्लुतः ॥ ६८
सितासितस्य माहात्म्यमहं वक्तुं न ते क्षमः । यत्तोयकणसंस्पृष्टो मुक्तः केरलको द्विजः ॥ ६९

लोमश उवाच—

इति वाक्यं मुनेः श्रुत्वा पिशाचस्तुष्टमानसः । मुक्तदुःख इव प्रीतः पप्रच्छ प्रणयान्मुनिम् ॥ ७०

पिशाच उवाच—

कथं केरलदेशीयो द्विजो मुक्तो महामुने । एतं कथय वृत्तान्तं संसृज्य करुणां मयि ॥ ७१

देवद्युतिरुवाच—

पिशाच शृणु पुण्यान्मे कथां कथयतः शुभाम् । केरले वसुनामा च ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ ७२

दायादैर्हृतभूमिस्तु निर्धनो बन्धुवर्जितः । जन्मभूमिं परित्यज्य महादुःखेन निर्गतः ॥ ७३
[+देशाद्देशं परिभ्रम्य कालेन महता पुनः । प्रविश्य स महारण्यमीषद्व्याधिप्रपीडितः] ॥ ७४
गच्छंस्तीर्थान्तरं श्रान्तः क्षुत्क्षामो विन्ध्यपर्वते । दुर्भिक्षेण मृतिं लेभे न तदा चौर्ध्वदेहिकीम् ७५
तेन कर्मविपाकेन तत्रैव गिरिगह्वरे । प्रेतीभूतश्चिरं कालमुवास निर्जने वने ॥ ७६
शीतातपपरिक्लिष्टो निराहारो निरुदकः । दिगम्बरोऽनुपानत्को हाहेति कथयन्गिरा ॥ ७७
इतस्ततः परिभ्रम्य वायुभूतः स केरलः । द्विजो न शरणं लेभे न सुखं कुत्रचित्तदा ॥ ७८
स शोचति स्म दुःखार्तो नैव पश्यति सद्गतिम् । सर्वदादत्तदानोऽसौ भुङ्क्ते स्वकर्मणः फलम् ७९
हविर्जुह्वति नाग्नौ ये गोविन्दं नार्चयन्ति च । भजन्ति नाऽऽत्मविद्यां ये सुतीर्थविमुखाश्च ये ८०
सुवर्णं वस्त्रताम्बूलं रत्नमन्नं फलं जलम् । आर्तेभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्वे तेऽकृतदानकाः ॥ ८१
ब्रह्मस्वं च परस्वं च स्त्रीधनानि हरन्ति ये । बलेन च्छद्मना वाऽपि धूर्ताश्च परवञ्चकाः ॥ ८२
दाम्भिकाः कुहकाश्चौरा ये चान्ये बकवृत्तयः । बालवृद्धातुरस्त्रीषु निर्दयाः सत्यवर्जिताः ॥ ८३
अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः । अगम्यागामिनः सर्वे ये चान्ये ग्रामयाजकाः ८४
पितृमातृस्नुषापत्यस्वदारत्यागिनश्च ये । ये कदर्याश्च ये लुब्धा नास्तिका धर्मदूषकाः ॥ ८५
त्यजन्ति स्वामिनं युद्धे त्यजन्ति शरणागतम् । गवां भूमेश्च हर्तारो ये चान्ये रत्नदूषकाः ॥८६
महाक्षेत्रेषु सर्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये । परद्रोहरता ये च तथाच प्राणिहिंसकाः ॥ ८७
परापवादिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः । कुप्रतिग्राहिणः सर्वे संभवन्ति पुनः पुनः ॥ ८८
प्रेतराक्षसपैशाचतिर्यग्वृक्षकुयोनिषु । न तेषां सुखलेशोऽस्ति इहलोके परत्र च ॥ ८९
तस्मात्त्यक्त्वा निषिद्धार्थं विहितं कर्म चाऽऽचरेत् । यज्ञं दानं तपस्तीर्थं मन्त्रं देवं गुरुं भजेत् ९०
विपाकं कर्मणो दृष्ट्वा योनिकोटिषु दुस्तरम् । चतुर्भिरपि वर्णैस्तु सेव्यो धर्मो निरन्तरम् ॥ ९१

लोमश उवाच—

इति प्रेतगतिं दृष्ट्वा पापबीजोत्थितां हि सः । कृत्वा धर्मोपदेशं च पुनस्तस्मै द्विजोऽब्रवीत् ॥९२

देवद्युतिरुवाच—

इत्थं स केरलः प्रेतो वर्तमानो गिरौ तदा । अतिवाह्य चिरं कालमपश्यत्पथिकं पथि ॥ ९३
वहन्तं द्विकरण्डं च वेणीपानीयभाण्डकम् । गायन्तं प्रमुदा देवं पुण्यश्लोकं जनार्दनम् ॥ ९४
तं दृष्ट्वा सहसा प्रेतो मार्गरोधं चकार वै । दर्शयामास चाऽऽत्मानं मा भैषीरित्युवाच ह ॥ ९५
पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कार्पटिकोत्तम । न दास्यसि जलं चेन्मां प्राणा यास्यन्ति मे दृढम्
इति प्रेतवचः श्रुत्वा पान्थः प्रत्याह कौतुकात् ॥ ९६

कार्पटिरुवाच—

कस्त्वं दुःखाभिभूतस्तु कृशो म्लानो दिगम्बरः । जीवशेषो मुमूर्षुश्च विकृतो भयवर्धनः ॥ ९७
नवधूमप्रयाकारश्चञ्चलश्चललोचनः । पञ्चामस्पृष्टभूमिस्त्वं निर्मांसोदरबाहुकः ॥ ९८

देवद्युतिरुवाच—

इति तद्वचनं श्रुत्वा प्रेतो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ९९

+ अयं श्लोकः क. ख. छ. ज. र. ल. पुस्तकस्थः ।

प्रेत उवाच—

शृणु धार्मिक ते वच्मि येनाहमीदृशोऽभवम्। ब्राह्मणोऽदत्तदानोऽहं लोभी च मलिनक्रियः ॥
पराभ्नेन सदा पुष्ट एकाकी मिष्टभुक्सदा। मया दत्ता न भिक्षाऽपि हन्तकारो न पुष्कलः १०१
न कृतो वैश्वदेवश्च प्रक्षिप्तो न बहिर्बलिः। भूतानां तु तृषार्तानां न हृता पयसा तृषा ॥ १०२
कदाचित्पितरो नैव तर्पिता अटता महीम्। न च श्राद्धं कृतं क्वापि पूजिता नैव देवताः॥१०३
वर्षातपपरित्राणं न दत्तं पादरक्षणम्। जलपात्रं न दत्तं च ताम्बूलं नौषधं तथा ॥ १०४
न गेहे वसतिर्दत्ता नाऽऽतिथ्यं कस्यचित्कृतम्। अन्धवृद्धाधनानाथा ह्यन्नदानान्न तोषिताः१०५
गवां ग्रासो न दत्तो वै न रोगी परिमोचितः। न दत्ता न हुता विप्र द्वित्रा अपि तिला मया॥
पृथिव्यां तिलदातारो न भवन्ति तु मद्विधाः। व्यतीपाते न दत्तं हि किंचिदल्पं महद्भवेत्१०७
संक्रान्तावुपरागे च न दत्तं चन्द्रसूर्ययोः। पर्वाण्यन्यानि सर्वाणि जग्मुः शून्यानि वै द्विज १०८
तिथयः कार्तिके मुख्या जाता वन्ध्याः सदा मम। पितृभ्यो नैव दत्तं च अष्टकासु मघासु च॥
द्विजानां न कृता प्रीतिर्मन्वादिषु युगादिषु। न दत्तस्तिलतैलेन प्रदीपः कार्तिके मया ॥ ११०
न स्नातो माघमासेऽहं रूपसौभाग्यकामदे। अग्निं प्रज्वाल्य काष्ठौघैः स्नातानां माघपौषयोः ॥
शीतार्तानां च विप्राणां न कृतो जाड्यनिग्रहः। माधवादिषु मासेषु न दत्तं शीतलं जलम्११२
मया न रोपितोऽश्वत्थो न्यग्रोधो नैव रोपितः। बन्दिगृहान्मया मुक्तिर्न कृता प्राणिनां क्वचित्
न प्राणिभयसंत्रस्तो रक्षितः शरणागतः। नोपोष्य हि त्रिरात्राणि तोषितो मधुसूदनः ॥ ११४
कृच्छ्रातिकृच्छ्रपाराकं तथा चान्द्रायणं द्विज। *अष्टान्नं (?) तप्तकृच्छ्रं च तथा सांतपनानि च
व्रतान्येतानि पुण्यानि जुष्टानीन्द्रादिभिः सुरैः। चरित्वा न मया तानि देहः संशोधितः पुरा॥
इत्थं पूर्वभवो वन्ध्यो मम जातो द्विजोत्तम। पश्य विप्र महाक्रूरामद्भुतामत्र जन्मनि ॥ ११७
गतिं च दुःखभोगार्थं मम पूर्वस्य कर्मणः। सन्ति मांसानि मार्गाणि वृकव्याघ्रहतानि वै॥११८
फलान्यन्यानि शैलेऽस्मिञ्शुकैस्त्यक्तानि सर्वतः। भक्ष्याण्यन्यानि शैलेऽस्मिञ्श्येनैस्त्यक्तानि सर्वतः ॥ ११९
पुष्पाणि च सुगन्धीनि फलानि रसवन्ति च। मूलानि तु सुभक्ष्याणि मृदूनि मधुराणि च१२०
नानाविधानि तिष्ठन्ति मधूनि सुबहूनि च। स्रोतसां निर्झराणां च सन्ति वारीणि सर्वशः१२१
सुलभेषु पदार्थेषु सर्वतीर्थेषु पर्वते। नेक्षेऽहमशनं किंचिद्दैवेनापिहितं सदा ॥ १२२
वाताहारेण जीवामि यथा जीवन्ति पन्नगाः। पुनर्जीवामि भो विप्र देवयोनिप्रभावतः ॥ १२३
बलेन प्रज्ञया नीत्या मन्त्रपौरुषविक्रमैः। सहायैश्चैव मित्रैश्च नालभ्यं लभते नरः ॥ १२४
लाभालाभे सुखे दुःखे विवाहे मृत्युजीवने। भोगे रोगे वियोगे च दैवमेव हि कारणम् ॥१२५
कुरूपाः कुकुला मूर्खाः कुत्सिताचारनिन्दिताः। शौर्यविक्रमहीनाश्च दैवाद्राज्यानि भुञ्जते १२६
काणाः खञ्जाश्च भव्याश्च नीतिहीनाश्च निर्गुणाः। नपुंसकाश्च दृश्यन्ते दैवाद्राज्ये प्रतिष्ठिताः ॥
यैर्दत्ताश्च तिला गावो हिरण्यं वसनानि च। गौरी कन्या च यैर्दत्ता यैर्दत्ता च वसुंधरा॥ १२८
शय्याऽऽसनानि ताम्बूलं मन्दिराणि वराणि च। भक्ष्यभोज्यानि दत्तानि चन्दनान्यगुरूणि च
अटव्यां पर्वताग्रे वा ग्रामे वा नगरेऽपि वा। पुरः पुरश्च तिष्ठन्ति तेषां भोगाः प्रयत्नतः॥१३०

* अष्टानामिति क्वचित्पाठः।

सन्त्यत्र पर्वतेऽन्येऽपि राक्षसा बलवत्तराः । राक्षसेभ्यश्च सर्वेभ्यः पिशाचा अतिदारुणाः १३१
कदाचिच्च कथंचिच्च क्वापि क्वापि स्वकर्मणा । लभन्ते भक्ष्यपानानि पर्यटन्तो वने वने ॥ १३२
इति श्रुत्वाऽत्र तेभ्यश्च मा भयं भविता तव । शुचिं गोविन्दभक्तं त्वां न ते द्रष्टुमपि क्षमाः ॥
विष्णुभक्तितनुत्राणं नारायणपरायणम् । न स्पृशन्ति न पश्यन्ति राक्षसाः प्रेतपूतनाः ॥ १३४
भूतवेतालगन्धर्वाः शाकिन्यश्चाऽऽर्यका ग्रहाः । रेवत्यो वृद्धरेवत्यो मुखमण्ड्यस्तथा ग्रहाः॥१३५
क्रूरा उपग्रहा ये च दुष्टवृद्धग्रहाश्च ये । तथा मातृग्रहा भीमा ग्रहाश्चान्ये विनायकाः ॥ १३६
कृत्याः सर्पाश्च कूष्माण्डा ये चान्ये दुष्टजन्तवः । न पश्यन्ति परं विप्र वैष्णवं ब्राह्मणं शुचिम्॥
शुचिं रक्षन्ति भूतानि पापिष्ठं पीडयन्ति ते । रक्षन्ति च शुचिं नित्यं ग्रहनक्षत्रदेवताः ॥ १३८
गोविन्दनाम जिह्वाग्रे हृदि वेदस्तु ते स्थितः । शुचिश्च स्नानशीलश्च त्वं सर्वत्राकुतोभयः ॥ १३९
एवं ब्राह्मण तिष्ठामि भुञ्जानः कर्मणः फलम् । न शोचामीति मत्वाऽहं विमृश्य च पुनः पुनः॥
न दुनोमि तथा तावद्यावज्जम्बालिनीतटे । सारसोदीरितं वाक्यं श्रुतं पर्यटता मया ॥ १४१

ब्राह्मण उवाच—

सारसोदीरितं वाक्यं कीदृशं हि श्रुतं त्वया । तदहं श्रोतुमिच्छामि प्रब्रूहि प्रेत सत्वरम् ॥१४२

प्रेत उवाच—

ब्रवीमि सारसं वाक्यं शृणु कार्पटिकोत्तम । धूसरा नाम कक्षेऽस्मिन्नदी गिरिसमुद्भवा ॥ १४३
सदा जलशिलोत्ताला मत्तदन्तिकुलाकुला । महाककुभशोभाढ्या स्निग्धजम्बूमनोहरा ॥ १४४
तस्यास्तीरमहं प्राप्तो गाहमानो घनं वनम् । मयि तिष्ठति तत्रैव फलभोजनकाम्यया ॥ १४५
वनान्तरात्समुड्डीय सारसो लक्ष्मणायुतः । आगतः पुलिनं नद्याः सेवितं बहुपत्त्रिभिः ॥ १४६
पीत्वा तत्रैव पानीयं रमित्वा भार्यया सह । सुप्तः पक्षपुटे वामे प्रवेश्य स्वशिरः सुखम्॥ १४७
एतस्मिन्नन्तरे दुष्टः पादपादवतीर्य च । रक्ताननः सुरक्ताक्षो दंष्ट्री दृढनखो बली ॥ १४८
लोमशो दीर्घलाङ्गूलश्चलच्चेष्टो हि वानरः । यत्रासौ सारसः सुप्तस्तत्र वेगेन चाऽऽगतः ॥ १४९
समागत्य च जग्राह सारसं चरणे दृढम् । कराभ्यां क्रूरया बुद्ध्या पश्यतां बहुपक्षिणाम् ॥१५०
उड्डीयोड्डीय ते सर्वे गताश्चान्यत्र खेचराः । सारसी भीतभीता च विरावान्कुर्वती स्थिता१५१
सारसो भग्ननिद्रश्च त्रासाच्चलितलोचनः । अवलोकितवाञ्शीघ्रं तदोन्नम्य शिरोधराम् ॥ १५२
विलोक्य वानरं पृष्ठे हन्तुकामं सुदारुणम् । तदा संभाषयामास गिरा मधुरया खगः ॥ १५३

सारस उवाच—

अपराधं विना मां त्वं किं शाखामृग बाधसे । सापराधा जना लोके बाध्यन्ते भूमिपैरिह ॥ १५४
न पीडयितुमर्हन्ति त्वादृशा उत्तमा जनाः । अस्मानहिंसकान्साधून्परवृत्तिपराङ्मुखान् ॥ १५५
परापवादशून्यांश्च तथाऽस्तेनानयाचकान् । दुर्वृत्तसङ्गहीनांश्च द्विजान्नपरसेवकान् ॥ १५६
शाखामृग विमुञ्चाऽऽशु सर्वथा मामनागसम् । जानामि तव जन्माहं न त्वं वेत्सि च मामकम् ॥

प्रेत उवाच—

इत्याकर्ण्य वचस्तस्य मुमोच सारसं तदा । चपलो वानरः शीघ्रमीषद्दूरे व्यवस्थितः ॥ १५८

---

१ र. ल. वं ब्रह्मनादिनम् । २ र. ल. गुहिका ।

वानर उवाच—

ब्रूहि भद्र कथं वेत्सि मम जन्म पुरातनम् । त्वं पक्षी ज्ञानहीनश्च तिर्यक्चाहं वनेचरः ॥ १५९

सारस उवाच—

जानेऽहं तावकं जन्म जातिस्मृतिर्ममास्त्यलम् । त्वं हि विन्ध्याधिपो राजा प्राग्भवे पर्वतेश्वरः ॥

अहं पूज्यतमो विप्रस्तव वंशे पुरोहितः । तेन प्रत्यभिजानामि त्वां सम्यग्वानरोत्तम ॥ १६१

इमां पालयता भूमिं प्रजाः सर्वाः प्रपीडिताः । त्वया विवेकहीनेन भृशं संचयता धनम् ॥ १६२

प्रजापीडनपापोत्थवह्निज्वालैस्तु वानर । प्राक्त्वं दग्धः पुनः क्षिप्तः कुम्भीपाकेऽतिदारुणे १६३

पुनः पुनश्च दग्धेन जातेन च पुनः पुनः । नारकेण शरीरेण समास्त्रियुतं त्वया ॥ १६४

कुर्वता दारुणाञ्शब्दान्रुदता च पुनः पुनः । कुम्भीपाकानले तीव्रा ह्यनुभूताश्च यातनाः॥१६५

निस्तीर्णनरको भूयः पापशेषेण सांप्रतम् । प्राप्तोऽसि वानरं जन्म येन मां हन्तुमिच्छसि॥१६६

विप्रस्योपवनात्पूर्वं पक्वरम्भाफलानि च । अननुज्ञाप्य भुक्तानि त्वयाऽपहृत्य पौरुषात् ॥ १६७

विपाकः कर्मणस्तस्य फलते पश्य दारुणः । वानरत्वं वने वासो ह्यधुना येन वर्तते ॥ १६८

अशुभस्य शुभस्यापि पुराविहितकर्मणः । भोगः क्रीडति लोकेषु योऽलङ्घ्यस्त्रिदशैरपि ॥ १६९

इत्थं त्वज्जन्म जानामि यथावत्तु सहेतुकम् । प्राप्तसारसदेहोऽपि ज्ञानेनाऽऽपरितोषितः ॥ १७०

प्रेत उवाच—

इति श्रुत्वा कथां दिव्यां वानरोऽप्याह सारसम् । सम्यग्वेत्ति भवान्नूनं त्वं कथं पक्षितां गतः

सारस उवाच—

कथयिष्यामि तत्कर्म येनाहं दुर्गतिं गतः । पक्षियोनिं गतो येन तत्सर्वं श्रोतुमर्हसि ॥ १७२

धान्यखारिशतं साग्रमुत्सृष्टं हि त्वया पुरा । बहुभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च नर्मदायां रविग्रहे ॥ १७३

पौरोहित्यमदाल्लोभाद्वञ्चयित्वा तु तान्द्विजान् । किंचिद्दत्त्वा तु तेभ्यश्च गृहीतमखिलं मया १७४

विप्रसाधारणद्रव्यग्रहणोत्पन्नपातकात् । पतितः कालसूत्रेऽहं नरके रक्तकर्दमे ॥ १७५

चलत्क्रिमिसुसंपूर्णे दुर्गन्धे पूयफेनिले । आ नाभेस्तत्र मग्नोऽस्मि लिहन्पूयमधोमुखः ॥ १७६

तथोपरि महागृध्रैर्भक्ष्यमाणश्च वायसैः । क्रिमिभिस्तुद्यमानश्च भग्नदेहो निरन्तरम् ॥ १७७

तस्मिञ्शोणितपङ्केऽहं निरुच्छ्वासोऽभवं तदा । मुहूर्तोऽपि महाकल्पसमो जातो ममात्र वै ॥१७८

यातनाश्चानुभूताश्च समास्त्रियुतं मया । तद्वक्तुं च न शक्नोमि दुःखं वानरं नारकम् ॥ १७९

पौरोहित्यं महाघोरं पापदं च स्वभावतः । देवोपजीवनं यत्र ब्राह्मणस्योपजीवनम् ॥ १८०

राज्ञः प्रतिग्रहो घोरस्तेन दग्धा द्विजातयः । तेषामपि हरेद्द्रं(द्र)व्यं पुरोधास्तेन नारकी ॥ १८१

राजा यत्कुरुते पापं पुरो देहेन धीयते । तस्य(च) तेन पुरोधाश्च गीयते तत्त्वदर्शिभिः ॥ १८२

दैवात्कथमपि प्राप्त उत्तरो नरकाम्बुधेः । मयाऽऽदौ दैवयोगेन शकुनित्वमुपस्थितम् ॥ १८३

तदपि श्रूयतां वक्ष्ये निःशेषेण सहेतुकम् । अपहृत्य पुरा कांस्यभाजनं भगिनीगृहात् ॥ १८४

आह्निकाय मया दत्तं तेन मे सारसी गतिः । इयं च ब्राह्मणी पूर्वं कांस्यचौरी सुदारुणा १८५

तेनेयं सारसी जाता मद्भार्या धर्मचारिणी । इत्थं वानर ते सर्वं कथितं कर्मणः फलम् ॥ १८६

वृत्तं च वर्तमानं च भविष्यं शृणु सांप्रतम् । अहं हंसो भविष्यामि त्वं च हंसो भविष्यसि१८७

---

१ र. ल. °रनायक । पौ° ।

हंसीयमपि मद्भार्या सारसी च भविष्यति । देशे च कामरूपे वै स्थास्यामोऽत्र यथासुखम् १८८
गोयोनिं भाविकल्याणीं यास्यामस्तदनन्तरम् । ततश्च मानुषं जन्म प्राप्स्यामो दुर्लभं पुनः १८९
श्रेयस्तद्विपरीतं च प्राणिभिर्यत्र साध्यते । एवं सर्वाञ्शिवो जन्तून्मोहयित्वा स्वमायया ॥ १९०
सुखैर्भुनक्ति दुःखैश्च नास्मानपि च केवलम् । अयं लोके प्रवृत्तश्च मार्गो विधिविनिर्मितः॥ १९१
धर्माधर्ममयोऽत्यर्थं सुखदुःखफलात्मकः । सेवितः प्राणिभिः सर्वैः सर्वदा वै पुनः पुनः ॥१९२
देवासुरनरव्याघ्रकृमिकीटकलेवरैः । नातिक्रान्तो हि केनापि पन्थाऽयं दुःखकण्टकः ॥ १९३
विरक्तान्योगिनो धीरान्विना वेदान्तपारगान् । अणोर्वाऽपि गुरोर्वाऽपि पुण्यापुण्यस्य कर्मणः १९४
ददातीह फलं ज्ञात्वा देशकालं महेश्वरः । इत्थं विधिविधानज्ञा मायां ज्ञात्वेश्वरस्य च ॥ १९५
न शोचन्ति न तप्यन्ते न व्यथन्ते महाधियः । नान्यथा शक्यते कर्तुं विपाकः पूर्वकर्मणाम् १९६
उपायैः प्रज्ञया वाऽपि शाखामृग सुरैरपि । पुरा त्वं भूपतिर्जातः पश्चाज्जातोऽसि नारकी १९७
अधुना वानरो भूयो जन्म प्राप्स्यसि तादृशम् । इति मत्वा विशोकस्त्वं शाखामृग यथासुखम्॥
प्रतीक्षां कुरु कालस्य रममाणोऽत्र कानने । अहमप्येवमीशानमायाबद्धो वने वने ॥
क्षपयिष्यामि वै जन्म धैर्यमास्थाय साहसम् ॥ १९९

वानर उवाच—

मया त्वं पूजितः पूर्वं नौमि त्वामधुनाऽप्यहम् । जातिस्मरोऽसि जानामि सर्वं मे पौर्वदेहिकम् २००
तिष्ठ सारस सारस्या शिवमस्तु सदा तव । त्वद्वाक्याद्धतमोहोऽहं विचरिष्यामि सर्वदा ॥२०१

प्रेत उवाच—

इत्थं रम्यं विचित्रं च पवित्रं परमं द्विज । पक्षिवानरसंवादे श्रुतं यावन्नदीतटे ॥ २०२
तावन्ममापि बोधोऽभूत्तेन शोकः क्षयं गतः । इदानीं जाह्नवीतोयमाहात्म्यं परमाद्भुतम् ॥ २०३
दृष्ट्वाऽत्र ब्राह्मणश्रेष्ठं त्वां याचे जाह्नवीजलम् । प्रेतत्वात्तर्तुकामोऽहं तीव्रतृष्णाप्रपीडितः ॥ २०४
अस्मिन्नेव गिरौ दृष्टं मयाऽऽश्चर्यं महाद्भुतम् । गङ्गातोयस्य तेनाहं वाञ्छामि सुजलं द्विज॥ २०५
परिश्रान्तोऽभवत्कश्चिद्ब्राह्मणो ग्रामयाजकः । अयाज्ययाजनाद्विन्ध्ये संभूतो ब्रह्मराक्षसः ॥२०६
अस्मत्सङ्गस्य लोभेन स्थितोऽसौ हायनाष्टकम् । तस्यास्थीनि च पुत्रेण संचितानि द्विजोत्तम २०७
क्षिप्तान्यानीय गङ्गायां तीर्थे कनखलेऽमले । तत्क्षणादेव मुक्तोऽसौ राक्षसत्वात्सुदारुणात् २०८
इति गङ्गाजलस्यालं महिमा च महाद्भुतः । साक्षाद्दृष्टो मया तेन गाङ्गेयं प्रार्थये जलम् ॥ २०९
पुरस्ताद्यः कृतस्तीर्थे मया भूरिप्रतिग्रहः । न कृतः सुप्रतीकारस्तस्य जाप्यादिलक्षणः ॥ २१०
तेन मे प्रेतरूपस्य दुर्लभं दकभोजनम् । सहस्रत्रयमब्दानामतीतं विन्ध्यपर्वते ॥ २११
इति ते कथितं सर्वं हित्वा लज्जां गरीयसीम् । इदानीं धार्मिकश्रेष्ठ जलदानेन सत्वरम् ॥ २१२
संतर्पय मम प्राणान्कण्ठमात्रावलम्बितान् । दुर्लभं प्रेतभावेऽपि जीवितं प्राणिनामपि ॥ २१३
शरीरं रक्षणीयं तु सर्वदा सर्वथा नरैः । न हीच्छन्ति तनुत्यागमपि कुष्ठादिरोगिणः ॥ २१४

देवद्युतिरुवाच—

इतीदं वचनं श्रुत्वा विस्मयं परमागतः । पथिकश्चिन्तयामास कृपां प्रेते समुद्वहन् ॥ २१५

+ संधिरार्षः ।

ब्राह्मण उवाच—
पापपुण्यफलं लोके प्रत्यक्षं खलु दृश्यते । देवदानवमानुष्यं तिर्यक्त्वं कृमिकीटता ॥ २१६
नानायोनिषु जन्मानि नानाव्याधिप्रपीडनम् । मरणं बालवृद्धानामन्धत्वं मूकता तथा ॥ २१७
ऐश्वर्यं च दरिद्रत्वं पाण्डित्यं मूर्खता तथा । एताश्च रचना लोके भवन्ति कथमन्यथा ॥ २१८
ते धन्याः कर्मभूमौ ये न्यायमार्गार्जितं धनम् । सत्पात्रेभ्यः प्रयच्छन्ति कुर्वन्ति चाऽऽत्मनो हितम्
भूमिरत्नहिरण्यानि गावो धान्यं गृहं गजाः । रथाश्ववसनग्रामाः सिद्धमन्नं जलं फलम् ॥ २२०
कन्या दिव्यौषधमन्नं छत्रोपानद्वरासनम् । शय्या ताम्बूलमाल्यानि तालवृन्तं विराजितम् २२१
सर्वमेतत्प्रदातव्यं लोकद्वयजिगीषुभिः । दत्तं हि प्राप्यते स्वर्गे दत्तमेवेह भुज्यते ॥ २२२
छत्रचामरयानानि वराश्ववरवारणाः । हर्म्याणि वरशय्याश्च गोमहिष्यो वरस्त्रियः ॥ २२३
रत्नभूषणमुक्ताश्च दासा दास्यो महाकुलम् । आयुरारोग्यसौभाग्यं कलाविद्यासु नैपुणम् २२४
दानस्यैव फलं सर्वं प्राप्यते भुवि मानवैः । तस्माद्देयं प्रयत्नेन नादत्तमुपतिष्ठति ॥ २२५

देवद्युतिरुवाच—
धर्मिष्ठेन तु पान्थेन गीतेयं समगायत । इति श्रुत्वा वचः प्रेतः प्रोवाच ह्यार्तमानसः ॥ २२६

प्रेत उवाच—
मन्ये सर्वज्ञकल्पोऽसि पान्थ त्वं नात्र संशयः । देहि मे जीवनं वारि चातकाय घनो यथा ॥
एतस्मिन्प्राणदाने च मा विलम्बं कुरु प्रभो ॥ २२७

देवद्युतिरुवाच—
ततः प्रत्याह पान्थस्तु वचनं न्यायगर्भितम् ॥ २२८

ब्राह्मण उवाच—
भृगुकच्छे भृणु प्रेत पितरौ मम तिष्ठतः । तदर्थं तीर्थराजस्य मया वारि समाहृतम् ॥ २२९
तत्सितासितपानीयं मध्ये संप्रार्थितं त्वया । न जाने धर्मसंदेहं किमत्र मम युज्यते ॥ २३०
बलाबलं विचार्याथ करिष्ये प्रबलं विधिम् । वेदेभ्यो धर्मशास्त्रेभ्यो नाहं मन्ये न केवलम् २३१
अश्वमेधादियज्ञेभ्यः सर्वेभ्यो ह्यधिकं मतम् । ऋषिभिर्देवताभिश्च प्राणिनां प्राणरक्षणम् ॥ २३२
इदं दत्त्वा वरं वारि कृत्वा प्रेतस्य रक्षणम् । पित्रर्थे पुनरादाय गमिष्ये पावनं जलम् ॥ २३३
एष मे प्रबलो भाति शुद्धो धर्मप्रदो विधिः । परोपकरणादन्यत्सर्वमल्पं स्मृतं बुधैः ॥ २३४
परोपकारिभिर्दत्ता अपि प्राणा+ऽर्थिनां पुरा । अद्भिः प्रेतोपकारस्य(श्च) किं न लब्धं(भ्यो) मया पुनः
दधीचिना पुरा गीतः श्लोकोऽयं श्रूयते बुधैः । सर्वधर्ममयः सारः सर्वधर्मज्ञसंमतः ॥ २३६
परोपकारः कर्तव्यः प्राणैरपि धनैरपि । परोपकारजं पुण्यं न स्यात्क्रतुशतैरपि ॥ २३७

देवद्युतिरुवाच—
इत्युक्त्वा प्रददौ तोयं गङ्गायमुनसंभवम् । प्रेताय प्राणरक्षार्थं स धर्मिष्ठो वरो द्विजः ॥ २३८

+ संधिरार्षः ।

---

१ ख. छ. ठ. र. ल. कुब्जता । २ ङ. °न्ति च मनो° । ३ र. ल. °यः । अन्नभू° । ४ ख. र. ल. पुत्रा । ५ र. ल. भृगुक्षेत्रे । ६ ङ. सर्वमेव हि तद्द्विजः ।

प्रेतोऽपि तज्जलं पीत्वा अभिषिच्य शिरस्तथा । विजहौ प्रेतदेहं तं दिव्यदेहोऽभवत्क्षणात् ॥
तदाश्चर्यं महद्दृष्ट्वा निजगाद स केरलः ॥ २३९

प्रेत उवाच—

अहो विमुक्तः प्रेतत्वाद्वेणीपानीयबिन्दुभिः । ब्रह्माऽपि नैव शक्नोति मन्ये वक्तुमया(पां) गुणान् ॥
गङ्गातोयं महादेवो धत्ते के कथमन्यथा । अचिन्त्यशक्ति गङ्गाम्भस्तिलमात्रं तु यः पिबेत् ॥२४१
देवो भवेत्स सिद्धो वा गर्भे नैव च संविशेत् । न कालो न कलिः पङ्को दम्भोलिर्नैव नारकाः
तं पराभवितुं शक्ता गङ्गास्नातो हि यः सकृत् । न तपोभिर्न दानैश्च नैव होमजपाध्वरैः ॥२४३
साम्राज्यं जन्मिनां यत्स्यान्मन्दाकिन्युद्धृताम्भसा । यदम्भःकणसंस्पर्शात्प्रेतत्वं ह्यगमत्क्षणात् ॥
तदम्भःपूतदेहानां कैवल्ये कोऽत्र संशयः । कायेन मनसा ये च पापकौसुम्भरञ्जिताः ॥ २४५
नाशं याति न तेषां हि पापं गङ्गोदकं विना । सिद्धा हि सिद्धयस्तस्य स्वर्गस्तस्य गृहाजिरे ॥
करस्थं तस्य कैवल्यं यो गङ्गां सेवते सदा । यदम्भःस्पर्शनात्पानान्मुच्यन्ते प्रेतराक्षसाः ॥२४७
नरोऽवगाह्य तां गङ्गां याति तद्वैष्णवं पदम् । दायादो यदि गङ्गायां कुरुते पितृतर्पणम् ॥ २४८
नरकस्था दिवं यान्ति नाकस्था ब्रह्मणोऽन्तिकम् । न गङ्गासदृशी सिद्धिर्न गङ्गासदृशी गतिः ॥
न गङ्गासदृशी मुक्तिर्गङ्गा सर्वार्थसाधिनी । सपुण्यो भव पान्थ त्वं मा धर्मविमुखो भव ॥
त्वयाऽहं तारितः सद्यो गङ्गाम्बुकणदानतः ॥ २५०

देवद्युतिरुवाच—

इत्युक्त्वा प्रस्थितो नाकं पिशाचस्तु स केरलः । आशीर्भिरभिनन्द्याथ पान्थं धर्मधरं वरम् २५१
प्रेतं विमोक्ष्य पान्थोऽपि पुनरादाय तज्जलम् । गतस्तेनैव मार्गेण स्मरंस्तीर्थोदकौतुकम् ॥ २५२

लोमश उवाच—

इत्थं प्रयागमाहात्म्यं श्रुत्वा नत्वा च तं मुनिम् । प्रयागं सहसा माघे पिशाचः सत्वरं गतः २५३
स्नातः सितासिते सोऽपि माघे मासि द्विजोत्तम । पिशाचः क्षीणपापस्तु पैशाचीं विजहौ तनुम् ॥
दिव्यदेहस्ततो भूत्वा द्राविडो भूपतिस्तदा । स्तुवन्नारायणं देवं भक्त्या द्वेषविवर्जितः ॥ २५५
गन्धर्वैः स्तूयमानस्तु नाकनारीसुपूजितः । उत्तमेन विमानेन पुरंदरपुरीं ययौ ॥ २५६
इति ते कथितं सर्वं पुरावृत्तं सकौतुकम् । इतिहासो द्विजश्रेष्ठ[२] सद्यः पातकनाशनः ॥ २५७
अधुना तु मया सार्धमिमाः कन्याः सुतश्च ते । त्वं चाहं च प्रयागे वै सर्वे सद्गतिमिच्छवः २५८
प्रयागं यान्तु ते सर्वे यदि सद्गतिमीप्सवः । माघस्नानं प्रकुर्मोऽत्र देवानामपि दुर्लभम् ॥
तत्र मोक्ष्यन्ति पैशाच्यं मिथःशापसमुद्भवम् ॥ २५९

वसिष्ठ उवाच—

एवं लोमशवक्त्राब्जकथामधुसुधारसम् । पीत्वा प्रमुदिताः सर्वे निस्तीर्णा दुरितार्णवात् ॥ २६०
प्रस्थितास्तेन सार्धं ते काष्ठां सपदि दक्षिणाम् । शृणु दिलीप भूपाल स्नात्वाऽच्छोदसरोवरे ॥
सत्वरं देवमार्गेण सानन्दगतयस्तु ते । समागत्य स्थिता व्योम्नि संतुष्टहृदयास्तदा ॥
अथो वै लोमशस्तत्र(शः प्राह) हर्षयन्सर्वमानसम् ॥ २६२

---

१ र. ल. मतिः । २ अ. नृपश्रेष्ठ ।

लोमश उवाच—

पश्यन्तु श्रद्धया सर्वे तीर्थराजमिमं भुवि । इयं सा मखवेदिर्वै यजमानस्य वेधसः ॥ २६३
इमानि त्रीणि कुण्डानि दीप्तान्यजस्रवह्निना । एष तृप्तिं गतो वह्निर्यः केनापि न तृप्यति॥२६४
स्तम्बेरमकरस्थूलाखण्डयां च सुधारया । आविर्भूतः स्वयं यत्र शूलटङ्को महेश्वरः ॥ २६५
अक्षयोऽयं सुरैः सेव्य आपातालजटो वटः । मृकण्डुसूनुना कल्पे प्रविश्य यन्मुखे स्थितम् २६६
लोके जलाकुले सोऽयं योगनिद्राकुलो हरिः । सेयं भगवती शंभोर्वल्लभा ललिता भृशम्॥२६७
सिद्ध्यर्थं सेव्यते सिद्धैर्मुक्तिभुक्तिफलप्रदा । अपि वाञ्छति योगं तु मुक्तिमार्गमनुत्तमम् ॥२६८
स्वर्गहेतुश्च या देवी सेयं भागीरथी नदी । यस्या जललिहो लोके विकर्तनसलोकताम् ॥ २६९
लभन्ते प्राणिनः सर्वे सा नदी यमुना त्वियम् । अनयोः पुण्यनद्योश्च सेव्योऽयं संगमो मुने ॥
यत्र स्नात्वा न दह्यन्त उत्पत्तिमरणाग्निना । अविमुक्ते विमुच्यन्ते नरकाज्ज्ञानजन्मनः ॥ २७१
विना ज्ञानं प्रयागेऽस्मिन्मुच्यन्ते सर्वजन्तवः । ईजेऽत्रैव महायज्ञं सृष्टिकामः प्रजापतिः ॥ २७२
अत्राप सृष्टिसामर्थ्यं ततः सृष्टिं चकार सः । अत्र नारायणः सस्नौ पत्नीकामः सितासिते २७३
तदैव लब्धवाँल्लक्ष्मीं भार्याममृतमन्थने । उषित्वाऽत्रैव षण्मासान्स्नात्वा वेण्यां यथेच्छया॥२७४
त्रिपुरं घातयामास ह्येकबाणेन शूलधृक् । वासवस्य तु शापेन स्वर्गाद्भ्रष्टा पुरोर्वशी ॥ २७५
स्वर्गकामाऽत्र सा सस्नौ लेभे स्वर्गं चिरंतनम् । पुत्रं वंशधरं लेभे ययातिं नहुषो मुने ॥ २७६
पुत्रकामः प्रयागेऽस्मिन्स्नात्वा पुण्ये सितासिते । धनकामः पुरा शक्रः स्नात्वाऽत्रैव द्विजोत्तम ॥
धनदस्य निधीन्सर्वान्स जहार स्वमायया । नारायणो नरश्चैव वर्षाणामयुतं पुरा ॥ २७८
निराहारः प्रयागेऽस्मिन्कृतवान्धर्मसुव्रतम् । जैगीषव्योऽत्र संन्यासी सर्वकर्मरतो द्विजः ॥ २७९
अणिमादिगुणाँल्लेभे योगसिद्धिं च दुर्लभाम् । कश्यपोऽत्र तपस्तेपे शिवाराधनतत्परः ॥ २८०
अस्मिंस्तीर्थे भरद्वाज ऋषीणां सप्तमोऽभवत् । अस्मिन्क्षेत्रे पुरा विप्र क्षेत्रज्ञानपरोक्षताम्॥ २८१
योगस्य फलभूमिं तु लेभिरे सनकादयः । अस्मिन्माघे तु ये स्नाता गङ्गायमुनसंगमे ॥ २८२
नानारूपैश्च तैर्व्याप्ता द्यौरियं सकलाऽमला । विन्दन्ति कामिनः कामान्मुक्तिं यान्ति मुमुक्षवः ॥
सिद्धिं तु साधका यान्ति प्रयागेऽस्मिन्द्विजोत्तम । ऋचीकेन पुरा शप्तो गन्धर्वो वायसोऽभवत्॥
शापं मुमोच सोऽत्रैव स्नातः सद्यः सितासिते। सांप्रतं मुक्तिकामास्तु कन्याः पञ्च सुतश्च ते२८५
मद्वाक्यादत्र मज्जन्तु ऋषिसेव्ये सितासिते । प्राक्कालीनाघविध्वंसिवेणीजललवेन तु ॥
लभन्तामुज्ज्वलां लक्ष्मीं प्राप्तशापमलापहाम् ॥ २८६

वसिष्ठ उवाच—

इत्यार्षं हि वचः सत्यमतीन्द्रियमलापहम् । श्रुत्वा सोत्कण्ठचित्तास्ते तस्थुः स्नानाय सोद्यमाः॥
प्रयागं प्राप्य दुष्प्राप्यं सस्नुर्नित्यं सितासिते । भक्त्या परमया राजन्मकरस्थे दिवाकरे ॥२८८
माघीं पञ्चदशीं स्नात्वा ताः कन्याः स वटुस्तदा। लोमशस्य पुरः सर्वे पैशाच्यं विजहुः क्षणात्
विमुक्ताः शापदुःखेन तनुं स्वां स्वां च लेभिरे। आत्मलाभात्तदा सर्वे मिथोरागं च भेजिरे २९०
दृष्ट्वा वेदनिधिः पुत्रं ताः कन्या दिव्यरूपिणीः । तुष्टाव लोमशं प्रीत्या प्रसन्नेनान्तरात्मना२९१

---

१ ङ. 'या वसु' । २ र. ल. 'र्गे ततोऽचिरात् । पु' । ३ र. ल. 'द्वाजो योगसिद्धिमवाप्तवान् । अ' ।

वेदनिधिरुवाच—

त्वदनुग्रहपोतेन तीर्णः शापमहार्णवः । इदानीमुचितं ब्रूहि बालानामृषिसत्तम ॥ २९२

लोमश उवाच—

कुमारोऽधीतवेदोऽयं समाप्तनियमो युवा । आसां तु कामरागाणां गृह्णातु करपङ्कजम् ॥ २९३

वसिष्ठ उवाच—

ततो लोमशवाक्येन स्वपितुर्वचसा तदा । विवाहविधिना चाऽऽशु ब्रह्मचारी सुधार्मिकः २९४
शुभैर्द्रव्यैश्च मन्त्रैश्च ऋषिभिः कृतमङ्गलः । पञ्चानामपि कन्यानां पाणिं जग्राह धर्मतः ॥ २९५
आनन्दिन्यस्तु ताः सर्वाः कन्याः प्राप्तमनोरथाः । बभूवुः स कुमारश्च तावृषी च बभूवतुः २९६
दत्त्वाऽनुज्ञां मुनिः सोऽथ लोमशस्तैर्नमस्कृतः । जगाम स्वाश्रमं मेरुं पर्वतं सुरसेवितम् ॥ २९७
वेदनिधिस्ततो राजन्स्नुषाः पञ्च सुतं तथा । पुरस्कृत्य मुदा युक्तो धनदस्य पुरीं ययौ ॥ २९८

इति नृपवर माघस्नानसंजातपुण्या मुनिवरवचसा द्राक्तीर्थराजे प्रयागे ।
सकलकलुषमुक्ताः पञ्च गन्धर्वकन्या अलमभिमतकामं प्राप्य हर्षं च जग्मुः ॥२९९
परमिममितिहासं पावनं तीर्थभूतं वृजिनविलयहेतुं यः शृणोतीह नित्यम् ।
स भवति खलु पूर्णः सर्वकामैरभीष्टैर्जयति स सुरलोकं दुर्लभं धर्मयुक्तम् ॥ ३००

इतिहासमिमं श्रुत्वा पूजयेद्यस्तु पाठकम् । गोभिर्हिरण्यवस्त्रैश्च ब्रह्मतुल्यो यतो हि(भवेद्धि) सः ॥
वाचके पूजिते यस्माद्विष्णुर्भवति पूजितः । तस्मात्प्रपूजिते नित्यं यदिच्छेत्सफ(त्तत्फ)लं भवेत् ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पञ्चपञ्चाशत्साहस्र्यां संहितायामुत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे पिशाचमोक्षणकथनं नाम पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥ (३२)

समाप्तमिदं माघमाहात्म्यम् ।

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४९३१०

अथैकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

सूत सूत महाभाग धन्योऽसि त्वं भवाम्बुधौ । यत्नोऽत्यर्थं निमग्नानां पाययस्यमृतोत्करम् ॥ १
साधोऽत्र भवनिस्तारं वाञ्छतां नः समादिश । मन्त्ररत्नं भावशुद्धं यन्मयं सचराचरम् ॥ २

सूत उवाच—

शृणु शौनक वक्ष्यामि मन्त्ररत्नं महाद्भुतम् । यद्दिलीपाय गदितं वसिष्ठेन महात्मना ॥ ३
एकदा तु दिलीपेन पृष्टमेतद्गुरुं प्रति । वसिष्ठं द्विजशार्दूलं प्रणिपत्य यथा त्वया ॥ ४

दिलीप उवाच—

भगवन्भवता प्रोक्ताः सर्वधर्मा विशेषतः । वर्णाश्रमयुता धर्मा नित्यनैमित्तिकाश्च ये ॥ ५
राजधर्माश्च यज्ञाश्च तीर्थदानव्रतादिकम् । श्रुतं मया मुनिश्रेष्ठ अक्षयाः स्वर्गभोगदाः[1] ॥ ६
अधुना श्रोतुमिच्छामि मोक्षमार्गं सनातनम् । दिष्ट्याऽहं येन गच्छामि तद्ब्रह्मन्वक्तुमर्हसि ॥ ७

---

१ क. फ. सर्वभोगदाः ।

को मन्त्रः सर्वमन्त्राणां भवरोगैकभेषजम् । सर्वेषामेव देवानां को हि मोक्षप्रदः परः ॥ ८
तत्समाख्याहि तत्त्वेन मयि वात्सल्यगौरवात् ॥ ९

वसिष्ठ उवाच—

साधु पृष्टं त्वया राजन्सर्वलोकहितैषिणा । वक्ष्यामि परमं गुह्यमेकं संसारतारकम् ॥ १०
पुरा महर्षयः सर्वे यज्ञदानपराः शुभाः । पप्रच्छुर्ब्रह्मणः पुत्रं नारदं मुनिसत्तमम् ॥ ११

ऋषय ऊचुः—

भगवन्केन मन्त्रेण गच्छामः परमं पदम् । तन्नो ब्रूहि महाभाग प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १२

नारद उवाच—

पितामहं पुरा सर्वे योगिनः सनकादयः । पप्रच्छुरेकमेकान्ते मोक्षमार्गं सुदुर्लभम् ॥ १३

ब्रह्मोवाच—

शृणुध्वं योगिनः सर्वे मोक्षमार्गमनुत्तमम् । दिष्ट्याऽहं येन वक्ष्यामि रहस्यमिदमद्भुतम् ॥ १४
न जानन्ति सुराः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः । सर्गादौ प्रोक्तवान्देवो मम नारायणोऽव्ययः ॥१५
ईश्वर्या सह देव्या च सम्यक्संपूजितो मया । ततः प्रसन्नो भगवान्मम नारायणोऽव्ययः ॥ १६
प्राजापत्यं ददौ मह्यं श्रुतिजं सर्ववाङ्मयम् । प्रकाशकानि मन्त्राणि साध्यात्मप्रापकाणि च ॥१७
ततस्तमब्रवं देवं पुराणपुरुषोत्तमम् । भगवन्केन मन्त्रेण संसारोत्तारणं नृणाम् ॥ १८
तन्ममाऽऽचक्ष्व तत्त्वेन सर्वलोकहिताय वै । को मन्त्रः सर्वमन्त्राणां पुरश्चरणवर्जितः ॥
सकृदुच्चारणान्नृणां ददाति परमं पदम् ॥ १९

श्रीभगवानुवाच—

साधु पृष्टं महाभाग सर्वलोकहितैषिणा । तस्माद्वक्ष्यामि ते गुह्यं येन मामाप्नुयुर्नराः ॥ २०
सर्वेषामेव मन्त्राणां मन्त्ररत्नं शुभावहम् । सकृत्स्मरणमात्रेण ददाति परमं पदम् ॥ २१
मन्त्ररत्नद्वयं(मिदं) नाम प्रपाति शरणागतम् । लक्ष्मीनारायणश्चेति मन्त्रः सर्वफलप्रदः ॥ २२
नामानि मन्त्ररत्नस्य पर्यायेण निबोधत । तस्योच्चारणमात्रेण परितुष्टोऽस्मि नित्यशः ॥ २३
कुलजो वा तपस्वी वा वेदवेदाङ्गपारगः । यज्ञदानपरो वाऽपि सर्वतीर्थोपसेवकः ॥ २४
व्रती वा सत्यवादी वा यतिर्वा ज्ञानवानपि । मन्त्राधिकारी न भवेत्प्रयत्नेन च वर्जयेत् ॥ २५
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्त्रियः शूद्रास्तथेतरे । तस्याधिकारिणः सर्वे मम भक्ता भवन्ति चेत् ॥
शरण्यं शरणानां च तथैवानन्यसेविनाम् । अनन्यसाधनानां च वक्तव्यं मन्त्रमुत्तमम् ॥ २७
आर्तानामाशु फलदं सकृदेव कृतो ह्यसौ(?) । दीक्षानामपि जन्तूनां देहान्तरनिवारणम् ॥ २८
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी वाऽपि प्रजापते । सकृन्मां शरणं याति स तत्फलमवाप्नुयात् ॥२९
नादीक्षिताय वक्तव्यं नाभक्ताय न मानिने । नास्तिकाय कृतघ्नाय न श्रद्धाविमुखाय च ॥३०
न वाऽशुश्रूषवे वाच्यं नासंवत्सरवासिने । कामक्रोधविमुक्तस्तु दम्भलोभविवर्जितः ॥ ३१
मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । [*वक्तव्यं तस्य विधिवन्मन्त्ररत्नमनुत्तमम् ॥ ३२

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

१ फ. °मार्गं सनातनम् । २ क. च. °यः । ऋषिभिः सह देवैश्च स° । ३ ङ. अप्रकाशानि । ४ ङ. °णि व्याप्यान्य-व्यापकानि च । ५ ङ. प्रयतिः शरणागतिः । ल° । ६ क. श्रीमन्नारायणायेति ।

देशकालादिनियमम(स्त्व)रिमित्रादिशोधनम् । न्यासमुद्रादिकं तस्य पुरश्चरणसंयुतम्] ॥ ३३
मच्चक्राङ्कितदेहत्वं मदीयाराधनं तथा । मयि संन्यस्तकर्मत्वं मदनन्यशरण्यता ॥ ३४
मयि सर्वफलन्यासो महाविश्वासपूर्वकम् । अनन्यसाधनो यत्नस्त्वकिंचनत्वमात्मनः ॥ ३५
अवैष्णवानां संभाषावन्दनादिविवर्जनम् । अनन्यदेवतानां च स्मरणं पूजनं तथा ॥ ३६
एवमाद्या हि नियमाः प्रपन्नस्य प्रकीर्तिताः । इत्यादिगुणयुक्ताय वक्तव्यो मन्त्र उत्तमः ॥ ३७
तस्य नारायणश्चाहमृषिर्विष्णुः सनातनः । देवता वा श्रिया सार्धमहं वात्सल्यसागरः ॥ ३८
सर्वलोकेश्वरः श्रीमान्सुशीलः सुभगस्तथा । सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सदापूर्णमनोरथः ॥ ३९
सर्वगः सर्वबन्धुश्च कृपापीयूषसागरः । श्रीमन्नारायणश्चाहं देवताऽत्र उदाहृता ॥ ४०
छन्दस्तु देवी गायत्री पञ्चविंशच्छरात्मिका (?) । द्विद्विषट्सप्तत्रिपञ्चषडङ्गानि नियोजयेत् (?) ॥
देव्या मदनुयायिन्या मां ध्यायेद्विश्वरूपिणम् । शङ्खचक्रगदापद्मपाणिनं दिव्यरूपिणम् ॥ ४२
वामाङ्कस्थश्रिया सार्धं पूजयेत्प्रयतः शुचिः । अनेन मन्त्ररत्नेन गन्धपुष्पनिवेदनैः ॥
सकृत्संपूज्यमानोऽपि संतुष्टोऽस्मि प्रजापते ॥ ४३

ब्रह्मोवाच—

सम्यगुक्तं त्वया नाथ रहस्यमिदमुत्तमम् । मन्त्ररत्नप्रभावश्च सर्वसिद्धिप्रदो नृणाम् ॥ ४४
पिता त्वं सर्वलोकानां माता त्वं गुरुरेव च । त्वं च स्वामी सखा भ्राता गतिस्त्वं शरणं सुहृत्
अहं तु तव देवेश दासः शिष्यस्तथा सुहृत् । तस्मान्मम दयासिन्धो[३] प्रापयाभेदमुत्तमम् ॥ ४६
अधुना मन्त्ररत्नस्य दीक्षां सम्यग्विधानतः । ब्रूहि सर्वज्ञ तत्त्वेन लोकानां हितकाम्यया ॥ ४७

श्रीभगवानुवाच—

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि मन्त्रदीक्षाविधिं परम् । आचार्यं संश्रयेत्पूर्वं मदाश्रयणसिद्धये ॥ ४८
आचार्यो वेदसंपन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः । मन्त्रज्ञो मन्त्रभक्तश्च सदा मन्त्राश्रयः शुचिः ॥ ४९
सत्संप्रदायसंयुक्तो ब्रह्मविद्याविशारदः । अनन्यसाधनश्चैव तथाऽनन्यप्रयोजकः ॥ ५०
ब्राह्मणो वीतरागश्च क्रोधलोभविवर्जितः । सद्वृत्तौ शासिता चैव मुमुक्षुः परमार्थवित् ॥ ५१
एवमादिगुणोपेत आचार्यः स उदाहृतः । आचाराञ्शासयेद्यस्तु स आचार्य इतीरितः ॥ ५२
यस्त्वाचार्यपराधीनस्तद्वाक्यशासने हृदि । शासने स्थिरवृत्तिश्च शिष्यः सद्भिरुदाहृतः ॥ ५३
एवंलक्षणसंयुक्तं शिष्यं सर्वगुणान्वितम् । अध्यापयेद्विधानेन मन्त्ररत्नमनुत्तमम् ॥ ५४
द्वादश्यां श्रवणे वाऽपि कर्हिचिद्वैष्णवोदिते । सदाऽऽचार्योपपत्तौ च तत्र(त्र) दीक्षां समाचरेत् ॥
सुदर्शनं पाञ्चजन्यं सुवर्णेन प्रकारयेत् । रौप्येण वाऽपि ताम्रेण कांस्येनापि प्रकारयेत् ॥ ५६
स्नाप्य पञ्चामृतैः शुद्धैरर्चयेत्पुरतो मम । अर्चयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तन्मन्त्रेण विधानतः ॥ ५७
तद्वत्संस्थापयेदग्निं स्वगृह्योक्तविधानतः । आचार्यो जुहुयादाज्यं मन्त्रेणाथ द्विजोत्तमः ॥ ५८
अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा । जुहुयान्मन्त्ररत्नेन तथाऽन्यैर्वैभवैः शुभैः ॥ ५९
मन्त्रैः पुरुषसूक्ताद्यैर्जुहुयादघृतपायसम् । तस्मिन्नग्नौ क्षिपेच्चक्रं शङ्खं च द्विजसत्तमः ॥ ६०
षडक्षरेण जुहुयादाज्यं विंशतिसंख्यया । प्रतप्तं चक्रमादाय मन्त्रेणैवाङ्कयेद्गुरुः ॥ ६१

१ ग. °तसेवित्वं । २ च. °त्री चतुर्विंशाक्षरा° । ३ झ. फ. °न्धो प्रोक्तवानिद° । ४ क. फ. °त्रराजस्य । ५ क. भक्त्याश्रयः । ६ क. °चिः । मत्सं° । ७ फ. °न्त्रराजेन ।

शङ्खेनैवाङ्कनं कुर्याद्बाह्वोर्दक्षिणसव्ययोः । होमशेषं समाप्याथ पुनः पूजां समाचरेत् ॥ ६२
ततः कलशमादाय पवित्रोदकपूरितम् । मन्त्रेणैवाभिमन्त्र्याथ तस्य मूर्ध्न्यभिषेचयेत् ॥ ६३
सितवस्त्रधरं सम्यगाचान्तं विनयान्वितम् । ऊर्ध्वपुण्ड्रधरं शिष्यं मन्त्रमध्यापयेद्गुरुः ॥ ६४
मन्त्रार्थश्च प्रवक्तव्यो वृत्तिश्चैव विशेषतः । लब्धमन्त्रस्तदाऽऽचार्यं पूजयेद्भूषणादिभिः ॥ ६५
अनेन विधिना मन्त्रं योऽधीते वैष्णवाद्गुरोः । ततः स वैष्णवं याति नान्यथा सुरसत्तम ॥ ६६

नारद उवाच—

एवमुक्त्वा विधातारं देवदेवो हरिः पिता । स्वचक्रेणाङ्कयित्वा तु तस्मै मन्त्रं ददौ स्वयम् ॥ ६७
सर्वलोकेश्वरो देवो ब्रह्मा मम पिता प्रभुः । ममापि विधिवन्मन्त्रं प्रददौ मुनिसत्तमाः ॥ ६८
तस्माद्यूयं मुनिश्रेष्ठा धारयित्वा सुदर्शनम् । नारायणपदद्वंद्वं गच्छध्वं शरणं द्विजाः ॥ ६९

वसिष्ठ उवाच—

इत्युक्ता मुनयः सर्वे नारदेन सुरर्षिणा । द्वयाधिकारिणः सर्वे याता विष्णोः परं पदम् ॥ ७०
तस्मात्त्वमपि राजर्षे(चेद्राजन्) विष्णुसायुज्यमिच्छसि । दीक्षामार्गविधानेन धारयित्वा सुदर्शनम्
नारायणपदद्वंद्वं तदेकं शरणं व्रज । सर्वलोकेश्वरः साक्षाद्ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ॥ ७२
ममापि नारदस्यापि प्रोक्तवान्मन्त्रमुत्तमम् । शौनकादिमहर्षीणां नैमिषारण्यवासिनाम् ॥ ७३
नारदः प्रददौ मन्त्रं प्रपाति शरणागतम्[1] । एतद्गुह्यतमं राजन्न जानन्ति महर्षयः ॥ ७४
देवताश्च न जानन्ति सिद्धाः साध्याश्च दानवाः । मया च प्रापितो मन्त्रं शक्तिपुत्रः पराशरः ।
इदं रहस्यं परमं लक्ष्मीनारायणद्वयम् । राजंस्तवापि वक्ष्यामि प्रपाति शरणागतम् ॥ ७६
द्वयात्परतरो मन्त्रो नास्ति सत्यं ब्रवीमि ते । द्वयात्परतरं धर्मं नास्ति लोकेषु किंचन ॥ ७७
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं ब्रह्मणा कथितं पुरा । नारायणात्परो देवो नास्ति मुक्तिप्रदो नृणाम् ।
तत्सेवैव भवेन्मोक्षः सर्वधर्मनिकृन्तनः ॥ ७९

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे वसिष्ठदिलीपसंवादे विद्योपदेशो नामैकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४९३८७

अथ द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

दिलीप उवाच—

भगवन्सर्वमाचक्ष्व हरिभक्तिसुधामयम् । शृण्वतो नैव तृप्तिर्मे विष्णुभक्तिसुधावहम् ॥
तापत्रयमहाज्वालावह्निभिः सततं नृणाम् । संतप्तानां मुनिश्रेष्ठ विष्णुभक्तिसुधार्णवम् ॥
विना किमन्यच्छरणं भवारण्ये भयानके । आचक्ष्व विस्तरेणाद्य भक्तिभेदान्महामुने ॥
उपास्यमानान्सततं मुनिभिः परमात्मनः ॥

वसिष्ठ उवाच—

साधु पृच्छसि राजेन्द्र संसारोत्तारणं नृणाम् । वैकुण्ठस्य परेशस्य भक्तिं नित्यसुखावहाम्[2] ॥
इममेव महाप्रश्नं कैलासशिखरे पुरा । पप्रच्छ गिरिजा देवी शंकरं लोकपूजितम् ॥

---

१ ङ. झ. ञ. प्रपाति शरणागतिम् । २ फ. 'जिता । श्री' ।

श्रीपार्वत्युवाच—

देवदेव महादेव त्रिपुरघ्न सुरेश्वर । विष्णुभक्तिं ममाऽऽचक्ष्व मुक्तिदां सर्वदेहिनाम् ॥ ७
उपास्यभेदान्मन्त्रांश्च तत्पूजाविधयस्तथा । तस्य विष्णोः स्वरूपं च तद्विभूतेर्गुणादयः ॥ ८
तस्य लोकस्वरूपं च यत्प्राप्य न निवर्तते । सर्गस्थितिलयं येन करोति भगवान्हरिः ॥ ९
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं हरेः । येन केन च कृत्येन साधनेन परं पदम् ॥ १०
प्राप्नुवन्ति नराः पापा विषयासक्तचेतसः । विस्तरेण मयि प्रीत्या ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ ११

वसिष्ठ उवाच—

इति पृष्टो महादेव्या हरस्त्रिपुरघातकः । उवाच परमप्रीत्या नमस्कृत्य जनार्दनम् ॥ १२

श्रीरुद्र उवाच—

साधु साधु महादेवि सर्वलोकहितैषिणि । साधु पृच्छसि मां देवि श्रीशमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ १३
धन्याऽसि कृतपुण्याऽसि विष्णुभक्ताऽसि पार्वति । परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते शीलरूपगुणैः सदा ॥
अहं वक्ष्यामि गिरिजे भगवद्भक्तिमुत्तमाम् । तन्मन्त्राणां विधानं च स्वरूपं तस्य शार्ङ्गिणः ॥ १५
तत्त्वं नारायणो विष्णुर्वासुदेवः सनातनः । परमात्मा परं ब्रह्म परं ज्योतिः परात्परः ॥ १६
अच्युतः पुरुषः कृष्णः शाश्वतः शिव ईश्वरः । नित्यः सर्वगतः स्थाणू रुद्रः साक्षी प्रजापतिः ॥
[illegible]े यज्ञपतिः साक्षाद्ब्रह्मणः पतिरेव च । हिरण्यगर्भः सविता लोककृल्लोकभृद्विभुः ॥ १८
अकारवाच्यो भगवाञ्श्रीमाँल्लीलापतिः प्रभुः । उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ १९
सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ २०
अनन्तः श्रीपती रामो गुणभृन्निर्गुणो महान् । सर्वलोकेश्वरः श्रीमान्सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥ २१
तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य पार्वति । माहात्म्यं वासुदेवस्य यच्छक्यं तद्ब्रवीमि ते ॥ २२
अशक्यं तन्मया वक्तुं ब्रह्मणा सर्वदैवतैः । सर्वोपनिषदामर्थं वेदान्ते परिनिश्चितम् ॥ २३
तस्योपासनभेदांश्च शृणु वच्मि पृथक्पृथक् । आद्यं तु वैष्णवं प्रोक्तं शङ्खचक्राङ्कनं हरेः ॥ २४
धारणं चोर्ध्व[2]पुण्ड्राणां तन्मन्त्राणां परिग्रहः । अर्चनं च जपध्यानं तन्नामस्मरणं तथा ॥ २५
कीर्तनं श्रवणं चैव वन्दनं पादसेवनम् । तत्पादोदकसेवा च तन्निवेदितभोजनम् ॥ २६
तदीयानां च सेवा च द्वादशीव्रतनिष्ठितम् । तुलसीरोपणं विष्णोर्देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥ २७
भक्तिः षोडशधा प्रोक्ता भवबन्धविमुक्तये । सर्वेषामेव देवानां ममापि पुरुषोत्तमः ॥ २८
पूजनीयो हरिर्नित्यं ब्राह्मणानां विशेषतः । तस्मात्तु ब्राह्मणो नित्यं विधिवत्पूजयेद्धरिम् ॥ २९
तच्चिह्नैरङ्कितः श्रीशपदं प्राप्नोत्यसंशयम् । शङ्खचक्राङ्कनं कुर्याद्ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ॥ ३०
हुताग्निनैव संतप्य सर्वपापापनुत्तये । चक्रं वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा ॥ ३१
धारयित्वैव विधिवद्ब्रह्मकर्म समाचरेत् । अग्नितप्तं पवित्रं च धृत्वा वै भुजमूलयोः ॥ ३२
त्यक्त्वा यमपुरं घोरं याति विष्णोः परं पदम् । चक्रचिह्नविहीनस्तु यः पूजयति केशवम् ॥ ३३
वैफल्यं तस्य तद्याति पूजामन्त्रजपादिकम् । अग्नितप्तेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ॥ ३४
अङ्कयित्वा जपन्मन्त्रं संसारान्मोक्षमश्नुते । सुदर्शनं धारयित्वा वह्नितप्तं द्विजोत्तमः ॥ ३५
तापनीयविधानेन पञ्चकर्मसु योजयेत् । विष्णुचक्रविहीनं तु यः श्राद्धे भोजयिष्यति ॥ ३६

१ अ. °मर्थ्यं वे° । २ फ. °र्ध्वमुद्राणां ।

व्यर्थं भवति तत्सर्वं निराशाः पितरो गताः । विष्णुचक्राङ्कितं विप्रं पूजयेच्छ्राद्धकर्मणि ॥ ३७
विष्णुचक्रविहीनं तु प्रयत्नेन विवर्जयेत् । देयाद्गोभूहिरण्यादि चक्राङ्कितभुजाय वै ॥ ३८
यद्दत्तं चक्रहीनाय तत्सर्वमसुराय वै । अग्नितप्तेन चक्रेण बाहुमूले तु लाञ्छिताः ॥ ३९
ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम् । हुताग्नितप्तचक्रेण शरीरं यस्य चिह्नितम् ॥ ४०
तस्य तीर्थानि यज्ञाश्च वसन्ति नात्र संशयः । अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत् ४१
न तस्य किंचिदश्नीयादपि क्रतुसहस्रिणः । सर्ववेदविदो वाऽपि सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ४२
अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् । ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्तु शङ्खचक्रविवर्जितः ॥ ४३
तं गर्दभे समारोप्य बहिः कुर्यात्स्वपत्तनात् । प्रकृतिस्पर्शरहितो वासुदेवो जनार्दनः ॥ ४४
तथैव ब्राह्मणो देवि विष्णुचक्रेण चिह्नितः । तस्मात्प्रकृतिसंसर्गपापौघदहनं हरेः ॥ ४५
प्रतप्तं बिभृयाच्चक्रं शङ्खं च भुजमूलयोः । [*स्त्रीशूद्राणां सदा धार्यं चन्दनेन सुगन्धिना ॥ ४६
बाहुमूले लिखेच्चक्रं तप्तं च ब्राह्मणस्य वै] । तप्तेनैवाङ्कनं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः ॥ ४७
श्रौतस्मार्तादिसिद्ध्यर्थं मन्त्रसिद्ध्यै तथैव च । हरेः पूजाधिकारार्थं चक्रं धार्यं विधानतः ॥ ४८
वैष्णवत्वस्य सिद्ध्यर्थं ज्ञानसिद्ध्यै विशेषतः । प्रतप्तशङ्खचक्राभ्यां हुत्वा होमं विधानतः ॥ ४९
अन्यैर्न दाहयेद्गात्रं ब्राह्मणो हरिलक्षणात् । शङ्खचक्रगदाखड्गशार्ङ्गादन्यैर्हरेरपि ॥ ५०
न लक्षणैर्देहदग्धं नान्यदग्धोऽर्हति क्रियाम् । अचक्रधारिणं विप्रं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ५१
श्वपाकमिव नेक्षेत लोके विप्रमवैष्णवम् । वैष्णवो वर्णबाह्योऽपि पुनाति भुवनत्रयम् ॥ ५२
तस्मात्तु विधिना चक्रं धार्यं विप्रैः शुभानने । ब्राह्मणा मन्त्रसिद्ध्यै च ज्ञानसिद्ध्यै च मुक्तये ॥
अप्राकृता महात्मानो विष्णुचक्रेण लाञ्छिताः । विष्णुचक्रविहीनास्तु ब्राह्मणाः प्राकृताः स्मृताः
सर्वाश्रमेषु वसतां ब्राह्मणानां विशेषतः । विधिना वैष्णवं चक्रं धार्यं हि श्रुतिनोदनात् ॥ ५५
दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाच्च सुदर्शनम् । वामे तु शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः ॥ ५६
एवं महोपनिषदि प्रोक्तं चक्रादिधारणम् । तथैव साग्नियजुषि ऋषिप्रोक्तं शुभानने ॥ ५७
अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते शृतास इद्वहन्तस्तत्समाशतेति ।
आपस्तम्बशाखायाम्—चरणं पवित्रं विततं पुराणं वाङ्मयं शुभम् ॥ ५८
तेन चक्रेण संतप्तास्तरेयुः पातकाम्बुधिम् । पवित्रं विष्णुचक्रं तज्जगद्व्याप्यं हरेः सदा ॥ ५९
तेन तप्ता तनुर्येषां ते यान्ति परमं पदम् । पवित्रं चरणं नेमिर्हरेश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ ६०
सहस्रारं प्राकृतघ्नं लोकद्वारं महौजसम् । नामानि विष्णुचक्रस्य पर्यायेण निबोध मे ॥ ६१
शुद्धेन वह्नितप्तेन ब्रह्म तेन पुनीहि नः । यत्ते पवित्रमर्चिवदग्ने तेन पुनीहि नः ॥ ६२
येन देवाः पवित्रेण आत्मानं पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु माम् ॥ ६३
प्राजापत्यं पवित्रं तच्छतोद्यामं हिरण्मयम् । वयं ब्रह्मविदस्तेन पूतं ब्रह्म पुनीमहे ॥ ६४
सनेमिचक्रं सततं चाक्षरस्य महात्मनः । तस्मिंश्चक्रवृते देहे महोन्नतिपदं ययौ ॥ ६५
एवं यच्छ्रुतयः सर्वाः कथयन्ति वरानने । तथैव सेतिहासेषु पुराणेष्वपि वक्ष्यति ॥ ६६
तस्माद्वै विधिवद्धार्याः शङ्खचक्रादिहेतयः । ब्राह्मणानां विशेषेण वैष्णवानां विशेषतः ॥ ६७

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. फ. पुस्तकस्थः ।

१ ग. ॅहिदग्धन ।

धृतोर्ध्वपुण्ड्रो हृदि चक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।
वरेण मन्त्रेण सदा हृदिस्थं परात्परं याति विशुद्धचेताः ॥ ६८
ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमाला ये बाहुमूलपरिचिह्नितशङ्खचक्राः ।
ये वा ललाटफलके लसदूर्ध्वपुण्ड्रास्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥ ६९
दिवस्पतेः सुविततं पवित्रं यस्य दक्षिणे । न तप्यते भुजे सम्यक्तस्य शोचन्ति हि क्रियाः॥ ७०
ये वहन्ति भुजे चक्रं शङ्खं च विधिना द्विजाः । परानपि विलोमस्थांस्ते रक्षन्ति जनाः सदा ७१
होमाग्निसंतप्तपवित्रलाञ्छितो मूले च बाह्वोः परमात्मनो हरेः ।
स तारयित्वा भवसागरं महत्परं पदं याति परेशलोकम् ॥ ७२
अङ्कयेत्तप्तचक्राद्यैरात्मनो बाहुमूलयोः । कलत्रापत्यभृत्येषु पश्वादिषु च अङ्कयेत् ॥ ७३
द्विविधं वैष्णवं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । शङ्खचक्रादिभिर्बाह्यमान्तरं वीतरागता ॥ ७४
बाह्याभ्यन्तरसाम्यं यत्तद्वैष्णवमुदाहृतम् । तस्माच्चक्रादिचिह्नं तु प्रथमं वैष्णवं स्मृतम् ॥ ७५
आन्तरं मानरोषादिविमुक्तं स्वात्मदर्शनम् । सर्वभूतदयाशान्तिरिन्द्रियार्थे त्वलोलता ॥ ७६
पुत्रदाराद्यसक्तत्वं योगाभ्यासरतिस्तथा । अनन्यभक्तियोगेन परेशस्याभिषेवणम् ॥ ७७
तस्माच्चक्रादिहेतीनामङ्कनं वैष्णवं स्मृतम् । चक्रादिचिह्नहीनत्वाद्वैष्णवत्वं न लभ्यते ॥ ७८

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे सुदर्शनमाहात्म्यं नाम द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४५४६५

अथ त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

श्रीशंकर उवाच—

ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य माहात्म्यं वक्ष्यामि शुभदर्शने । धारणादेव मुच्येत भवबन्धाद्द्विजोत्तमः ॥ १
ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु विशाले सुमनोहरे । लक्ष्म्या सार्धं समासीनो देवदेवो जनार्दनः ॥ २
तस्माद्यस्य शरीरे तु ऊर्ध्वपुण्ड्रो धृतो भवेत् । तस्य देहं भगवतो विमलं मन्दिरं शुभम् ॥ ३
स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः । धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रं यो मृदा शुभ्रेण (?) वैष्णवः ॥ ४
ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो विप्रः सर्वलोकेषु पूजितः । विमानवरमारुह्य याति विष्णोः परं पदम् ॥ ५
धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रं तु त्रिसंध्यासु द्विजोत्तमः । सर्वपापविशुद्ध्यर्थमिष्टापूर्तफलाप्तये ॥ ६
ऊर्ध्वपुण्ड्रधरं विप्रं दृष्ट्वा पापैः प्रमुच्यते । नमस्कृत्याथ वा भक्त्या सर्वदानफलं लभेत् ॥ ७
ऊर्ध्वपुण्ड्रधरं विप्रं यः श्राद्धे भोजयिष्यति । आकल्पकोटि पितरस्तस्य हृष्टा न संशयः ॥ ८
ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो यस्तु कुर्याच्छ्राद्धं शुभानने । कल्पकोटिसहस्राणि गयाश्राद्धफलं लभेत् ॥ ९
यज्ञदानतपश्चर्याजपहोमादिकं च यत् । ऊर्ध्वपुण्ड्रधरः कुर्यात्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥ १०
ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्तु किंचित्कर्म करोति यः । इष्टापूर्तादिकं सर्वं निष्फलं स्यान्न संशयः ॥ ११
यच्छरीरं मनुष्याणामूर्ध्वपुण्ड्रविवर्जितम् । द्रष्टव्यं नैव तत्किंचिच्छ्मशानसदृशं भवेत् ॥ १२
[*ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्तु संध्याकर्मादिकं चरेत् । तत्सर्वं राक्षसैर्नीतं नरकं चाधिगच्छति] ॥ १३

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो विप्रो मृदा शुभ्रेण वैदिकः । न तिर्यग्धारयेद्विद्वानापद्यपि कदाचन ॥ १४
विप्राणामूर्ध्वपुण्ड्रं स्यात्तिलकं तु महीभृतः । पट्टाकारं तु वैश्यानां शूद्राणां तु त्रिपुण्ड्रकम् ॥ १५
ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कार्यं कस्तूर्या तिलकस्तथा । पट्टाकारं तु गन्धेन भस्मनैष(त्र) त्रिपुण्ड्रकम् ॥ १६
ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु सर्वेषां न निषिद्धं कथंचन । धारयेत्क्षत्रियाद्योऽपि विष्णुभक्तो भवेद्यदि ॥ १७
विप्राणां नैव धार्यं स्यात्तिर्यक्पुण्ड्रादिधारिणाम् । नारायणात्परब्रह्मादन्येषामर्चनं न तु ॥ १८
ब्राह्मणः कुलजो विद्वान्भस्मधारी भवेद्यदि । वर्जयेत्तादृशं देवि मद्योच्छिष्टं घटं यथा ॥ १९
त्रिपुण्ड्रं शूद्रकल्पानां शूद्राणां च विधिं (विहितं) तथा । त्रिपुण्ड्रधाणाद्विप्रः पतितः स्यान्न
संशयः ॥ २०
एकान्तिनो महाभागाः सर्वभूतहिते रताः । सान्तरालं प्रकुर्वन्ति पुण्ड्रं हरिपदाकृतिम् ॥ २१
हरेः पदाकृति धार्यमूर्ध्वपुण्ड्रं विधानतः । मध्यच्छिद्रेण संयुक्तं तद्धि वै मन्दिरं हरेः ॥ २२
ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजुं सौम्यं सुपार्श्वं सुमनोहरम् । दण्डाकारं तु शोभाढ्यं मध्ये छिद्रं प्रकल्पयेत् ॥ २३
तस्माच्छिद्रान्वितं पुण्ड्रं दण्डाकारं सुशोभनम् । विप्राणां सततं धार्यं स्त्रीणां च शुभदर्शने ॥२४
ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु विशाले सुमनोहरे । सान्तराले समासीनो हरिस्तत्र श्रिया सह ॥ २५
निरन्तरालं यः कुर्यादूर्ध्वपुण्ड्रं द्विजाधमः । स हि तत्र स्थितं लक्ष्म्या विष्णुं चैव व्यपोहति २६
अच्छिद्रमूर्ध्वपुण्ड्रं तु ये कुर्वन्ति द्विजाधमाः । तेषां ललाटे सततं शुनः पदं न संशयः ॥ २७
तस्माच्छिद्रान्वितं पुण्ड्रं महच्छिद्रं शुभान्वितम् । धारयेद्ब्राह्मणो नित्यं हरिसालोक्यसिद्धये २८
आदाय परया भक्त्या वैकुण्ठाख्यह्रदान्मृदम् । धारयेदूर्ध्वपुण्ड्राणि हरिसालोक्यसिद्धये ॥ २९
श्रीकृष्णतुलसीमूले मृदमादाय भक्तिमान् । धारयेदूर्ध्वपुण्ड्राणि हरिस्तत्र प्रसीदति ॥ ३०
द्वारवत्यां शुभे रम्ये वासुदेवह्रदे तथा । तत्रोद्भवां मृदं शुभ्रामादाय द्विजसत्तमः ॥ ३१
धारयेदूर्ध्वपुण्ड्राणि सर्वकामफलाप्तये । आदाय परया भक्त्या गङ्गातीरोद्भवां मृदम् ॥ ३२
तया धृतोर्ध्वपुण्ड्रेण सर्वयज्ञफलं लभेत् । चन्दनं च हरिद्रां च तथा भस्माग्निहोत्रजम् ॥ ३३
सर्ववश्यकरं प्रोक्तमूर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणात् । यत्र दिव्यं हरिक्षेत्रं तत्रैव(त्रस्थां) मृदमाहरेत् ॥ ३४
पर्वताग्रे नदीतीरे बिल्वमूले जलाशये । सिन्धुतीरे च वल्मीके हरिक्षेत्रे विशेषतः ॥ ३५
विष्णोः स्नानोदकं यत्र प्रवाहयति नित्यशः । पुण्ड्राणां धारणार्थाय गृह्णीयात्तत्र(त्रस्थ)मृत्तिकाम्
श्रीरङ्गवेङ्कटाद्रौ च श्रीकूर्मे द्वारके शुभे । प्रयागे नारसिंहाद्रौ वाराहे तुलसीवने ॥ ३७
गृहीत्वा मृत्तिकां भक्त्या विष्णुपादजलैः सह । धृत्वा पुण्ड्राणि चाङ्गेषु विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
यस्मिन्कस्मिन्महाभागे[1] वैष्णवा धारयन्ति वै । तस्मिन्वै मृत्तिका ग्राह्या ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणे ३९
श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं तथा । श्रीकरं पीतमित्याहुः श्वेतं मोक्षकरं शुभम् ॥ ४०
वर्तुलं तिर्यगच्छिद्रं ह्रस्वं दीर्घं ततं तनुम् । वक्रं विरूपं वक्राग्रं छिन्नमूलं पदच्युतम् ॥ ४१
अशुभं रूक्षमारक्तं तथाऽनङ्गुलिकल्पितम् । विगन्धमवसन्नं च पुण्ड्रमाहुरनर्थकम् ॥ ४२
आरभ्य नासिकामूलं ललाटे तु लिखेन्मृदा[2] । समारभ्य भ्रुवोर्मध्यमन्तरालं प्रकल्पयेत् ॥ ४३
अन्तरालं द्व्यङ्गुलं स्यात्पार्श्वावङ्गुलिमात्रकौ । मृदा शुभ्रेण विलिखेत्पुण्ड्रमृजुतरं शुभम् ॥ ४४
ललाटे केशवं ध्यायेन्नारायणमथोदरे । वक्षःस्थले माधवं च गोविन्दं कण्ठकूबरे ॥ ४५

---

१ च. 'हाभावा वै° । २ फ. 'खेन्मुदा ।

विष्णुं च दक्षिणे कुक्षौ बाहौ च मधुसूदनम् । त्रिविक्रमं कंधरे तु वामनं वामपार्श्वके ॥ ४६
[*श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु श्रोत्रके] । पृष्ठे तु पद्मनाभं च त्रिके दामोदरं न्यसेत् ॥ ४७
तत्प्रक्षालनतोयेन वासुदेवं तु मूर्धनि । ललाटे भुजयुग्मे तु पृष्ठयोः कण्ठकूवरे ॥ ४८
धारयेदूर्ध्वपुण्ड्राणि चतुरङ्गुलमानतः । कुक्षौ तत्पार्श्वयोः प्रोक्तमायतं तु दशाङ्गुलम् ॥ ४९
बाह्वोर्वक्षस्थले पुण्ड्रमष्टाङ्गुलमुदाहृतम् । एवं द्वादश पुण्ड्राणि ब्राह्मणः सततं धरेत् ॥ ५०
ततः पुण्ड्राणि तन्मूर्तीर्ध्यात्वा मन्त्रेण धारयेत् । अन्तरालेषु सर्वेषु हरिद्रां धारयेच्छ्रियम् ॥ ५१
चत्वारि भूभृतां प्रोक्तं(देवि) पुण्ड्राणि द्वे विशां स्मृते। एकं पुण्ड्रं तु नारीणां शूद्राणां च विधीयते
ललाटे हृदि बाह्वोश्च चतुष्पुण्ड्राणि धारयेत् । ललाटे हृदये द्वे तु भाले त्वेकं विधीयते ॥ ५३
ऊर्ध्वपुण्ड्रं ललाटे तु सर्वेषां प्रथमं स्मृतम् । ललाटादिक्रमेणैव धारणं तु विधीयते ॥ ५४
मूर्तयो वासुदेवाद्याश्चतुष्पुण्ड्रेषु धारयेत् । द्वयोर्गोविन्दकृष्णौ तु एकं नारायणं धरेत् ॥ ५५
एवं पुण्ड्रविधिः प्रोक्तः सर्वेषां गिरिजे मया । अश्वत्थपत्रसंकाशो वेणुपत्राकृतिस्तथा ॥ ५६
पद्मकुड्मलसंकाशो मोक्षदं त्रितयं स्मृतम् । महाभागवतः शुद्धः पुण्ड्रं हरिपदाकृतिम् ॥
दण्डाकारं तु वा देवि धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम् ॥ ५७

सुदर्शनेनाङ्कितबाहुमूलास्तथोर्ध्वपुण्ड्राङ्कितसर्वगात्राः ।
मालारविन्दाक्षधरा विशुद्धा रक्षन्ति लोकान्दुरितौघसङ्घात् ॥ ५८

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवाद ऊर्ध्वपुण्ड्रविधानं नाम त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४५५२३

अथ चतुष्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

श्रीशंकर उवाच—

न्यासे वाऽप्यर्चने वाऽपि मन्त्रमेकं तु नाऽऽश्रयेत् । अवैष्णवोपदिष्टेन मन्त्रेण न परा गतिः ॥ १
अवैष्णवोपदिष्टश्च पूर्वमन्त्रवरद्वयम् । पुनश्च विधिना सम्यग्वैष्णवाद्ग्राहयेन्मनुम् (ग्गृहीत वैष्णवा-त्सुधीः) ॥ २
सहस्रशाखाध्यायी च सर्वयज्ञेषु दीक्षितः । कुले महति जातोऽपि न गुरुः स्यादवैष्णवः ॥ ३
यस्तु मन्त्रद्वयं सम्यगध्यापयति वैष्णवः । स आचार्यस्तु विज्ञेयो भवबन्धविदारकः ॥ ४
आचार्यं संश्रयित्वाऽथ वत्सरं सेवयेद्द्विजः । तस्य वृत्तिं परिज्ञात्वा मन्त्रमध्यापयेद्गुरुः ॥ ५
कृत्वा तापादिसंस्कारान्पश्चान्मन्त्रमुदीरयेत् । [+ततः पुण्ड्रं तथा न्यासं कृत्वा वै विधिना गुरुः ६
पश्चादध्यापयेन्मन्त्रं शिष्यं निर्मलचेतसम् । चक्रेण विधिना तप्तं ताप इत्यभिधीयते ॥ ७
पुण्ड्रमूर्ध्वं यथा प्रोक्तं नाम वैष्णवमुच्यते] । *ततो मन्त्रं विधानेन शिष्यमध्यापयेद्गुरुः ॥ ८
न्यासमष्टाक्षरं मन्त्रमन्यच्च वैष्णवं परम् । न्यासमेवात्र परमं वैष्णवानां शुभानने ॥ ९
तस्मात्तु न्यासमेवैषामतिरिक्तमिहोच्यते । न्यासविद्यापरो यस्तु ब्राह्मणः श्रेष्ठ उच्यते ॥ १०

---

* इदमर्धं क. च. पुस्तकस्थम् । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क्वचिन्नास्ति । * इदमर्धं म. पुस्तके नास्त्यधिकं च ।

---

१ म. पुण्ड्रं मध्ये य'।

न्यासात्परतरं मन्त्रं नास्ति सत्यं ब्रवीमि ते । न्यासद्वयं प्रपत्तिः स्यात्पर्यायेण निबोध मे ॥ ११
द्वयोपदेशपूर्वेण सर्वकर्म समाचरेत् । द्वयाधिकारी न भवेत्सर्वमन्त्रेषु नार्हति ॥ १२
तस्माद्द्वयमधीत्यैव तस्मान्मन्त्रमनुत्तमम् । श्रीमदष्टाक्षरं मन्त्रमभ्यसेद्द्विजसत्तमः ॥ १३
मन्त्रमष्टाक्षरं प्रोक्तं प्रणवस्यैव संग्रहात् । नैसर्गप्रणवार्थत्वात्स मन्त्रः प्रोच्यते बुधैः ॥ १४
नान्यत्र सर्वमन्त्रेषु प्रणवस्य स्वभावतः(ता) । पूर्त्यै सर्वत्र मन्त्राणां योजयेत्प्रणवं शुभम् ॥ १५
ओंकारः प्रणवो ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकः । आदौ सर्वत्र युञ्जीत मन्त्राणां च शुभानने ॥ १६
स्वभावात्प्रणवं तस्मिन्मूलमन्त्रे प्रतिष्ठितम् । ओमित्येकाक्षरं पूर्वं द्व्यक्षरं नम इत्यथ ॥ १७
ततो नारायणायेति पञ्चैतानि यथाक्रमम् । एवमष्टाक्षरो मन्त्रो ज्ञेयः सर्वार्थसाधकः ॥ १८
सर्वदुःखहरः श्रीमान्सर्वमन्त्रात्मकः शुभः । ऋषिर्नारायणस्तस्य देवता श्रीश एव च ॥ १९
छन्दस्तु देवी गायत्री प्रणवो बीजमुच्यते । नित्यानपायिनी शक्तिस्तस्य श्रीरुच्यते बुधैः ॥ २०
प्रथमं पदमोंकारो द्वितीयं नम उच्यते । तृतीयं नारायणायेति पदत्रयमुदाहृतम् ॥ २१
अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च ततः परम् । वेदत्रयात्मकः प्रोक्तः प्रणवो ब्रह्मणः पुरम् ॥ २२
अकारेणोच्यते विष्णुः श्रीरुकारेण उच्यते । मकारात्तु तयोर्दासः पञ्चविंशः प्रकीर्तितः ॥ २३
वासुदेवस्य रूपं तदकारेणोच्यते बुधैः । उकारेण श्रिया देव्या रूपं मुनिभिरुच्यते ॥ २४
मकारेणोच्यते जीवः पञ्चविंशाक्षरः पुमान् । भूतानि च कवर्गेण चवर्गेणेन्द्रियाणि च ॥ २
टवर्गेण तवर्गेण ज्ञानगन्धादयस्तथा । मनः पकारेणवोक्तं फकारेण त्वहंकृतिः ॥ २
बकारेण भकारेण महान्प्रकृतिरुच्यते । आत्मा स तु मकारः स्यात्पञ्चविंशः प्रकीर्तितः ॥ २
देहेन्द्रियमनःप्राणादिभ्योऽन्योऽनन्यसाधनः । भगवच्छेषभूतोऽसौ मकाराख्यः सचेतनः ॥ २
अवधारणवाच्येन उकारः कैश्चिदुच्यते । श्रीशब्दमपि तत्पक्षादुकारेणैव चोच्यते ॥ २
भास्करस्य प्रभा यद्वत्तस्य नित्यानपायिनी । अकारेणोच्यते विष्णुः श्रीशः कारणकारणम् ३
श्रीशः सर्वात्मनां शेषो जगद्बीजं परः पुमान् । जगत्कर्ता जगद्भर्ता ईश्वरो लोकबान्धवः ॥ ३
जगतामीश्वरी नित्या विष्णोरनपगामिनी । माता सर्वस्य जगतः पत्नी विष्णोर्मनोरमा ॥ ३
जगदाधारभूता श्रीरुकारेणैव चोच्यते । मकारेण तयोर्दासः क्षेत्रज्ञः प्रोच्यते बुधैः ॥ ३३
ज्ञानाश्रयो ज्ञानगुणश्चेतसः प्रकृतेः परः । न जातो निर्विकारश्च ह्येकरूपः स्वरूपभाक् ॥ ३४
अणुर्नित्योऽव्याप्यशीलश्चिदानन्दात्मकस्तथा । अहमर्थोऽव्ययः क्षेत्री भिन्नरूपः सनातनः ॥ ३५
अदाह्योऽच्छेद्यो ह्यक्लेद्यो ह्यशोष्योऽक्षर एव च । एवमादिगुणैर्युक्तः शेषभूतः परस्य वै ॥ ३
मकारेणोच्यते जीवः क्षेत्रज्ञः परवान्सदा । दासभूतो हरेरेव नान्यस्यैव कदाचन ॥ ३
एवं दासत्वमेवास्य मध्यमेवावधार्यते । इत्येवं प्रणवस्यार्थो ज्ञातव्योक्तो मयाऽनघ ॥ ३
विवृते प्रणवस्यार्थे मन्त्रशेषेण वै शुभे । परस्य दासभूतस्य स्वातन्त्र्यं न हि विद्यते ॥ ३
तस्मान्महदहंकारं मनस्यपि निवर्तयेत् । स्वोपायबुद्ध्या यत्कृत्यं तदपि प्रतिषिध्यते ॥ ४
अहंकृतिर्मकारः स्यान्नकारस्तन्निषेधकः । तस्मात्तन्मनसैवास्य अहंकारविमोचनम् ॥ ४
मनसा सर्वसिद्धिः स्यादन्यथा नाशमाप्नुयात् । मनसा सहितं किंचित्तदहंकार उच्यते ॥ ४
साहंकारेण युक्तस्य सुखं किंचिन्न विद्यते । अहंकारविमूढात्मा अन्धे तमसि मज्जति ॥ ४

---

१ झ. ञ. °स्यान्मन्त्रविदुच्य° । २ च. ञ. °ज्ञः पुर° । ३ च. ड. °श्रनोषेण । ४ झ. ञ. °ते । स्वाहं° ।

तस्मात्तु मनसा क्षेत्रस्वातन्त्र्यं प्रतिषिध्यते । भगवत्परतन्त्रोऽसौ तदायत्तात्मजीवनः ॥ ४४
तस्मात्साधनकर्तृत्वं चेतनस्य न विद्यते । ईश्वरस्यैव संकल्पाद्वर्तते सचराचरम् ॥ ४५
तस्मात्स्वसामर्थ्यविधिं त्यजेत्सर्वमशेषतः । ईश्वरस्य तु सामर्थ्यान्नालभ्यं तस्य विद्यते ॥ ४६
तस्मिन्न्यस्तभरः श्रीशे तत्कर्मैव समाचरेत् । परमात्मा हरिर्दासः स्यामहं तस्य सर्वदा ॥ ४७
इच्छया विनियोक्तव्यस्तस्यैवाऽऽत्मेश्वरस्य हि । इत्येवं मनसा त्यक्त(त्याज्य)महंताममतोर्जितम्
देहेष्वहंमतिर्मूलं संसृतौ कर्मबन्धने । तस्मान्महदहंकारौ मनसा वर्जयेद्बुधः ॥ ४९
अथ नारायणपदं वक्ष्यामि गिरिजे शुभे । नारा इत्यात्मनां संघस्तेषां गतिरसौ पुमान् ॥ ५०
तान्येव चायनं तस्य तस्मान्नारायणः स्मृतः । सर्वं हि चिदचिद्वस्तु श्रूयते दृश्यते जगत् ॥ ५१
योऽसौ व्याप्य स्थितो नित्यं स वै नारायणः स्मृतः । नारास्त्विवति स वै पुंसां समूहः परिकीर्तितः
गतिरालम्बनं तेषां तस्मान्नारायणः स्मृतः । नराज्जातानि तत्त्वानि नारा इति जगुर्बुधाः ॥ ५३
तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः । कल्पान्तेऽपि जगत्कृत्स्नं ग्रसित्वा येन धार्यते ५४
पुनः संसृज्यते येन स वै नारायणः स्मृतः । चराचरं जगत्कृत्स्नं नार इ(मि)त्यभिधीयते ॥ ५५
तस्य वा संगतिर्येन तेन नारायणः स्मृतः । नारो नराणां संघातस्तस्यास्याप्ययनं गतिः ॥ ५६
तेनास्मिन्मुनिभिर्नित्यं नारायण इतीरितः । प्रभवन्ति यथा लोका महाब्धौ पृथुफेनवत् (?) ५७
यस्मात्प्रलीयन्ते तस्मान्नारायणः स्मृतः । यो वै नित्यपदो नित्यो नित्ययुक्तैकभोगवान् ५८
शः सर्वस्य जगतः स वै नारायणः स्मृतः । दिव्य एकः सदानित्यो हरिर्नारायणोऽच्युतः ॥
त्र द्रष्टा च द्रष्टव्यं श्रोता श्रोतव्यमेव च । स्प्रष्टा स्प्रष्टव्यं च तथा ध्याता ध्यातव्यमेव च ६०
क्ता च वाच्यं ज्ञाता च ज्ञातव्यं चिदचिज्जगत् । तच्च सर्वं हरिः श्रीशो नारायण उदाहृतः ॥
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स लोकान्सर्वतो व्याप्य अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ ६२
द्भूतं यच्च भाव्यं च सर्वं नारायणो हरिः । उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेन विराट् पुमान् ॥ ६३
स एव पुरुषो विष्णुर्वासुदेवोऽच्युतो हरिः । हिरण्मयोऽथ भगवानमृतः शाश्वतः शिवः ॥ ६४
पतिर्विश्वस्य जगतः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः । हिरण्यगर्भः सविता अनन्तोऽसौ महेश्वरः ॥ ६५
भगवानितिशब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । र्वतते निरुपाधिश्च वासुदेवोऽखिलात्मनि ॥ ६६
ईश्वरो भगवान्विष्णुः परमात्मा जगत्सुहृत् । शास्ता चराचरस्यैको यतीनां परमा गतिः ॥ ६७
यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ॥ ६८
ोऽसावकारो वै विष्णुर्विष्णुर्नारायणो हरिः । स एव पुरुषो नित्यः परमात्मा महेश्वरः ॥ ६९
स्मिन्नीश्वरसंज्ञाऽपि प्रोच्यते मुनिभिस्तथा । निरुपाधीश्वरत्वं हि वासुदेवे प्रतिष्ठितम् ॥ ७०
ात्मेश्वर इति प्रोक्तो वेदवादैः सनातनैः । तस्मान्महेश्वरत्वं तु वासुदेवे प्रतिष्ठितम् ॥ ७१
ासौ त्रिपाद्भूतेषु लीलया अपि चेश्वरः । विभूतिद्वयमैश्वर्यं तस्यैव सकलात्मनः ॥ ७२
ीभूलीलापतिर्योऽसावच्युतः स उदाहृतः । तस्मात्सर्वेश्वरत्वं तु वासुदेवे प्रतिष्ठितम् ॥ ७३
ोऽसौ यज्ञेश्वरो यज्ञो यज्ञभुग्यज्ञकृद्विभुः । यज्ञभृद्यज्ञपुरुषः स एव परमेश्वरः ॥ ७४

यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्यभोक्ताऽव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।
तत्संनिधानादपयान्ति सद्यो रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च भूताः ॥ ७५

---

१ म. °साऽऽच्छन्नं स्वा° । २ म. °तिपद्यते । ३ ख. ढ. शुभम् । ४ क. योगिनां । ५ ढ. वेदे हीश्वरः । ६ ञ. म. °व्यकव्यसमस्तभो° ।

योऽसौ विराट्त्वमापन्नो हरिर्भूत्वा जनार्दनः । संतर्पयति लोकांस्त्रीन्स एव परमेश्वरः ॥ ७६
यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत । तस्माद्यज्ञात्समुत्पन्ना ये के चोभयादतः ॥ ७७
तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । तस्मादश्वा अजायन्त गावश्च पुरुषादयः ॥ ७८
पुरुषस्य तनोरस्य सर्वयज्ञमयस्य वै । हरेः सर्वं समुद्भूतं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ७९
मुखबाहूरुपादेभ्यस्तस्य वर्णा यथाक्रमम् । पद्भ्यां तु पृथिवी तस्य शिरसो द्यौरजायत ॥ ८०
मनसश्चन्द्रमा जातश्चक्षुषश्च प्रभाकरः । मुखादग्निः शीर्षणो द्यौर्वायुः प्राणात्सदागतिः ॥ ८१
नाभेर्विदधुर्ग(रभूद्वै ग)गनं जगत्सर्वं चराचरम् । यस्मात्सर्वं समुद्भूतं जगद्विष्णोः सनातनम् ८२
तस्मात्सर्वमयो विष्णुर्नारायण इतीरितः । एवं सृष्ट्वा जगत्सर्वं पुनः संग्रसते हरिः ॥ ८३
निजलीलासमुद्भूतं तान्तवं तूर्णनाभिवत् । ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं च यमं वरुणमेव च ॥ ८४
निगृह्य हरते यस्मात्तस्माद्धरिरिहोच्यते । असावेकार्णवीभूते मायावटदले पुमान् ॥ ८५
जगत्स्वजठरे कृत्वा शेते तस्मिन्सनातनः । आसीदेको ह वै चात्र विष्णुर्नारायणोऽव्ययः ॥ ८६
न ब्रह्मा न च रुद्रश्च न देवा न महर्षयः । न इमे द्यावापृथिवी न सोमो न च भास्करः ॥ ८७
न नक्षत्राणि लोकानि न चाण्डं महदावृतम् । यस्माज्जगद्धृतं तेन सकलं हरिणा शुभे ॥ ८८
सृष्टं पुनस्तथा सर्गे तस्मान्नारायणः स्मृतः । तस्य दास्यं चतुर्थ्यन्तमन्त्रैः प्रोक्तं तु पार्वति ॥ ८९
दासभूतमिदं तस्य ब्रह्माद्यं सकलं जगत् । एवमर्थं विदित्वा वै पश्चान्मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥
अविदित्वाऽर्थं मन्त्रस्य संसिद्धिं नाधिगच्छति ॥ ९

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे मन्त्रोपदेशकथनं नाम चतुष्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४५६१३

अथ पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

श्रीपार्वत्युवाच—

विस्तरेण ममाऽऽचक्ष्व मन्त्रार्थपदगौरवम् । ईश्वरस्य स्वरूपं च तद्गुणांश्च विभूतयः (विभूतीस्त-
द्गुणांस्तथा) ॥ १
तद्विष्णोः परमं धाम व्यूहभेदांस्तथा हरेः । सर्वमाख्याहि तत्त्वेन मम सर्वसुरेश्वर ॥ २

ईश्वर उवाच—

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि स्वरूपं परमात्मनः । विभूतिगुणसंघातं तदवस्थात्मकं हरेः ॥
विश्वतःपाणिपादश्च चक्षुष्मान्विश्वतः प्रभुः । विश्वानि भुवनान्यस्मिन्धामानि परमाणि वै ॥
धारयन्सोऽप्यत्यतिष्ठन्मनांसि च महर्षिणाम् । एवं बृहत्स्वरूपोऽयं श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ॥
ईश्वर्या सह भोगार्थं दिव्यमङ्गलरूपवान् ॥

बृहच्छरीरो[2] विमिमानरूपो युवा कुमारत्वमुपेयिवान्हरिः ।
रेमे श्रियाऽसौ जगतां जनन्या स्वज्योत्स्नया चन्द्र इवामृतांशुः ॥

अयं च जगदीश्वर्या कुमारो नित्ययौवनः । कंदर्पकोटिलावण्यः स तस्थौ परमे पदे ॥
भोगार्थं परमं व्योम लीलार्थमखिलं जगत् । भोगक्रीडतया विष्णोर्विभूतिद्वयमास्थितम् ॥ ९

१ क. एवं बहुस्वरू॰ । २ ङ. ॰रोऽमितसमा॰ ।

भोगे नित्या स्थितिस्तस्य लीलां संहरते यदा । भोगो लीला उभौ तस्य धार्येते शक्तिमत्तया॥
त्रिपाद्व्यापि परं धाम पादोऽस्येहाभवत्पुनः । त्रिपाद्विभूतिर्नित्या स्यादनित्यं पादमैश्वरम् ॥ ११
नित्यं तद्रूपमीशस्य परधाम्नि स्थितं शुभम् । अच्युतं शाश्वतं दिव्यं सदा यौवनमाश्रितम् ॥ १२
नित्यं संभोगमीश्वर्या श्रिया भूम्या च संवृतम् । नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी॥
यथा सर्वगतो विष्णुस्तथा लक्ष्मीः शुभानने । ईशाना सर्वजगतो विष्णुपत्नी सदाशिवा ॥ १४
सर्वतःपाणिपादान्ता सर्वतोक्षिशिरोमुखी । नारायणी जगन्माता समस्तजगदाश्रया ॥ १५
यदपाङ्गाश्रितं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् । जगत्स्थितिलयौ तस्या उन्मीलननिमीलनात् ॥ १६
सर्वस्याऽऽद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी । लक्ष्यालक्ष्यस्वरूपा सा व्याप्य कृत्स्नं व्यवस्थिता
तोयादिरसरूपेण सैव लीलावपुर्भवेत् । लक्ष्मीरूपत्वमापन्ना धनवत्तार्पणे हि सा ॥ १८
एवंविधस्वरूपा सा जगतः श्रीः श्रिता हरिम् । समस्तवेद्यं वेदाश्च लक्ष्मीरूपं वरानने ॥ १९
स्त्रीरूपमखिलं सर्वं *तस्यैव वपुरुच्यते । सौन्दर्यं शीलवृत्तं च सौभाग्यं स्त्रीषु संस्थितम् ॥ २०
तस्या रूपं च गिरिजे सर्वासां मूर्ध्नि योषिताम् ॥ २१

यस्याः कटाक्षायतमात्रदृष्टा ब्रह्मा शिवस्त्रिदशपतिर्महेन्द्रः ।
चन्द्रश्च सूर्यो धनदो यमोऽग्निः प्रभूतमैश्वर्यमथाऽऽप्नुवन्ति ॥ २२

लक्ष्मीः श्रीः कमला विद्या माता विष्णुप्रिया सती । पद्मालया पद्महस्ता पद्माक्षी पद्मसुन्दरी ॥
भूतानामीश्वरी नित्या सत्या सर्वगता शुभा । विष्णुपत्नी महादेवी क्षीरोदतनया रमा ॥ २४
अनन्तलोकनाभीभूर्लीला सर्वसुखप्रदा । रुक्मिणी च तथा सीता सर्ववेदवती शुभा ॥ २५
सती सरस्वती गौरी शान्तिः स्वाहा स्वधा रतिः । नारायणवरारोहा विष्णोर्नित्यानपायिनी ॥
एतानि सर्वनामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् । स महच्छ्रियमाप्नोति धनधान्यमकल्मषम् ॥ २७
हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं विष्णोरनपगामिनीम् ॥ २८
गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ २९
एवमृक्संहितायां तु स्तूयमाना महेश्वरी । सर्वैश्वर्यं सुखं प्रादाच्छिवादीनां दिवौकसाम् ॥ ३०
अस्येशाना हि जगतो विष्णुपत्नी सनातनी । यस्या(द)पाङ्गाश्रयं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम्॥ ३१
यस्य वक्षसि सा देवी प्रभाऽग्नाविव तिष्ठति । स वै सर्वेश्वरः श्रीमानक्षरः पुरुषोऽव्ययः ॥ ३२
स वै नारायणः श्रीमान्वात्सल्यगुणसागरः । स्वामी सुशीलः सुभगः सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् ३३
नित्यं संपूर्णकामश्च नैसर्गिकसुहृत्सुखी । कृपापीयूषजलधिः शरणं सर्वदेहिनाम् ॥ ३४
स्वर्गापवर्गसुखदो भक्तानां करुणाकरः । श्रीमते विष्णवे तस्मै दास्यं सर्वं करोम्यहम् ॥ ३५
देशकालाद्यवस्थासु सर्वासु कमलापतेः । इति स्वरूपसंसिद्धः सुखं दास्यमवाप्नुयाम् ॥ ३६
एवं विदित्वा मन्नार्थं तद्भक्तिं सम्यगाचरेत् । दासभूतमिदं तस्य जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ३७
श्रीमन्नारायणः स्वामी जगतां प्रभुरीश्वरः । भ्राता माता पिता बन्धुर्निवासः शरणं गतिः॥ ३८
कल्याणगुणवाञ्श्रीशः सर्वकामफलप्रदः । योऽसौ निर्गुण इत्युक्तः शास्त्रेषु जगदीश्वरः ॥ ३९
प्राकृतैर्हेयसंयुक्तैर्गुणैर्हीनत्वमुच्यते । यत्र मिथ्याप्रपञ्चत्वं वाक्यैर्वेदान्तगोचरैः ॥ ४०

---

* संधिरार्षः ।

---

१ छ. म. पदं धा° । २ ङ. °भोग्यमी° । ३ च. ज. मा च वि° । ४ म. एवं कृत्वा हि° । ५ झ. पुरुषोत्तमः ।

दृश्यमानमिदं सर्वमनित्यमिति चोच्यते । अत्रापि प्राकृतं रूपमण्डस्यैव विनाशनम् ॥ ४१
प्राकृतानां हि रूपाणामनित्यत्वं तथोच्यते । इदमर्थं महादेवि प्रकृतेरुद्भवं(वो) हरेः ॥ ४२
क्रीडार्थं देवदेवस्य विष्णोर्लीलाविकारिणः । लोकैश्चतुर्भिर्दशभिः सागरैर्द्वीपसंयुतैः ॥ ४३
भूतैश्चतुर्दशभिश्च भूधरैश्च महोत्सवैः । परिपूर्णमिदं रम्यमण्डं प्रकृतिसंभवम् ॥ ४४
वरैरावरणैर्जुष्टं दशोत्तरगुणान्वितैः । कलाकाष्ठादिरूपेण यः कालः परिवर्तते ॥ ४५
कालेनैव जगत्सर्गस्थितिसंहारकं भवेत् । चतुर्युगसहस्रे द्वे ब्रह्मणो दिवसो भवेत् ॥ ४६
तावन्ति शतवर्षाणि ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः । क्षये तु ब्रह्मणः प्राप्ते सर्वसंहारको भवेत् ॥ ४७
अण्डमण्डगता लोका दह्यन्ते कालवह्निना । सर्वात्मनस्तथा विष्णोः प्रकृत्यां विनिवेशिताः ४८
अण्डावरणभूतानि प्रकृतौ लयमाप्नुयुः । सा सर्वजगदाधारा प्रकृतिर्हरिसंश्रिता ॥ ४९
तया जगत्सर्गलयौ करोति भगवान्सदा । क्रीडया देवदेवेन सृष्टा माया जगन्मयी ॥ ५०
अविद्या प्रकृतिर्माया महाविद्या जगन्मयी । सर्गस्थितिलयानां सा हेतुभूता सनातनी ॥ ५१
योगनिद्रा महामाया प्रकृतिस्त्रिगुणान्विता । अव्यक्तं च प्रधानं च विष्णोर्लीलाविकारिणः॥५२
जगत्सर्गलयौ स्यातां प्रकृतेरेव सर्वदा । असंख्यं प्रकृतिस्थानं निबिडध्वान्तमव्ययम् ॥ ५३
ऊर्ध्वे तु सीम्नि विरजा निःसीमा तु सनातनी । तयाऽऽवृतं जगत्सर्वं स्थूलसूक्ष्माद्यवस्थया ५४
विकाससंकोचावस्थाभ्यां तस्याः सर्गलयौ स्मृतौ । एवं भूतानि सर्वाणि प्रकृत्यन्तर्गतानि वै ५५
ततः शून्यमिदं सर्वं प्रकृत्यन्तर्गतं महत् । एवं प्राकृतरूपस्य विभूते रूपमुत्तमम् ॥ ५६
त्रिपाद्विभूतिरूपं तु शृणु भूधरनन्दिनि । प्रधानपरमव्योम्नोरन्तरे विरजा नदी ॥ ५७
वेदाङ्गस्वेदजनिततोयैः प्रस्राविता शुभा । तस्याः पारे परे व्योम्नि त्रिपाद्भूतं सनातनम् ॥ ५८
अमृतं शाश्वतं नित्यमनन्तं परमं पदम् । शुद्धं सत्त्वमयं दिव्यमक्षरं ब्रह्मणः पदम् ॥ ५९
अनेककोटिसूर्याग्नितुल्यवर्चसमव्ययम् । सर्ववेदमयं शुद्धं सर्वप्रलयवर्जितम् ॥ ६०
असंख्यमजरं नित्यं जाग्रत्स्वप्नादिवर्जितम् । हिरण्मयं मोक्षपदं ब्रह्मानन्दसुखाह्वयम् ॥ ६१
समानाधिकरहितमाद्यन्तरहितं शुभम् । तेजसाऽत्यद्भुतं रम्यं नित्यमानन्दसागरम् ॥ ६२
एवमादिगुणोपेतं तद्विष्णोः परमं पदम् । न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ॥ ६३
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं हरेः । तद्विष्णोः परमं धाम शाश्वतं नित्यमच्युतम् ॥
न हि वर्णयितुं शक्यं कल्पकोटिशतैरपि ॥ ६४

हरेः पदं वर्णयितुं न शक्यं मया च धात्रा च मुनीन्द्रवर्यैः ।
यस्मिन्पदे अच्युत ईश्वरो यः स वेद चेदं यदि वा न वेद ॥ ६५

यदक्षरं वेदगुह्यं यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ६६

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । अक्षरं शाश्वतं नित्यं दिवीव चक्षुराततम् ॥ ६७
तत्प्रवेष्टुमशक्यं च ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः । ज्ञानेन शास्त्रमार्गेण वीक्ष्यते योगिपुंगवैः ॥ ६८
अहं ब्रह्मा च देवाश्च न जानन्ति महर्षयः । सर्वोपनिषदामर्थं दृष्ट्वा वक्ष्यामि सुव्रते ॥ ६९

---

१ ङ. झ. इमम° । २ म. °राभर° । ३ झ. क्रीडार्थे । ४ झ. प्रभुरेषा । ५ च. °ता । तस्या विकाससंकोचौ वि° ६ झ. °तं दिव्यम° । ७ म. °ल्यरूपस° । ८ क. च. स वेदवेद्यः स हि वासुदेवः । यद° । ९ क. फ. °मं धाम शाश्वत पदमव्ययम् । अ° ।

विष्णोः पदे हि परमे पदे तत्सशुभाह्वये । यत्र गावो भूरिशृङ्गा आसते सुसुखाः प्रजाः ॥ ७०
अत्राह तत्परं धाम गीयमानस्य शार्ङ्गिणः । तद्भाति परमं धाम गोभिः पेयैः सुखावहैः ॥ ७१
आदित्यवर्णं तमसः परस्ताज्ज्योतिरच्युतम् । अथातो ब्रह्मणो लोकः शुद्धसत्त्वः सनातनः॥७२
सामान्या विद्यते भूमिरन्तेऽस्मिञ्शाश्वते पदे । तस्थतुर्जागरूकेऽस्मिन्युवानौ श्रीसनातनौ ॥ ७३
यतः स्वसारौ युवती भूलीले विष्णुवल्लभे । अत्र पूर्वे च ये साध्या विश्वे देवाः सनातनाः॥७४
ते ह नाकं महिमानः सचन्त शुभदर्शने । तत्पदं ज्ञानिनो विप्रा यान्ति संवासमिच्छवः ॥ ७५
तद्विष्णोः परमं धाम मोक्ष इत्यभिधीयते । तस्मिन्बन्धविनिर्मुक्ताः प्राप्यन्ते स्वसुखं पदम् ॥ ७६
यत्प्राप्य न निवर्तन्ते तस्मान्मोक्ष उदाहृतः । मोक्षं परं पदं लिङ्गममृतं विष्णुमन्दिरम् ॥ ७७
अक्षरं परमं धाम वैकुण्ठं शाश्वतं पदम् । नित्यं च परमं व्योम सर्वोत्कृष्टं सनातनम् ॥ ७८
पर्यायवाचकान्यस्य परधाम्नोऽच्युतस्य हि । तस्य त्रिपाद्विभूतेस्तु रूपं वक्ष्यामि विस्तरात् ॥७९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पञ्चपञ्चाशत्साहस्र्यां संहितायामुत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे त्रिपाद्विभूतिकथनं नाम पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४५६९२

अथ षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

श्रीमहादेव उवाच—

त्रिपाद्विभूतेर्लोकास्तु असंख्याः परिकीर्तिताः । शुद्धसत्त्वमयाः सर्वे ब्रह्मानन्दसुखाह्वयाः ॥ १
सर्वे नित्या निर्विकारा हेयगुणविवर्जिताः । सर्वे हिरण्मयाः शुद्धाः कोटिसूर्यसमप्रभाः ॥ २
सर्वे वेदमया दिव्याः कामक्रोधादिवर्जिताः । नारायणपदाम्भोजभक्त्येकरससेविताः ॥ ३
निरन्तरं सामगानपरिपूर्णसुखं श्रिताः । सर्वे पञ्चोपनिषदस्वरूपा वेदवर्चसः ॥ ४
सर्वे वेदमयैर्दिव्यैः पुरुषैः स्त्रीभिरावृताः । वेदैकरसतोयाढ्यैः सरोभिरुपशोभिताः ॥ ५
श्रुतिस्मृतिपुराणादिरूपाः स्थावरसंयुताः । सर्वे वर्णयितुं शक्यं न मया लोकविश्रुतम् ॥ ६
विरजायाः परव्योम्नो ह्यन्तरं केवलं स्मृतम् । तत्स्थानमुपभोक्तव्यमव्यक्तब्रह्मसेविनाम् ॥ ७
स्वात्मजानन्दसुखदं केवलं परमं पदम् । निःश्रेयसं च निर्वाणं कैवल्यं मोक्ष उच्यते ॥ ८
श्रीशार्ङ्गिभक्तिसेवैकरसभोगविवर्धिताः । महात्मानो महाभागा भगवत्पादसेवकाः ॥ ९
तद्विष्णोः परमं धाम यान्ति ब्रह्मसुखप्रदम् । नानाजनपदाकीर्णं वैकुण्ठं तद्धरेः पदम् ॥ १०
प्राकारैश्च विमानैश्च सौधैः रत्नमयैर्वृतम् । तन्मध्ये नगरी दिव्या साऽयोध्येति प्रकीर्तिता ॥ ११
मणिकाञ्चनचित्राढ्यप्राकारैस्तोरणैर्वृता । चतुर्द्वारसमायुक्ता तुङ्गगोपुरसंवृता ॥ १२
चण्डादिद्वारपालैस्तु कुमुदाद्यैः सुरक्षिता । चण्डप्रचण्डौ प्राग्द्वारे याम्ये भद्रसुभद्रकौ ॥ १३
वारुण्यां जयविजयौ सौम्ये धातृविधातरौ । कुमुदः कुमुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः ॥ १४
शङ्कुकर्णः सर्वनिद्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः । एते दिक्पतयः प्रोक्ताः पुर्यामत्र शुभानने ॥ १५
कोटिवैश्वानरप्रख्यैर्गृहपङ्क्तिभिरावृताः । आरूढयौवनैर्नित्यं दिव्यनारीनरैर्युताः ॥ १६

---

१ अ. °यभागावि° । २ ङ °व्यक्तं ब्र° ।

अन्तःपुरं तु देवस्य मध्ये पुर्या मनोहरम् । मणिप्राकारसंयुक्तं वरतोरणशोभितम् ॥ १७
विमानैर्गृहमुख्यैश्च प्रासादैर्बहुभिर्वृतम् । दिव्याप्सरोगणैः स्त्रीभिः सर्वतः समलंकृतम् ॥ १८
मध्ये तु मण्डपं दिव्यं राजस्थानं महोत्सवम् । माणिक्यस्तम्भसाहस्रजुष्टं रत्नमयं शुभम् ॥ १९
दिव्यमुक्तैः समाकीर्णं सामगानोपशोभितम् । मध्ये सिंहासनं रम्यं सर्ववेदमयं शुभम् ॥ २०
धर्मादिदैवतैर्नित्यं वृतं वेदमयात्मकैः । धर्मज्ञानमयैश्वर्यवैराग्यैः पादविग्रहैः ॥ २१
ऋग्यजुःसामाथर्वाणरूपैर्नित्यैर्वृतं क्रमात् । शक्तिराधारशक्तिश्च चिच्छक्तिश्च सदाशिवा ॥ २२
धर्मादिदेवतानां च शक्तयः परिकीर्तिताः । वसन्ति मध्यमे तत्र वह्निसूर्यसुधांशवः ॥ २३
कूर्मश्च नागराजश्च वैनतेयस्त्रयीश्वरः । छन्दांसि सर्वमन्त्राश्च पीठरूपत्वमास्थिताः ॥ २४
सर्वाक्षरमयं दिव्यं योगपीठमिति स्मृतम् । तन्मध्येऽष्टदलं पद्ममुदयार्कसमप्रभम् ॥ २५
तन्मध्ये कर्णिकायां तु सावित्र्यां शुभदर्शने । ईश्वर्या सह देवेशस्तत्राऽऽसीनः परः पुमान् ॥ २६
इन्दीवरदलश्यामः कोटिसूर्यप्रकाशवान् । [*युवा कुमारः स्निग्धाङ्गः कोमलावयवैर्युतः ॥ २७
फुल्लरक्ताम्बुजनिभः कोमलाङ्घ्रिकराब्जवान्] । प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षः सुभ्रूलतायुगाङ्कितः ॥ २८
सुनासः सुकपोलाढ्यः सुशोभमुखपङ्कजः । मुक्ताफलाभदन्ताढ्यः सस्मिताधरविद्रुमः ॥ २९
परिपूर्णेन्दुसंकाशः सुस्मिताननपङ्कजः । तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विराजितः ॥ ३०
सुस्निग्धनीलकुटिलकुन्तलैरुपशोभितः । मन्दारपारिजाताढ्यः कबरीकृतकेशवान् ॥ ३१
प्रातरुद्यत्सहस्रांशुनिभकौस्तुभशोभितः । [+हारस्वर्णस्रगासक्तकम्बुग्रीवाविराजितः ॥ ३२
सिंहस्कन्धनिभैः प्रोच्चैः पीनैरंसैर्विराजितः । पीनवृत्तायतभुजैश्चतुर्भिरुपशोभितः] ॥ ३३
अङ्गुलीयैश्च कटकैः केयूरैरुपशोभितः । बालार्ककोटिसंकाशैः कौस्तुभाद्यैः सुभूषणैः ॥ ३४
विराजितमहावक्षा वनमालाविभूषितः । विधातुर्जननस्थाननाभिपङ्कजशोभितः ॥ ३५
बालातपनिभश्लक्ष्णपीतवस्त्रसमन्वितः । नानारत्नविचित्राङ्घ्रिकटकाभ्यां विराजितः ॥ ३६
सज्योत्स्नचन्द्रप्रतिमनखपङ्क्तिभिरावृतः । कोटिकंदर्पलावण्यः सौन्दर्यनिधिरच्युतः ॥ ३७
दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गो दिव्यमालाविभूषितः । शङ्खचक्रगृहीताभ्यामुद्बाहुभ्यां विराजितः ॥ ३८
वरदाभयहस्ताभ्यामितराभ्यां तथैव च । वामाङ्के संस्थिता देवी महालक्ष्मीर्महेश्वरी ॥ ३९
हिरण्यवर्णा हरिणी सुवर्णरजतस्रजा । सर्वलक्षणसंपन्ना यौवनारम्भविग्रहा ॥ ४०
रत्नकुण्डलसंयुक्ता नीलाकुञ्चितशीर्षजा । दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गा दिव्यपुष्पोपशोभिता ॥ ४१
मन्दारकेतकीजातीपुष्पाञ्चितसुकुन्तला । सुभ्रूः सुनासा सुश्रोणी पीनोन्नतपयोधरा ॥ ४२
परिपूर्णेन्दुसंकाशसुस्मिताननपङ्कजा । तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विराजिता ॥ ४३
तप्तकाञ्चनवर्णाभा तप्तकाञ्चनभूषणा । हस्तैश्चतुर्भिः संयुक्ता कनकाम्बुजभूषिता ॥ ४४
नानाविचित्ररत्नाढ्या कनकाम्बुजमालया । हारकेयूरकटकैरङ्गुलीयैश्च शोभिता ॥ ४५
भुजद्वयधृतोदग्रपद्मयुग्मविराजिता । गृहीतमातुलुङ्गाख्यजाम्बूनदकराञ्चिता ॥ ४६
एवं नित्यानपायिन्या महालक्ष्म्या महेश्वरः । मोदते परमव्योम्नि शाश्वते सर्वदा प्रभुः ॥ ४७
पार्श्वयोरवनीलीले समासीने शुभानने । अष्टदिक्षु दलाग्रेषु विमलाद्याश्च शक्तयः ॥ ४८

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ङ. फ. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो ज. ङ. फ. पुस्तकस्थः ।

१ क. सर्वदेवमयं । २ ङ. °रपङ्कवः । प° । ३ ङ. °नकुण्डला । ह° ।

[*विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा तथैव च । प्रह्वी सत्या तथेशाना महिष्यः परमात्मनः]
गृहीत्वा चामरान्दिव्यान्सुधाकरसमप्रभान् । सर्वलक्षणसंपन्ना +मोदन्ते पतिमच्युतम् ॥ ५०
दिव्याप्सरोगणाः पञ्चशतसंख्याश्च योषितः । अन्तःपुरनिवासिन्यः सर्वाभरणभूषिताः ॥ ५१
पद्महस्ताश्च ताः सर्वाः कोटिवैश्वानरप्रभाः । सर्वलक्षणसंपन्नाः शीतांशुसदृशाननाः ॥ ५२
ताभिः परिवृतो राजा शुशुभे परमः पुमान् । अनन्तविहगाधीशसेनान्याख्यसुरेश्वरैः ॥ ५३
अन्यैः परिजनैर्नित्यैर्मुक्तैश्च परिसंवृतः । मोदते रमया सार्धं भोगैश्वर्यैः परः पुमान् ॥ ५४
एवं वैकुण्ठनाथोऽसौ रमते परमे पदे । तद्व्यूहभेदाँल्लोकांश्च वक्ष्यामि गिरिजे शुभे ॥ ५५
प्राच्यां वैकुण्ठलोकस्य वासुदेवस्य मन्दिरम् । आग्नेय्यां लक्ष्म्या लोकस्तु याम्यां संकर्षणालयः
सारस्वतं तु नैर्ऋत्यां प्राद्युम्नः पश्चिमे तथा । रतिलोकस्तु वायव्यामुदीच्यामनिरुद्धभूः ॥ ५७
ऐशान्यां शान्तिलोकः स्यात्प्रथमावरणं स्मृतम् । मह्यादाद्या महात्मानो द्वितीयावरणं स्मृतम् ॥
मत्स्यकूर्मादिलोकास्तु तृतीयावरणं परम् । सत्याच्युतानन्तदुर्गाविष्वक्सेनगजाननाः ॥ ५९
शङ्खपद्मनिधी लोकाश्चतुर्थावरणं स्मृतम् । ऋग्यजुःसामाथर्वणलोकादिषु महत्सु च ॥ ६०
सावित्र्या विहगेशस्य धर्मस्य च मखस्य च । पञ्चमावरणं प्रोक्तमक्षयं सर्ववाङ्मयम् ॥ ६१
शङ्खचक्रगदापद्मखड्गशार्ङ्गहलं तथा । मौसलं च तथा लोकाः सर्वे शस्त्रास्त्रसंयुताः ॥ ६२
षष्ठमावरणं प्रोक्तं मन्त्रास्त्रमयमक्षरम् । ऐन्द्रपावकयाम्यानि नैर्ऋतं वारुणं तथा ॥ ६३
वायव्यं सौम्यमैशानं सप्तमं मुनिभिः स्मृतम् । साध्या मरुद्गणाश्चैव विश्वेदेवास्तथैव च ॥ ६४
नित्याः सर्वे परे धाम्नि ये चान्ये च दिवौकसः । ते वै प्राकृतनाकेऽस्मिन्ननित्यास्त्रिदशेश्वराः ॥
ते ह नाकं महिमानः सचन्त इति वै श्रुतिः । एवं परं पदं नित्यैर्मुक्तिभोगपरायणैः ॥ ६६
दिव्याभिर्महिषीभिश्च राजते विभुरीश्वरः । न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ॥ ६७
यद्गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः संशितव्रताः । द्वयैकमन्त्रनिष्ठा ये ते वै यान्ति तदव्ययम् ॥ ६८
न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न व्रतैः शुभैः । न तपोभिर्निराहारैर्न च साधनकर्मभिः ॥ ६९
एकेन द्वयमन्त्रेण यथा भक्त्या त्वनन्यया । तद्रम्यं शाश्वतं दिव्यं प्रपद्यंद्वै सनातनम् ॥ ७०

श्रीपार्वत्युवाच—

साधूक्तं परमं स्वर्गस्वरूपं भवता प्रभो । परव्योम्नि स्थितो देवः कथं प्रकृतिमण्डले ॥ ७१
स्थितवान्किंनिमित्तेन लीलया किं प्रयोजनम् । शुद्धसत्त्वमये लोके संस्थितः परमेश्वरः ॥
कथं रजस्तमोमिश्रविभूत्या स्थितवान्प्रभुः ॥ ७२

श्रीरुद्र उवाच—

श्रिया(त्रिपा)द्विभूतौ भगवानीश्वर्या परमेश्वरः । नित्यमुक्तैकभोग्योऽसौ मोदते सततं विभुः ७३
तमीश्वरं महामाया प्रकृत्या जगदाश्रया । कृताञ्जलिपुटा भूत्वा तुष्टाव परमेश्वरम् ॥ ७४

महामायोवाच—

नमस्ते त्रिजगद्धाम्ने नमस्ते विश्वरूपिणे । पुराणाय नमस्तुभ्यं जगदुत्पत्तिहेतवे ॥ ७५

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. झ. फ. पुस्तकस्थः । + अन्तर्भावितण्यर्थः ।

१ म. 'कथ वा' । २ क. शुभम् । झ. स्मृतम् । ३ क. च. 'तलोकेऽ' । ४ क. च. झ. 'मुक्तैर्भोग' ।

श्रीभूलीलाधिपतये नमो नारायणाय च । नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय शार्ङ्गिणे ॥ ७६
सर्वदेवस्वरूपाय विष्णवे जिष्णवे नमः । सहस्रमूर्तये तुभ्यमनन्ताय नमोऽस्तु ते ॥ ७७
अच्युतायाविकाराय शुद्धसत्त्वस्वरूपिणे । आदिमध्यान्तरहितस्वरूपाय नमो नमः ॥ ७८
नमो हैरण्यगर्भाय ज्ञानाय परमात्मने । सर्वभूतात्मने तुभ्यं सर्वभूताश्रयाय च ॥ ७९
ब्रह्मणे ज्योतिषे तुभ्यं नमस्ते विश्वरूपिणे । नमः शुचिषदे तुभ्यं सूर्याय शुभवर्चसे ॥ ८०
अग्नये हव्यभोक्त्रे च तस्मै यज्ञात्मने नमः । नमस्ते प्रसवित्रे च सर्गस्थित्यन्तहेतवे ॥ ८१
[*नमो वेदान्तवेद्याय चतुरात्मस्वरूपिणे । ब्रह्मणे ज्योतिषे तुभ्यं शंकराय हराय च ॥ ८२
त्रिगुणाय नमस्तुभ्यं सर्गस्थित्यन्तहेतवे] । निर्गुणाय नमस्तुभ्यं सर्वात्मान्तरवर्तिने ॥ ८३
अव्यक्ताय नमस्तस्मै विष्णवे लोकसाक्षिणे । नारायणाय ईशाय पूर्णषाड्गुण्यमूर्तये ॥ ८४
अनन्तगुणपूर्णाय नमः सर्वार्थदायिने । नमस्ते वासुदेवाय पञ्चावस्थस्वरूपिणे ॥ ८५
नमः पञ्चनवव्यूहभेदरूपाय ते नमः । नमो यज्ञवराहाय गोविन्दाय नमो नमः । ८६
अविकाराय शुद्धाय हेयप्रतिभयाय च । नारायणाय कृष्णाय नमः सिंहाय ते नमः ॥ ८७
केशवाय नमस्तुभ्यं जगतां क्लेशहारिणे । त्वमेव सर्वलोकानामाश्रयः पुरुषोत्तमः ॥ ८८
प्रसीद देवदेवेश सर्वलोकहिताय वै । जीवास्त्वचेतनाः सर्वे ज्ञानहीना निराश्रयाः ॥ ८९
हीनदेहा निराकाराः सर्वेन्द्रियविवर्जिताः । सर्वानुष्ठानरहिताः सततं दुःखभागिनः ॥ ९०
तेषां लोकांश्च देहांश्च दातुमर्हसि केशव । लीलाविभूतिः(तिं) सर्वज्ञ यथापूर्वं प्रकल्पय ॥ ९१
चेतनाचेतनं कृत्स्नं जगत्स्थावरजङ्गमम् । पश्य संमोहितं सर्वं लीलार्थं परमेश्वर ॥ ९२
[+प्रकृत्या च मया सार्धं सृजस्व परमेश्वर] । धर्माधर्मौ सुखं दुःखं तस्मिन्निक्षिप्य संसृतौ ॥
मामधिष्ठाय लीलां वै कर्तुमर्हसि मा चिरम् ॥ ९३

श्रीमहादेव उवाच—

एवमुक्तस्तया देव्या मायया परमेश्वरः । तस्यां निर्दिश्य(श)मानायां जगत्स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ९४
योऽसौ प्रकृतिपुरुषः प्रोच्यते स इहाच्युतः । स एव भगवान्विष्णुः प्रकृत्यां प्रविवेश ह ॥ ९५
असृजत्प्रकृतौ ब्रह्म भूतादि महदाह्वयम् । महतः पुरुषादस्मादहंकारोऽभ्यजायत ॥ ९६
तेभ्यो गुणेभ्यस्तन्मात्रमसृजद्विश्वभावनः । तस्मात्तेभ्यो ह्यजायन्त महाभूतानि तत्क्षणात् ॥ ९७
आकाशादीनि भूतानि सृष्टान्येकोत्तराणि वै । *आकाशादभवद्वायुर्वायोरग्निरजायत ॥ ९८
अग्नेरापः समुद्भूता अद्भ्यश्च पृथिवी मता । शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥ ९९
एकोत्तरगुणान्दृष्ट्वा तान्यादाय महाप्रभुः । तेषां विमिश्रमसृजज्जगदण्डं महत्तरम् ॥ १००
असृजत्सर्वलोकान्वै संख्यया ये चतुर्दश । ब्रह्मादित्रिदशांस्तस्मिन्नसृजत्पुरुषोत्तमः ॥ १०१
दैवस्तिर्यङ्तथा मर्त्यः स्थावरश्च चतुर्विधः । तथा सृष्टो महासर्गस्तेन वै जलजेक्षणे ॥ १०२

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः । * एतस्मात्प्राक् झ. फ. पुस्तकयोः " आकाशं जनयद्ब्रह्मा ब्रह्मणस्त्रिगुणात्मनः " इत्यर्धमधिकम् ।

१ म. °भ्यं नमस्ते विश्वरूपिणे । २ च. ज. झ. फ. °द्धतत्त्व° । ३ ज. झ. फ. °भटाय । ४ ङ. °दाह्रय° ।

तत्र कर्मानुरूपेण त्रिदशादिषु योनिषु । संस्थिताः प्रकृतौ पूर्वमात्मनः प्रभवन्ति हि ॥ १०१

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे परमव्योमादिवर्णनं नाम षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४८७९९

अथ सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

पार्वत्युवाच—

विस्तरेण ममाऽऽख्याहि देवसर्गमनुत्तमम् । ब्रह्मादित्रिदिवश्रेष्ठाः कथं जाताः सनातनाः ॥
ईश्वरस्यावतारांश्च विस्तरेण वदस्व मे ॥ १

श्रीरुद्र उवाच—

आकाशानिलतेजाम्बुभुवः सृष्ट्वा यथाक्रमम् । तासां मध्येऽसृजद्ब्रह्मा अगाधजलमर्णवम् ॥ २
अस्मिन्नेकार्णवीभूते जले मायावटच्छदे । आदाय सर्वभूतानि योगनिद्रां ययौ हरिः ॥ ३
जगत्संस्रष्टुकामस्तु योगनिद्रामुपेयिवान् । तया रेमे चिरं कालं मायया मधुसूदनः ॥ ४
तस्यां तु जनयामास कालात्मानमनुत्तमम् । कलाकाष्ठामुहूर्ता ये पक्षमासादिरूपिणः ॥ ५
तस्मिन्काले हरेर्नाभिपङ्कजं मुकुलाकृति । विकसत्सर्वजगतो बीजभूतं सुवर्चसम् ॥ ६
उत्तस्थावुद्भूत्तत्र ब्रह्मा च सुमहामतिः । स जगत्स्रष्टुकामस्तु रजोगुणविचोदितः ॥
तुष्टाव योगनिद्रायां शयानं परमेश्वरम् ॥ ७

ब्रह्मोवाच—

नमोऽस्तु विष्णवे तुभ्यं सर्गस्थित्यन्तहेतवे । जगद्भूषणभूषाय श्रीमते विश्वरूपिणे ॥ ८
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च । जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ९
प्रधानकालरूपाय पुरुषायेश्वराय च । नमः [1]प्रपञ्चरूपाय निष्प्रपञ्चस्वरूपिणे ॥ १०
नारायणाय विश्वाय विश्वेशाय नमो नमः । श्रीभूलीलाधिपतये ब्रह्मणे परमात्मने ॥ ११
नमोऽस्तु वासुदेवाय विश्वरूपाय शार्ङ्गिणे । त्रयीनाथाय हरये [2]विश्वनाथस्वरूपिणे ॥ १२
अनन्तकल्याणगुणपरिपूर्णाय ते नमः । जगच्च सर्वं स्वपिति त्वयि सुप्ते जगन्मये ॥ १३
हृतं सर्वं जगन्नाथ प्रपञ्चसचराचरम् । त्वमेव कारणं कर्ता कार्यं च त्रिगुणोद्भवम् ॥ १४
स्रष्टा धाता विधाता च त्वमेव परमेश्वरः । जागर्षि शुद्धसत्त्वस्थस्तव निद्रा कुतः प्रभो ॥
देव त्वयि स्थिता लोकाः समादिष्टाः सनातनाः ॥ १५

शिव उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो ब्रह्मणा परमेश्वरः । उत्तस्थौ शयनात्तस्माद्विमुक्तो योगनिद्रया ॥ १६
नियम्य योगनिद्रां तां जगत्स्रष्टुं प्रचक्रमे । अचिन्तयत्क्षणान्दे(दे)वो जगतां प्रभुरच्युतः ॥ १७
चिन्तयित्वा जगत्सर्वमसृजत्स पुमांस्ततः । लोकैश्च सर्वैश्च तदा युक्तमण्डं हिरण्मयम् ॥ १८
सप्तद्वीपां समुद्रान्तां मेदिनीं भूधरैर्युताम् । सहैकाण्डकटाहेन नाभिपद्मेऽसृजत्प्रभुः ॥ १९
तदण्डमध्ये चाऽऽस्थानमीश्वरः कृतवान्हरिः । अथ नारायणः काममध्यायताऽऽत्मचेतसा ॥ २०

---

१ क. प्रचण्डरू° । २ ख. फ. °ये वेदार्थात्मरव° ।

ध्यानान्ते तस्य भाले तु स्वेदबिन्दुरजायत । स स्वेदो बुद्बुदाकारः पृथिव्यामपतत्क्षणात् २१
तस्मात्तु बुद्बुदात्सोऽहमुत्पन्नोऽस्मि वरानने । अक्षत्रिशूलहस्तोऽहं जटामुकुटमण्डितः ॥ २२
किं करोमीति देवेशमवोचं विनयान्वितः । ततो नारायणो देवो मामित्याह मुदाऽन्वितः ॥ २३
कर्ताऽसि जगतो रुद्र संहारं भीमदर्शनम् । साक्षात्संकर्षणांशेन संहारार्थे वरानने ॥ २४
तस्मान्नारायणाद्देवि उत्पन्नोऽस्मि भयंकरः । नियोज्य मां तु संहारे पुनरेव जनार्दनः ॥ २५
नेत्राभ्यामसृजच्चन्द्रसूर्यौ ध्वान्तापहारिणौ । वायुं दिशश्च श्रोत्राभ्यामिन्द्राग्नी च मुखाम्बुजात् २६
नासाभ्यां वरुणं मित्रमसृजत्पङ्कजेक्षणः । बाहुभ्यामखिलान्देवान्ससाध्यान्समरुद्गणान् ॥ २७
समस्तरोमकूपेभ्यो वनान्योषधयस्तथा । त्वचि शैलाः समुद्राश्च गवाश्वाः पशवस्तथा ॥ २८
मुखतो ब्राह्मणः सृष्टो बाहुभ्यां क्षत्रियस्तथा । ऊर्वोर्वैश्यस्ततः पद्भ्यां शूद्रश्चैवमजायत ॥ २९
एवं सृष्ट्वा जगत्सर्वमचेतनमवस्थितम् । विश्वरूपेण देवेशो यस्यान्तरमधिष्ठितः ॥ ३०
शक्त्या विना हरेस्तस्य नोन्मेषो विद्यते यतः । तस्मात्सर्वजगत्प्राणो विष्णुरेव सनातनः ॥ ३१
स एवाव्यक्तरूपः सन्परमात्मा व्यवस्थितः । सर्गस्थितिलये ब्रह्मा स्वयमेव प्रवर्तते ॥ ३२
षाड्गुण्यपरिपूर्णोऽसौ वासुदेवः सनातनः । त्रैगुण्यादात्मनो रूपं चतुर्धा कुरुते जगत् ॥ ३३
प्रद्युम्नमूर्तिर्भगवान्सर्वैश्वर्यसमन्वितः । विधेः प्रजापतीनां च कालस्य च जनस्य च ॥ ३४
अन्तर्यामित्वमापन्नः सर्गं सम्यक्करोति हि । सेतिहासांस्ततो वेदान्ददौ तस्मै महात्मने ॥ ३५
प्रद्युम्नस्यांशभागोऽसौ ब्रह्मा लोकपितामहः । जगत्सर्गस्थितिं सर्वामकरोत्पद्मसंभवः ॥ ३६
अनिरुद्धश्च भगवाञ्शक्तितेजःसमन्वितः । मनूनां पार्थिवानां च कालस्य च जनस्य च ॥ ३७
स्थितिं करोति भगवानन्तर्यामित्वमास्थितः । संकर्षणो महाविष्णुर्विद्याबलसमन्वितः ॥ ३८
कालस्य सर्वभूतानां रुद्रस्य च यमस्य च । अन्तर्यामित्वमास्थाय जगत्संहरते प्रभुः ॥ ३९
इत्यन्तर्याम्यवस्थायामन्तर्यामित्वमात्मनः । मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ॥ ४०
रामो रामश्च कृष्णश्च [*बुद्धः कल्किश्च ते दश । एते तु विभवावस्था ब्रह्मणः परमात्मनः॥४१
नृसिंहरामकृष्णेषु] षाड्गुण्यं परिकीर्तितम् । परावस्था तु देवस्य दीपादुत्पन्नदीपवत् ॥ ४२
सा ह्यवस्था हरेरस्य शृणुष्व गिरिजे शुभे । वैकुण्ठं परमो लोको विष्णुलोको ह्यनुत्तमः ॥ ४३
श्वेतद्वीपस्वरूपं तु क्षीरसागर उत्तमः । एवं चतुर्धा व्यूहस्तु सम्यगुक्तो महर्षिभिः ॥ ४४
जलावरणमध्ये तु वैकुण्ठं कारणं शुभम् । कोटिवैश्वानरप्रख्यं सर्वधर्मवदव्ययम् ॥ ४५
आमोदकरमन्दारवृक्षैर्बहुभिरास्थितम् । नानामणिमयैर्दिव्यैर्विमानैः कोटिभिर्युतम् ॥ ४६
यदुक्तं परमं धाम तादृग्लक्षणसंस्थितम् । तस्मिन्वैकुण्ठनगरे नानारत्नसमुज्ज्वले ॥ ४७
मध्ये देवैजयारामं पुरं रम्यमनुत्तमम् । चतुर्द्वारसमायुक्तं हेमप्राकारतोरणम् ॥ ४८
चण्डादिद्वारपालाद्यैः कुमुदाद्यैः सुरक्षितम् । नानामणिमयैर्दिव्यैर्गृहपङ्क्तिभिरावृतम् ॥ ४९
विततं पञ्चपञ्चाशद्योजनैश्च समन्ततः । सहस्रयोजनैस्तुङ्गप्रासादैः कोटिभिर्वृतम् ॥ ५०
आरूढयौवनैर्दिव्यैः पुंभिः स्त्रीभिश्च शोभितम् । स्त्रियश्च पुरुषाश्चास्मिन्सर्वलक्षणशोभिताः ॥५१

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ झ. फ. जगतां । २ झ. °मश्विनौ देवौ ससा° । ३ ङ. ञ. °भ्यो रत्नान्यो° । ४ झ. °वयती नाम पु° ।

समरूपाश्च श्रीविष्णोः सर्वालंकारभूषिताः । [*दिव्यस्रग्वस्त्रसंछन्ना दिव्यचन्दनभूषिताः] ५२
मोदन्ते तत्र देवेश(शि) भक्त्याऽऽह्लादमनोरमैः । [+मन्त्राष्टाक्षरसंसिद्धा भक्त्या षोडशरूपया ५३
वृतास्तत्पदमाविश्य मोदन्ते मनसेप्सितम् । गत्वाऽस्मिन्न निवर्तन्ते विष्णुना सह संस्थिताः]५४
अविच्छिन्नात्मना तेषां विष्णुना संगतिः शुभा । तत्समानसुखं नित्यं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः ५५
यत्र तत्र हरेर्लोकानाविश्य शुभचेतसः । नाऽऽप्नुवन्ति पुनः सर्गं स्वर्गस्था इव जन्तवः ॥ ५६
यथा सौमित्रिभरतौ यथा संकर्षणादयः । तथा तेऽपि च जायन्ते सत्यलोकाद्यथेच्छया ॥ ५७
पुनस्तेनैव यास्यन्ति तत्पदं शाश्वतं परम् । न कर्मबन्धनं जन्म वैष्णवानां च विद्यते ॥ ५८
विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिणः । तद्दास्यममरेशस्य बन्धनं परिकीर्तितम् ॥ ५९
सर्वबन्धननिर्मुक्ता हरिदासा निरामयाः । आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावृत्तिलक्षणाः ॥ ६०
कर्मबन्धमया दुःखमित्रासख्यभयप्रदाः । बह्वायासफला देवि जनिनाशकहेतवः ॥ ६१
सुखभोगस्तु यत्रॄणां विषमिश्राशनं यथा । स्वर्गसंस्थासुरान्दृष्ट्वा क्षीणे कर्मणि देवताः ॥ ६२
कुपिताः पातयन्त्येव संसृतौ कर्मबन्धने । तस्मात्स्वर्गसुखं देवि बह्वायासमसाधनम् ॥ ६३
अनित्यं कुटिलं दुःखमिश्रं योगी परित्यजेत् । सततं संस्मरेद्विष्णुं सर्वदुःखौघनाशनम् ॥ ६४
नामोच्चारणमात्रेण प्राप्नुवन्ति परं पदम् । तस्मात्तु वैष्णवं लोकं गौरि संप्रार्थयेत्सुधीः ॥ ६५
भक्त्या त्वनन्यया देवं भजेत करुणाम्बुधिम् । स सर्वज्ञानगुणवान्रक्षत्येव न संशयः ॥ ६६
तस्मादष्टाक्षरं मन्त्रं जप्त्वा सुखतरं शुभम् । संप्राप्नोति परं लोकं वैष्णवं सर्वकामदम् ॥ ६७
तस्मिन्मणिमयस्तम्भे सहस्रसूर्यरश्मिभिः । विमाने शुशुभे दिव्ये संस्थितो भगवान्हरिः ॥ ६८
तत्र चाऽऽधारशक्त्यादिधृते पीठे हिरण्मये । नानारत्नमये दिव्ये नानावर्णसमन्विते ॥ ६९
तस्मिन्नष्टदले पद्मे मन्त्राक्षरपदे शुभे । कर्णिकायां सुरम्यायां लक्ष्मीबीजशुभाक्षरे ॥ ७०
तस्मिन्बालार्कसाहस्रकोटितुल्यसमप्रभः । दिव्यो नारायणः श्रीमानासीनः पङ्कजासने ॥ ७१
तस्य दक्षिणपार्श्वे च जगन्माता हिरण्मयी । सर्वलक्षणसंपन्ना दिव्यमालाविभूषणा ॥ ७२
वेसुपात्रं मातुलि(लु)ङ्गं स्वर्णपद्मं धृतं करैः । वामतः पृथिवी देवी नीलोत्पलदलद्युतिः ॥ ७३
नानालंकारसंयुक्ता विचित्राम्बरभूषिता । संधृतं चोर्ध्वबाहुभ्यां रम्यं रक्तोत्पलद्वयम् ॥ ७४
इतराभ्यां धृतं देव्या धान्यपात्रयुगं तथा । गृहीत्वा चामरान्दिव्याञ्शक्तयो विमलादयः ॥७५
दलाग्रेषु समासीनाः सर्वलक्षणशोभिताः । तासां मध्ये समासीनो भगवानच्युतो हरिः ॥ ७६
शङ्खचक्रगदापद्मपाणिभिर्दिव्यभूषणैः । केयूराङ्गदहाराद्यैर्भूषणैरुपशोभितः ॥ ७७
प्रातरुद्यत्सहस्रांशुकुण्डलाभ्यां विराजितः । पूर्वोक्तैस्त्रिदशैर्नित्यैः सेवितः परमेश्वरः ॥ ७८
आस्ते वैकुण्ठनगरे नित्यं नित्ये च भोगवान् । श्रीमदष्टाक्षरं मन्त्रं सिद्धानां वै मनीषिणाम् ७९
रम्यं तद्वैष्णवं लोकं नेतरेषां कथंचन । इत्येवं प्रथमो व्यूहः कथितस्ते वरानने ॥ ८०
द्वितीयं वैष्णवं लोकं शृणु वक्ष्यामि सुव्रते । योऽयं नित्य इति ख्यातो लोकाद्यो वैष्णवः स्मृतः
स लोको विपुलः पुण्यः शुद्ध आत्ममयः शुभः । मध्याह्नसूर्यसाहस्रयुगपद्भासितः सदा ॥ ८२

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः ।

१ क. झ. ञ. 'क्त्या त्वात्मम' । २ क. ञ. 'लोके यथे' । ३ क. 'मित्रसौहृद' । ४ क. झ. ञ. 'द्मे मात्राक्ष' । ५ ञ. सुधापत्रं । ६ च. नारायणेन सं' । ७ ञ. सत्ये । ८ क. ख. ञ. गम्यं ।

कल्पान्तेऽपि न लीयेत सत्यलोको महत्तरः । मम ब्रह्मादिदेवानां न द्रष्टुमपि शक्यते ॥ ८३
सर्वः कल्पद्रुमवनैः परिपूर्णः समन्ततः । साध्वम्बुपरिपूर्णाभिर्दीर्घिकाभिः समन्वितः ॥ ८४
स्वर्णरत्नमयैर्दिव्यैः पङ्कजैरुपशोभितः* । ज्वलदग्निनिभैर्दिव्यैर्भूषणैः कोटिभिर्वृतः ॥ ८५
निरन्तरं सामभिश्च कूजितैः कोकिलादिभिः । पूर्यमाणैर्गन्धवृक्षैः पुष्पकैरुपशोभितः ॥ ८६
ऊनषोडशवर्षाब्दैर्दिव्यनारीनरैर्वृतः । सर्वलक्षणशोभाढ्यैर्दिव्यकल्पविभूषणैः ॥ ८७
तत्र प्रदेशे रम्येषु देशेषु कमलापतिम् । मुदितैः पतिभिः सार्धमर्चयन्ति स्म योषितः ॥ ८८
तत्प्रसादोपलब्धं वै सुखमश्नन्ति सर्वदा । गायन्ति पतिभिः सार्धं कृष्णस्य चरितं महत् ॥ ८९
पद्मेक्षणाः पद्महस्ताः पद्मया सदृशाः शुभाः । दिव्यस्रग्वसनोपेताः क्रीडन्ति स्म सुयोषितः ९०
शङ्खचक्रगदापद्मधरा भूषणभूषिताः । स्रग्विणः पीतवसनाः पुरुषास्तत्र संस्थिताः ॥ ९१
अन्योन्यस्पर्शनात्तत्र स्त्रीपुंसोः क्रीडमानयोः । तावत्तावत्प्रवर्धेत हरिभक्तिसुखं रसम् ॥ ९२
तन्मध्येऽन्तःपुरं रम्यं वासुदेवस्य शोभितम् । चन्दनागरुकर्पूरकुङ्कुमामोदसंयुतम् ॥ ९३
नानापुष्पवितानाद्यैः सर्वतः समलंकृतम् । तन्मध्ये कल्पवृक्षस्य च्छायायां कमलासने ॥ ९४
विचित्रश्लक्ष्णपर्यङ्के शुभास्तरणसंवृते । दिव्यगन्धसुशोभाढ्यैर्नानापुष्पपरिच्छदैः ॥ ९५
तस्मिन्मनोरमे दिव्ये समासीनः श्रिया सह । ईश्वर्या सह देवेशो वासुदेवः सनातनः ॥ ९६
सुधांशुकोटिसंकाशो दिव्याभरणभूषितः । सुवर्णसुभ्रूयुगलश्लक्ष्णनासाश्रिताननः ॥ ९७
स्निग्धायतसुलावण्यकपोलाभ्यां विराजितः । नीलकुञ्चितकेशाढ्यो रक्ताब्जदललोचनः ॥ ९८
मन्दारकेतकीजातीकबरीकृतकेशवान् । स्निग्धबिम्बफलावो(भौ)ष्ठः सुस्मिताननपङ्कजः ॥ ९९
अनर्घ्यमौक्तिकाभासदन्तावलिविराजितः । [+हरिचन्दनलिप्ताङ्गः कस्तूरीतिलकाङ्कितः ॥ १००
उन्नतांसभुजैर्दीर्घैश्चतुर्भिरुपशोभितः । जपाकुसुमसंकाशकरपल्लवशोभितः ॥ १०१
स्फुरत्केयूरकटकैरङ्गुलीयैश्च शोभितः । श्रीवत्सकौस्तुभाभ्यां च शोभितः पृथुवक्षसा ॥ १०२
मुक्तामयसुशोभाढ्यदिव्यस्रग्भिरलंकृतः । बालार्कसदृशज्योत्स्नापीतवस्त्रेण वेष्टितः ॥ १०३
माणिक्यनूपुरोपेतपदपद्मविराजितः । अकलङ्कितचन्द्राभ]नखपङ्क्तिविराजितः ॥ १०४
रक्तोत्पलनिभश्लक्ष्णशुभाङ्घ्रियुगपङ्कजः । पाञ्चजन्यरथाङ्गाभ्यां बाहुयुग्मे विराजितः ॥ १०५
इतराभ्यां श्रियो गात्रमाश्लिष्य निजवक्षसि । स्पृशद्विद्युल्लताक्रान्तासिताभ्रमिव राजते ॥ १०६
तप्तजाम्बूनदश्लक्ष्णशुभाङ्घ्रियुगपङ्कजः । अत्र क्रीडति देवेशो वासुदेवः सनातनः ॥ १०७
तप्तकाञ्चनसंकाशा सर्वाभरणभूषिता । सुस्निग्धनीलकुटिलचन्द्रावि(लालकराजि) विराजिता ॥
मन्दारपारिजातादिदिव्यपुष्पविराजिता । रत्नावतंसशोभाढ्या चिकुरान्तालिसंनिभा ॥ १०९
पीनोन्नतस्तनाभ्यां च पीडन्ती हरिवक्षसि । केयूराङ्गदहाराद्यैर्भूषणैरुपशोभिता ॥ ११०
आरूढयौवना नित्यं सर्वलोकैकरक्षिणी । तत्र क्रीडति लोकेशी पत्या सह निरन्तरा ॥ १११
स एवं वासुदेवोऽत्र सर्वभूतमनोहरः । क्रीडते सर्वलोकेऽस्मिन्सर्वकामप्रदो नृणाम् ॥ ११२

---

* एतदग्रे झ. फ. पुस्तकयोः " कूजितैर्मत्तविहगैः सरिद्भिरुपशोभितः । क्रीडन्ति तासु योषिद्भिः सह रम्यासु नित्यशः । दिव्याप्सरोगणा नित्यं विमानेषु रमत्सु च" इत्यधिकम् । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ च. ज. फ. °तः । सुधाम्बु° । २ ङ. °भिर्वैडूर्यमणिकाञ्चनैः । स्व° । झ. फ. °भिर्वैडूर्यमणिकुट्टिमैः । स्व° । ३ क. च. ज. सर्वलोकैकसुन्दरी ।

अत्राष्ट शक्तयो लक्ष्म्यास्तनवः परितः स्थिताः। रमा च रुक्मिणी सीता पद्मा पद्मालया शिवा
सुलक्षणा सुशीला च रतिकामप्रदा तथा । शङ्खचक्रगदाखड्गशार्ङ्गाद्यैर्हेतिभिस्तथा ॥ ११४
परितः पुरुषाकारैस्तं लोकं परिरक्षति । एवं द्वितीयो व्यूहश्च संप्रोक्तः शुभदर्शने ॥ ११५
संक्षेपतो मया प्रोक्तं न शक्यं विस्तरेण हि । द्वादशाक्षरमन्त्रं वै ये जपन्ति सुखाह्वयम् ॥ ११६
ते प्राप्नुवन्ति सततं शाश्वतं शुभमक्षयम् । न वेदयज्ञाध्ययनैर्न व्रतैश्चोपवासनैः ॥ ११७
प्राप्यते वैष्णवो लोको विना दास्येन कुत्रचित् । तस्माद्दास्यं हरेर्भक्तिं भजेतानन्यमानसः ११८
प्राप्नोति परमां सिद्धिं कर्मबन्धविमोचनीम् । एवं संप्रोच्यते देवि द्वितीयं व्यूहमव्ययम् ॥ ११९
तृतीयं तु परं व्यूहं शृणु वक्ष्यामि पार्वति । तोयाब्धेरुत्तरं कूलं श्वेतद्वीपमिहोच्यते ॥ १२०
संदर्शनाय योगिनां सनकादिमहात्मनाम् । सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ॥ १२१
सनत्कुमारो जातश्च वोढुः पञ्चशिखस्तथा । सप्तैते ब्रह्मणः पुत्रा योगिनः सुमहौजसः ॥ १२२
विरक्ताः सर्वभोगेषु शुद्धसत्त्वगुणाः सदा । भगवद्दर्शनोद्भूतसुखैकरससेविनः ॥ १२३
नरनारायणाभ्यां च श्वेतद्वीपे वसन्ति ते । तेषां संदर्शनार्थाय तत्र संनिहितो हरिः ॥ १२४
सुधांशुकोटिसंकाशे नानारत्नमयोज्ज्वले । श्वेतद्वीपे महायोगिसेविते हेयवर्जिते ॥ १२५
तत्रोद्यानानि रम्याणि पारिजातसमानि वै । संतानकलताकीर्णे चन्दनद्रुममण्डिते ॥ १२६
फुल्लपद्मोत्पलोपेते नानातोयालयैर्युते । तन्मध्ये नगरी रम्या नाम्ना चैरावती शुभा ॥ १२७
नानारत्नमयैर्दिव्यैर्विमानैरुपशोभिता । दिव्यस्त्रीपुंभिराक्रान्ता बहुप्रासादसंकुला ॥ १२८
तन्मध्येऽन्तःपुरं रम्यं रत्नद्रुमसमाकुलम् । बालसूर्यनिभैस्तुङ्गैः प्रासादैर्बहुभिर्वृतम् ॥ १२९
तन्मध्ये मण्डपं दिव्यं मणिकाञ्चनशोभितम् । चन्दनागरुकर्पूरकुङ्कुमामोदशोभितम् ॥ १३०
नानासुमनःशोभाढ्यैर्वितानैः समलंकृतम् । दिव्याप्सरःसमाकीर्णं सामगानोपशोभितम् ॥ १३१
मध्ये सिंहासनं तत्र सूर्यवैश्वानरप्रभम् । तन्मध्येऽष्टदलं पद्मं चन्द्रबिम्बमिवापरम् ॥ १३२
तन्मध्ये कर्णिकायां तु समासीनो जनार्दनः । शुद्धजाम्बूनदप्रख्यो मुक्ताहारविभूषितः ॥ १३३
शङ्खचक्रगदापद्मशक्ति(युक्त)हस्तचतुष्टयः । हारकेयूरकटकैरङ्गुलीयैश्च भूषितः ॥ १३४
सुवर्णपङ्कजप्रख्यपदयुग्मविराजितः । संतानकनिभशुभ्रनखपङ्क्तिविराजितः ॥ १३५
षोडशाब्दवयोरूपयौवनेन विराजितः । विशालभालदेशे तु कुङ्कुमेन सुगन्धिना ॥ १३६
रचितेनोर्ध्वपुण्ड्रेण सीमन्तेनापि शोभितः । मथितामृतफेनाभशुक्लवस्त्रेण वेष्टितः ॥ १३७
मुक्तामयाभ्यां शुभ्राभ्यां कुण्डलाभ्यां विराजितः । पद्मासनसमासीनो जगन्मोहनविग्रहः॥ १३८
वामाङ्के संस्थिता देवी तस्य दिव्यस्वरूपिणी । तस्यैव सदृशी लक्ष्मीः शीलसुभ्रुगुणादिभिः १३९
पद्मकिञ्जल्कसंकाशा यौवनारम्भसेविता । सर्वलक्षणसंपन्ना तप्तकाञ्चनभूषणा ॥ १४०
दिव्यस्रग्वसनोपेता नीलकुञ्चितशीर्षजा । चतुर्भुजैर्विराजन्ती केयूराङ्गदभूषिता ॥ १४१
मुक्ताहारैर्विराजन्ती मन्दाराञ्चितशीर्षजा । श्लक्ष्णनासा लसद्दन्ता विविक्तोज्ज्वलकुण्डला १४२
कस्तूरीतिलकोपेता नासाग्राञ्चितमौक्तिका । स्वर्णकुम्भसमप्रेक्ष्यपीनोन्नतपयोधरा ॥ १४३
दिव्यकुङ्कुमलिप्ताङ्गी पद्ममालोपशोभिता । वसुपात्रं मातुलि(लु)ङ्गं दर्पणं हेमपङ्कजम् ॥ १४४
करपद्मधृता देवी चेतसाऽभीष्टदायिनी । तस्यैव सदृशास्तत्र शक्तयः परितो हरेः ॥ १४५

---

१ घ. सुदक्षणा । २ ङ. °भाढ्यैः सर्वतः स° । ३ ङ. °मप्रख्यपी° ।

ईशावास्या महादेवि(वी) जाह्नवी कमलालया। सावित्री सर्वगा पद्मा शक्तयः परिकीर्तिताः ॥
श्रद्धा मेधा धृतिः प्रज्ञा धारणा शान्तिरेव च। श्रुतिः स्मृतिर्मतिर्वन्या वृद्धिर्वृष्टिर्मनीषिणी १४७
दास्यस्त्वेताः श्रियः प्रोक्ताः सर्वकैंकर्यकारिकाः। अनन्तवैनतेयादिदेवता नित्यकिंकराः ॥ १४८
साध्या मरुद्गणाश्चात्र वसन्ते नित्यदेवताः। प्रासादेषु विमानेषु वनेषु नगरेषु च ॥ १४९
तत्प्रसादोपलब्धेषु भोगेष्वत्रानुरञ्जिताः। क्रीडन्ति सततं नित्यं हेयनिष्फलवर्जिताः ॥ १५०
ये विष्णुमन्त्रजप्तारः सततं श्रद्धयाऽन्विताः। ये द्वादशीव्रते युक्तास्तत्पदं यान्ति तेऽव्ययम् १५१
न वेदैर्न च दानैश्च न यज्ञैर्न व्रतैरपि। प्राप्तुं च शक्यो गिरिजे विष्णुलोकः सनातनः ॥ १५२
भक्त्या त्वनन्यया प्राप्तुं शक्यं विष्णुपदं नृणाम्। तस्मात्संपूजयेन्नित्यं भक्त्या देवं जनार्दनम्।
कीर्तनं नाममात्रं च ध्यायन्मन्त्रं जपेत्सदा। जुहुयात्तर्पयेद्भक्त्या सर्वगं सर्वकामदम् ॥ १५४
एवमुक्तस्तृतीयस्तु व्यूहस्तु परमात्मनः। स्वरूपं तव सुश्रोणि यथा प्रोक्तं पुरातनैः ॥ १५५
अतः परं प्रवक्ष्यामि चतुर्थं व्यूहमुत्तमम्। दिवौकसां रक्षणार्थं दुग्धाब्धौ परमेश्वरः ॥ १५६
सुधांशुकोटिसंकाशे सहस्रास्येन शोभिते। पुरंदरसयूथैस्तु च्छादिते दुग्धवारिधौ ॥ १५७
तस्मिन्ननन्तपर्यङ्के शेतेऽसौ विस्तृते शुभे। दिव्यासनसमासीनः पद्मनाभोऽच्युतो हरिः ॥ १५८
नीलजीमूतसंकाशः पद्मपत्रायतेक्षणः। विवस्वत्कोटिसंकाशकिरीटेन विराजितः ॥ १५९
नानारत्नोज्ज्वलद्दिव्यकुण्डला[*भ्यां विराजितः। बालार्कसदृशज्योत्स्नापीतवस्त्रेण वेष्टितः ।
स्फुरद्रक्तारविन्दाभहस्ताङ्घ्रितलशोभितः। हारकेयूरकटकैरङ्गुलीयैर्विराजितः] ॥ १६१
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखड्गहस्तैर्विभूषितः। सुपुष्पफलशाखाढ्यकल्पवृक्षैर्विराजितः ॥ १६२
विश्वस्य जन्ममरणनाभिपङ्कजशोभितः। हरिचन्दनलिप्ताङ्गः सर्वाभरणभूषितः ॥ १६३
मन्दारपारिजातादिदिव्यपुष्पैर्मनोरमैः। सुस्निग्धनीलकुटिलकबरीकृतकेशवान् ॥ १६४
श्लक्ष्णोन्नतसुनासांसजानुयुग्मविराजितः। मणिविद्रुमशङ्खाढ्यनूपुराङ्घ्रिविराजितः ॥ १६५
अकलङ्कितचन्द्राभनखपङ्क्तिविराजितः। [+अशोकपुष्पसंकाशरक्तोष्ठमुखपङ्कजः ॥ १६६
अनर्घ्यमौक्तिकाभासदन्तपङ्क्तिविराजितः। संपूर्णचन्द्रप्रतिमस्मितवक्त्रसुशोभितः] ॥ १६७
आरूढयौवनः श्रीमान्कोमलावयवोज्ज्वलः। शरण्यः सर्वलोकानां सर्वलोके फलप्रदः ॥ १६८
सदृशी तस्य देवी तु रूपशीलगुणादिभिः। तप्तकाञ्चनसंकाशा [*तप्तकाञ्चनभूषणा ॥ १६९
तरुणी रूपलावण्यकान्तिशीलगुणान्विता। दुग्धाब्धिफेनसंकाश]शुद्धवस्त्रेण वेष्टिता ॥ १७०
मन्दारकेतकीजातीपुष्पाञ्चितशिरोरुहा। कस्तूरीतिलकोपेता रत्नसीमन्तशोभिता ॥ १७१
नानावर्णसुशोभाढ्या कर्णभूषणभूषिता। प्रवालसदृशज्योत्स्नारक्ताधरसुविस्मिता ॥ १७२
मत्तभृङ्गोपमैः स्निग्धैरलकैः सुविराजिता। तनुमध्या विशालाक्षी पीनोन्नतपयोधरा ॥ १७३
चतुर्हस्तैर्विराजन्ती सर्वाभरणभूषिता। उद्धाहुभ्यां धृता देवी हेमपद्मयुगं शुभम् ॥ १७४
इतराभ्यां समाश्लिष्य भर्तारं निबिडं स्थिता। आलोकयन्ती सततं त्रिदशान्स्वकटाक्षकैः १७५

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. पुस्तकस्थः। + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, झ. फ. पुस्तकस्थः। * धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, झ. फ. पुस्तकस्थः।

---

१ क. ज. °तिर्मेधा वृद्धिर्बुद्धिर्मे°। च. °तिर्मेधा धृतिर्बुद्धिर्मे°। २ क. झ. ञ. सहस्राक्षेण। ३ क. °मशाखाढ्य°। ४ क. ज. °ता। मृगशृङ्गो°।

निरीक्षितास्त्वया देव्या धन्यास्ते सततं शिवे । तदा देवा विमानस्थाः सिद्धचारणकिंनराः ॥
गायन्ति सततं देवीमानन्दाश्रुपरिप्लुताः । दैतेयैर्वध्यमानैस्तु ब्रह्मरुद्रादिभिः सुरैः ॥ १७७
संस्तूयमानस्तत्रेशो देवानामभयं ददौ । देवानामभयं दत्त्वा सर्वदेवेश्वरो हरिः ॥ १७८
राक्षसान्हन्तुमारेभे जगत्संरक्षणाय वै । एवं चतुर्थं व्यूहं तु हरेः प्रोक्तं तवानघे ॥ १७९
किमन्यच्छ्रोतुकामाऽसि तद्ब्रवीमि वरानने । धन्याऽसि कृतकृत्याऽसि भक्ताऽसि पुरुषोत्तमे १८०

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे विष्णुव्यूहभेदवर्णनं नाम सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४५९७५

अथाष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

पार्वत्युवाच—

भगवन्यत्र देवेशो राक्षसान्मधुसूदनः । जघान केनरूपेण यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १
वैभवं च स्थवीयस्य मत्स्यकूर्मादिरूपकम् । विस्तरेण समाख्याहि मम प्रीत्या महेश्वर ॥ २

श्रीमहादेव उवाच—

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि वैभवं स्वस्थमानसा । मत्स्यकूर्मादि यद्रूपमवतारात्मकं हरेः ॥ ३
दीपादुत्पाद्यते दीपो यथावत्त(तद्व)द्भविष्यति । परावस्थाः परेशस्य व्यूहाश्च विभवादयः ॥ ४
उक्ता देवावतारास्तु विष्ण्वाकारादिकाः शुभाः । अर्चावतारा देवस्य वैभवाः परमात्मनः ॥ ५
प्रजापतीन्सृजद्ब्रह्मा स सम्राट्परमोत्सवः । भृगुं मरीचिमत्रिं च दक्षं कर्दममेव च ॥ ६
पुलस्त्यं पुलहं चैवाङ्गिरसं तु तथा क्रतुम् । [+नव प्रजानां पतय इमे प्रोक्ता यथाक्रमम्] ॥ ७
मरीचिर्भगवांस्तत्र जनयामास कश्यपम् । कश्यपस्याभवञ्जायाश्चतस्रः शुभदर्शने ॥ ८
अदितिश्च दितिश्चैव कद्रूश्च विनता तथा । अदितिर्जनयामास देवांस्तु शुभदर्शनान् ॥ ९
दितिश्च राक्षसान्पुत्रांस्तामसान्सुमहासुरान् । [1]सोमकस्तु हयग्रीवो हिरण्याक्षो महाबलः ॥ १०
[*हिरण्यकशिपुर्जम्भो मयाद्याः सुमहातपाः । मकरस्तु महावीर्यो ब्रह्मलोकमुपागतः ॥ ११
ब्रह्माणं मोहयित्वाऽसौ वेदाञ्जग्राह वीर्यवान् । ग्रसित्वा तु श्रुतीः सोऽथ] प्रविवेश महार्णवम् ॥
ततोऽभवज्जगच्छून्यमभवद्वर्णसंकरः । [+नाधीतं न वषट्कारं वर्णाश्रमविवर्जितम् ॥ १३
ततः प्रजापतिर्देवः सर्वदेवगणैर्युतः । गत्वा दुग्धाम्बुधिं देवं तुष्टाव शरणं गतः] ॥ १४

ब्रह्मोवाच—

प्रसीद देव मे नाथ नागपर्यङ्कसंस्थित । सर्वेश सर्व सर्वात्मन्सर्व[2]वेदमयाच्युत ॥ १५
आद्यं जगत्तरोर्बीजं मध्ये संवर्धनोदकम् । अन्ते च पशुनाथस्त्वं स्वेच्छाचारस्त्वमेव च ॥ १६
त्वमेव दधसे रूपं जगत्सर्वं सनातनम् । त्वमव्यक्तो हि भूतादिः प्रधानपुरुषोत्तमः ॥ १७
त्वमादिमध्यान्तवपुर्जगतः परमेश्वरः । त्वमेव सर्वलोकानामाश्रयः पुरुषोत्तमः ॥ १८

---

* अडभाव आर्षः । + इदमर्धं क. ज. फ. पुस्तकस्थम् । * धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ज. शम्बूकस्तु । झ. फ. सोमकस्तु । २ झ. फ. 'र्वदेवम' ।

भूतादिस्त्वं महद्भूतं भूतसंहारकारणम् । त्वमहंकारमाश्रित्य गुणत्रैविध्यमाप्तवान् ॥ १९
त्वमादिभूतश्चान्तस्त्वं त्वं वायुः सर्वगो महान् । त्वमादिस्त्वमनादिश्च त्वमग्निस्तेजसां निधिः ॥
त्वमापः सर्वजगतां जीवनः परमेश्वरः । त्वं भूमिर्जगदाधारो भूधरस्त्वं महामते ॥ २१
सरितः सागरस्त्वं वै सर्वस्याऽऽदिस्त्वमेव च । देवर्षिः सर्वभूतानि त्वमेव पुरुषोत्तमः ॥ २२
त्वयैव प्रेरिता लोकाश्चेष्टन्ते साध्वसाधुषु । दैत्येनापहृता वेदाः प्रविष्टेन महार्णवम् ॥ २३
वेदाधारमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् । वेदाश्चैव हि सर्वेषां धर्माणां परितः स्थितिः ॥ २४
वेदैश्च सर्वदेवानां नित्यतृप्तिर्भविष्यति । तस्माद्वेदान्समानेतुं त्वमेवार्हसि केशव ॥ २५

श्रीमहादेव उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो ब्रह्मणा परमेश्वरः । मत्स्यरूपं समास्थाय प्रविवेश महोदधिम् ॥ २६
तं दैत्यं सुमहाघोरं माकरं रूपमास्थितः । तुण्डाग्रेण विदार्यैनं जघानामरपूजितः ॥ २७
तं हत्वा सर्ववेदांश्च साङ्गोपाङ्गसमन्वितान् । गृहीत्वा प्रददौ तस्मै ब्रह्मणे स महाद्युतिः ॥ २८
अन्योन्यमिश्रिता वेदा ग्रसितास्तेन रक्षसा । व्यस्ता भगवता तेन व्यासरूपेण धीमता ॥ २९
पृथग्भूताऽ+भवन्वेदा व्यासेनैव महात्मना । एवं मत्स्यावतारेण रक्षिताः सर्वदेवताः ॥ ३०
श्रुतिप्रदानेन जगत्त्रयं तदा कृत्वा निरातङ्कमवाप्य धर्मम् ।
संस्तूयमानः सुरसिद्धसंघैरन्तर्दधे योगिभिरर्चिताङ्घ्रिः ॥ ३१

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे मत्स्यावतारकथनं नामाष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४६००६

अथोनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

रुद्र उवाच—

यत्कर्मि वैभवं विष्णोः सर्वलोकनमस्कृतम् । तद्वक्ष्यामि प्रिये सम्यक्शृणुष्वैकाग्रचेतसा ॥ १
अत्रिपुत्रो महातेजा दुर्वासा इति विश्रुतः । प्रचण्डः सर्वलोकानां क्षोभकारी महातपाः ॥ २
स ययौ हिमवत्पृष्ठे ब्रह्मर्षिस्तपसो निधिः* । उषितस्तत्र वर्षं तु किंनरीभिः स पूजितः ॥ ३
महेन्द्रं द्रष्टुकामोऽयं स्वर्लोकं प्रययौ मुनिः । तस्मिन्काले महातेजा गजारूढं सुरेश्वरम् ॥ ४
ददर्श सर्वदेवैस्तं पूज्यमानं शचीपतिम् । तं दृष्ट्वा स प्रहृष्टात्मा दुर्वासाश्च महातपाः ॥ ५
पारिजातस्रजं तस्मै प्रददौ विनयान्वितः । आदाय देवताधीशस्तां स्रजं गजमूर्धनि ॥ ६
विन्यस्य तत्र देवेशः प्रययौ नन्दनं प्रति । करेणाऽऽदाय तां मालां मदोद्रिक्तस्ततो गजः ॥ ७
पीडयित्वाऽथ चिक्षेप संछिन्नां धरणीतले । ततः क्रुद्धो महातेजा दुर्वासा रक्तलोचनः ॥
प्रशप्तवान्महेन्द्रं तं संतप्तः क्रोधवह्निना ॥ ८

+ संधिरार्षः । * एतदर्धस्थाने ङ. फ. पुस्तकयोः "मर्मांशभूतो ब्रह्मर्षिः सर्वेषां भयदः सदा । स कदाचिन्महामेरोः पार्श्वे किंनरसेविते । संप्राप्य देवतास्तत्र पूजयामास नित्यशः" इति ग्रन्थो दृश्यते ।

---

१ ङ. फ. विष्णुना ।

दुर्वासा उवाच—

त्रैलोक्यैकश्रिया युक्तो यस्मान्मामवमन्यसे । तस्मात्त्रैलोक्यश्रीर्नष्टा भवत्वेव न संशयः ॥ ९

रुद्र उवाच—

इति शप्तस्ततः शक्रो जगाम स्वपुरं पुनः । ततः श्रीर्जगतां धात्री क्षणादन्तर्दधे स्वयम् ॥ १०

अन्तर्धानं गता लक्ष्मीस्तदा नष्टं जगत्त्रयम् । यदपाङ्गाश्रितं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ११

तस्यामन्तर्धानवत्यां सर्वं नष्टतरं भवेत् । ब्रह्मादित्रिदशाः सर्वे गन्धर्वा यक्षकिंनराः ॥ १२

दैत्याश्च दानवा नागा मनुष्या राक्षसास्तथा । पशवः पक्षिणः कीटाः [*सर्वे स्थावरजङ्गमाः ॥

तया लक्ष्म्या जगन्मात्रा ते सर्वे नावलोकिताः । दारिद्र्येणैव निहतास्ते सर्वे दुःखभागिनः॥१४

क्षुत्पिपासान्विताः सर्वे चुक्रुशुर्वै निरन्तरम् । न ववृषुर्जलधराः सर्वे शुष्का जलाशयाः] ॥ १५

सर्वे ते पादपाः शुष्काः फलपुष्पविवर्जिताः । तदा देवाः सगन्धर्वा दैत्यदानवराक्षसाः ॥ १६

क्षुत्पिपासार्दिता जग्मुर्ब्रह्माणममितौजसम् । ऊचुस्तं देवदेवेशमब्जयोनिं पितामहम् ॥ १७

देवा ऊचुः—

भगवन्क्षुत्पिपासाभ्यां पीडितं हि जगत्त्रयम् । न हुतं न वषट्कारः सर्वधर्मविवर्जितम् ॥ १८

क्षुत्पिपासार्दिताः सर्वे देवदानवमानवाः । त्रातारं सर्वलोकेशं भवन्तं शरणं गताः ॥

त्रातुमर्हसि देवेश क्षुत्पिपासार्दिताञ्जनान् ॥ १९

रुद्र उवाच—

इति तेषां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः । उवाच परमप्रीतस्तान्सर्वान्प्रति मानदः ॥ २०

ब्रह्मोवाच—

शृणुध्वं देवताः सर्वे दैत्यगन्धर्वमानवाः । महेन्द्रस्यापचारेण सर्वमेतदुपस्थितम् ॥ २१

समुद्भूतमिदं घोरं जगत्संवर्तकं महत् । दुर्वाससं महात्मानमनयत्क्रोधमात्मवान् ॥ २२

तस्मात्क्रुद्धेन तेनेदं नष्टं लोकत्रयं सुराः । असौ रोषपरीतात्मा क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ २३

जगत्त्रयस्य श्रीर्नष्टा भवत्वित्याह दुर्मतिः । तच्छापाज्जगतां धात्री लक्ष्मीर्नारायणप्रिया ॥ २४

अन्तर्धानं गता देवी जगन्माता महेश्वरी । यदपाङ्गेक्षिता लोका भवन्ति सुखिनस्तथा ॥ २५

नालोकिता जगन्मात्रा दुःखभागिन एव हि । तस्मात्सर्वे वयं गत्वा दुग्धाब्धौ स्थितमुत्तमम् ॥

तत्र नारायणं देवमर्चयामः सनातनम् । तस्मिन्प्रसन्ने देवेशे शिवमेतद्भवेज्जगत् ॥ २७

रुद्र उवाच—

इति निश्चित्य मनसा ब्रह्मा देवगणैर्वृतः । भृग्वादिमुनिभिः सार्धं प्रययौ क्षीरसागरम् ॥ २८

क्षीराब्धेरुत्तरतटे ब्रह्मरुद्रादिदेवताः । विष्णुं समर्चयामासुः पौरुषेण विधानतः ॥ २९

जपन्नष्टाक्षरं मन्त्रं पौरुषं सूक्तमेव च । ध्यायन्तोऽनन्यमनसो जुहुवुः परमेश्वरम् ॥ ३०

तुष्टुवुः स्तवनैर्दिव्यैर्नमश्चक्रुर्विधानतः । ततः प्रसन्नो भगवान्सर्वेषां च दिवौकसाम् ॥ ३१

तेषां संदर्शने तस्थौ स्तूयमानो महर्षिभिः । वैनतेयं समारुह्य सर्वदेवमयं विभुम् ॥ ३२

तं दृष्ट्वा जगतामीशं शङ्खचक्रगदाधरम् । पीतवस्त्रं चतुर्बाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणम् ॥ ३३

श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं वनमालाविभूषितम् । किरीटहारकेयूरनूपुरैरुपशोभितम् ॥ ३४

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

तुष्टुवुर्जयशब्देन नमश्चक्रुर्निरन्तरम् । ततः प्रोवाच भगवान्कृपया सर्वदेवताः ॥ ३५
वरदोऽस्मि वरं देवा वृणीध्वमिति चाच्युतः । इति श्रुत्वा तु ते सर्वे देवा ब्रह्मपुरोगमाः ॥
ऊचुः प्राञ्जलयो देवमिदं वचनमीश्वरम् ॥ ३६

देवा ऊचुः—

भगवन्मुनिशापेन संपद्धीनं जगत्त्रयम् । क्षुत्पिपासार्दितं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३७
तस्माद्भवन्तं शरणं याताः स्म पुरुषोत्तम । त्राहि सर्वमिमं लोकं नान्यः शक्तो भवेत्कचित् ॥ ३८

रुद्र उवाच—

इत्युक्तो दैवतैः सर्वैरच्युतः परमेश्वरः । विचार्यैतदुवाचैतान्देवान्ब्रह्मपुरोगमान् ॥ ३९

श्रीभगवानुवाच—

अत्रिसूनोर्मुनेः शापादन्तर्धानं गता रमा । कटाक्षदर्शनात्तस्या जगदैश्वर्यसंयुतम् ॥ ४०
तस्माद्यूयं सुराः सर्वे शिवब्रह्मपुरोगमाः । उत्पाट्य मन्दरं शैलं निधाय क्षीरसागरे ॥ ४१
मन्थानं मन्दरं कृत्वा सर्पराजेन वेष्टितम् । कुरुध्वं मन्थनं देवा दैत्यगन्धर्वदानवैः ॥ ४२
उत्पद्यते च सा लक्ष्मीर्जगत्संरक्षणाय वै । तया दृष्टा महाभागा भविष्यथ न संशयः ॥ ४३
[*धारयाम्यहमेवाद्रिं कूर्मरूपेण संवृतः । मम शक्त्या सुरान्सर्वान्प्रविश्य च बलीयसः]॥ ४४

रुद्र उवाच—

इत्युक्ता देवताः सर्वा हरिणा कमलेक्षणे । साधु साध्विति देवेशमूचुर्ब्रह्मपुरोगमाः ॥ ४५
संस्तूयमानो भगवानच्युतः सुरसत्तमैः । अन्तर्दधे ततः श्रीमान्सर्वलोकनमस्कृतः ॥
सर्वाधारः सर्वदेवः सर्वत्र समदर्शनः ॥ ४६

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे दुर्वाससः शापकथनं नामैकोनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४६०५२

अथ षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

शंकर उवाच—

ततः सुरगणाः सर्वे दानवाद्या महाबलाः । उत्पाट्य मन्दरं शैलं [+चिक्षिपुः पयसां निधौ ॥ १
ततो नारायणः श्रीमान्भगवान्भूतभावनः । कूर्मरूपेण तं शैलं] दधारामितविक्रमः ॥ २
अनादिमध्यान्तवपुर्विश्वरूपः सनातनः । अधारयद्गिरिवरं स पृष्ठे जगदीश्वरः ॥ ३
तथैकेन भुजेनैव शिखरं सर्वगोऽव्ययः । ततो देवासुराः सर्वे ममन्थुः क्षीरसागरम् ॥ ४
सर्पराजेन संवेष्ट्य घर्घरं (मन्थानं) मन्दराचलम् । मथ्यमानेऽथ दुग्धाब्धौ दैवतैः सुमहाबलैः ॥ ५
उत्पादनार्थं लक्ष्म्याश्च सर्व एते महर्षयः । उपोष्य नियमं कृत्वा जेपुः श्रीसूक्तमेव च ॥ ६
सहस्रनामपठनं चक्रुर्दिव्या द्विजोत्तमाः । एकादश्यां तु शुद्धायां मथ्यमाने महाम्बुधौ ॥ ७
उपोष्य ऋषयः सर्वे जेपुः श्रीमन्त्रमुत्तमम् । काङ्क्षमाणाः श्रियो जन्म लक्ष्मीनारायणं हरिम् ॥ ८
ध्यात्वा समर्चयामासुर्द्विजाद्या मुनिसत्तमाः । ततस्तस्मिन्मुहूर्ते तु मथ्यमाने महाम्बुधौ ॥ ९

* अयं श्लोको झ. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. पुस्तकस्थः ।

उद्भूत्प्रथमं तत्र कालकूटं महाविषम् । महापिण्डं महाघोरं संवर्ताग्निसमप्रभम् ॥ १०
दृष्ट्वा प्रदुद्रुवुः सर्वे भयार्ता देवदानवाः । ततस्तान्विद्रुतान्दृष्ट्वा भयार्तान्सुरसत्तमान् ॥ ११
तान्निवार्याब्रवं वाक्यमहं तत्र शुभेक्षणे । भो भो देवगणाः सर्वे न भेतव्यं विषं प्रति ॥ १२
अहमाहारयिष्यामि कालकूटं महाविषम् । इत्युक्तास्ते मया सर्वे देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ १३
साधु साध्विति वाक्यैर्मा तुष्टुवुः प्रणता भृशम् । तदृष्ट्वा मेघसंकाशं प्रादुर्भूतं महाविषम् ॥ १४
ध्यात्वा नारायणं देवं हृदये गरुडध्वजम् । उदयादित्यसंकाशं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ १५
श्रीभूमिसहितं देवं तप्तकाञ्चनकुण्डलम् । एकाग्रमनसा ध्यात्वा सर्वदुःखहरं प्रभुम् ॥ १६
नामत्रयं महामन्त्रं जपन्भक्त्या समन्वितः । तद्विषं पीतवान्घोरमाद्यं सर्वभयंकरम् ॥ १७
नामत्रयप्रभावाच्च विष्णोः सर्वगतस्य वै । विषं तदभवज्जीर्णं लोकसंहारकारकम् ॥ १८
अच्युतानन्त गोविन्द इति नामत्रयं हरेः । यो जपेत्प्रयतो भक्त्या प्रणवाद्यं नमोन्तकम् ॥ १९
तस्य मृत्युभयं नास्ति विषरोगाग्निजं महत् । नामत्रयं महामन्त्रं जपेद्यः प्रयतात्मवान् ॥ २०
कालमृत्युभयं चापि तस्य नास्ति किमन्यतः । इति नामत्रयेणैव पीतं देवि मया विषम् ॥ २१
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशास्तुष्टुवुर्मा सुविस्मिताः । मां प्रणम्य पुनर्देवा ममन्थुः क्षीरसागरम् ॥ २२
[*तस्मिन्प्रमथ्यमाने तु मया देवैश्च भामिनि] । ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्तस्रग्वाससाऽऽवृता२३
उत्पन्ना साऽब्रवीद्देवान्किं कर्तव्यं मयेति वै । तामब्रुवंस्तथा देवीं सर्वदेवगणा भृशम् ॥ २४

देवा ऊचुः—

येषां गृहान्तरे नित्यं कलहः संप्रवर्तते । तत्ते स्थानं प्रयच्छामो वस तत्राशुभान्विता ॥ २५
यस्य गेहे कपालास्थि भस्मकेशादिचिह्नितम् । परुषं भाषणं नित्यं वदन्त्यनृतवादिनः ॥ २६
संध्याकाले तु ये पापाः स्वपन्ति मलचेतसः । तेषां वेश्मनि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी ॥ २७
कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यत्र तु । तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः ॥ २८
यस्य वेश्म कपालास्थिभस्मकेशादिचिह्नितम् । तद्भजस्वाशुभे नित्यं कलिना सह नित्यशः ॥ २९
अकृत्वा पादयोः शौचं यस्त्वाचामति दुर्मतिः । तं भजस्व महादेवि कलुषेण भृशं वृतम् ॥ ३०
तुषाङ्गारकपालाश्मवालुकावस्त्रचर्मभिः । दन्तधावनकर्तारो भविष्यन्ति नराधमाः ॥ ३१
रमस्व कलिना देवि तेषां वेश्मसु नित्यशः । तिलपिष्टं कलञ्जं च कलिङ्गं शिग्रुगृञ्जनम् ॥ ३२
छत्राकं विड्वराहं च बिल्वं कोशातकीफलम् । अलाबुं च पलाण्डुं च ये खादन्ति नराधमाः ॥
तेषां गेहे तव स्थानं देवि दारिद्र्यदे सदा ॥ ३३

रुद्र उवाच—

इत्यादिश्य सुराः सर्वे तां ज्येष्ठां कलिवल्लभाम् । पुनश्च मन्थनं चक्रुः क्षीराब्धेः सुसमाहिताः॥
ततश्च वारुणी देवी समुत्पन्ना शुभानने । अनन्तो नागराजोऽथ तां जग्राह सुलोचनाम् ॥ ३५
ततस्तत्र समुत्पन्ना सर्वाभरणभूषिता । वैनतेयस्य भार्याऽभूत्सर्वलक्षणशोभिता ॥ ३६
ततोऽप्सरोगणा दिव्या गन्धर्वाश्च महौजसः । जज्ञिरे रूपसंपन्नाः सोमसूर्याग्निवर्चसः ॥ ३७

* इदमर्धं झ. फ. पुस्तकस्थम् ।

१ ङ. म. रम्ये । २ झ. फ. °स्व सदा दे° । ३ झ. फ. °म् । तृणाङ्गार° । ४ क. रमस्व । ५ म. °ग्नः । नील° ।
६ क. ज. मधुगायनतत्पराः ।

ऐरावतस्ततो जज्ञे तथैवोच्चैःश्रवा हयः । धन्वन्तरिः पारिजातः सुरभिः सर्वकामधुक् ॥ ३८
एतान्सर्वान्सहस्राक्षो जग्राह प्रीतमानसः । ततः प्रभातसमये द्वादश्यामुदिते रवौ ॥ ३९
मथ्यमाने पुनस्तस्मिन्देवैरिन्द्रपुरोगमैः । ततः प्रहृष्टवदनैः स्तूयमाना महर्षिभिः ॥ ४०
उत्पन्ना श्रीर्महालक्ष्मीः सर्वलोकेश्वरी शुभा । बालार्ककोटिसंकाशा कनकाङ्गदभूषिता ॥ ४१
हेमाम्बुजसमासीना सर्वलक्षणशोभिता । पद्मपत्रविशालाक्षी नीलकुञ्चितमूर्धजा ॥ ४२
दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गी दिव्यपुष्पैरलंकृता । नानारत्नमयैर्दिव्यैः सर्वैराभरणैर्युता ॥ ४३
तनुमध्या जगद्धात्री पीनोन्नतपयोधरा । चतुर्हस्ता विशालाक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना ॥ ४४
वसुपात्रं मातुलुङ्गं स्वर्णपद्मयुगं शुभम् । बिभ्राणा हस्तकमलैः सर्वाभरणभूषितैः ॥ ४५
अम्लानपङ्कजां मालां धारयन्ती ह्युरस्थले । ददृशुस्तां महादेवीं सर्वलोकहितैषिणीम् ॥ ४६
ईश्वरीं सर्वभूतानां मातरं पद्ममालिनीम् । नारायणीं जगद्धात्रीं नारायणहृदालयाम् ॥ ४७
तां विलोक्य महालक्ष्मीं प्रहृष्टाः सर्वदेवताः । अवादयन्त पटहान्दिवि देवगणा भृशम् ॥ ४८
ववृषुः पुष्पवर्षाणि वनदेव्यो निरन्तरम् । जगुर्गन्धर्वपतयो ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ४९
ववुः पुण्याः शिवा वाताः सुप्रभोऽभूद्दिवाकरः । जज्वलुश्चाग्नयः शान्ताः प्रसन्नाश्च ततो दिशः॥ ५०
अनन्तरं शीतरश्मिरुदभूत्क्षीरसागरे । सुधामयूखवान्सोमो मातुर्भ्राता सुखावहः ॥ ५१
नक्षत्राधिपतिश्चाभूच्चन्द्रो वै लोकमातुलः । ततो जाया हरेः पुण्या तुलसी लोकपावनी ॥ ५२
समुत्पन्ना जगद्धात्री पूजार्थं शार्ङ्गिणो हरेः । ततः प्रहृष्टमनसः सर्वे देवा दिवौकसः ॥ ५३
तं शैलं पूर्ववत्स्थाप्य परिपूर्णमनोरथाः । समेत्य मातरं सर्वे शिवब्रह्मपुरोगमाः ॥ ५४
स्तुत्वा नामसहस्रेण जेपुः श्रीसूक्तसंहिताः । ततः प्रसन्ना सा देवी सर्वान्देवानुवाच ह ॥ ५५

श्रीरुवाच—

वरं वृणीध्वं भद्रं वो वरदाऽहं सुरोत्तमाः ॥ ५६

रुद्र उवाच—

ऊचुः प्राञ्जलयो देवाः श्रियं नम्रात्ममूर्तयः ॥ ५७

देवा ऊचुः—

प्रसीद कमले देवि सर्वलोकेश्वरप्रिये । विष्णोर्वक्षस्थले देवि भव नित्यानपायिनी ॥ ५८
त्रैलोक्यं न त्वया देवि त्याज्यं हि परमो वरः । यदपाङ्गाश्रितं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ५९
त्वया विलोकिताः सर्वे प्रभवन्ति दिवौकसः । माता रुद्रादिदेवानामैश्वर्यं त्वत्कटाक्षतः ॥
एतदिच्छामहे देवि जगन्मातर्नमोऽस्तु ते ॥ ६०

रुद्र उवाच—

इत्युक्ता दैवतैः सर्वैर्लोकमाता महेश्वरी । एवमस्त्विति तान्देवान्प्राह नारायणप्रिया ॥ ६१
ततो नारायणः श्रीशः शङ्खचक्रगदाधरः । तथैवाऽऽविरभूद्ब्रह्मा पूर्ववत्क्षीरसागरे ॥ ६२
ततः प्रतुष्टुवुर्देवा नमस्कृत्वा जनार्दनम् । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे प्रहृष्टवदनाः शुभाः ॥ ६३

देवा ऊचुः—

गृहाण देवीं सर्वेश महिषीं तव वल्लभाम् । जगत्संरक्षणार्थाय लक्ष्मीमनपगामिनीम् ॥ ६४

रुद्र उवाच—

इत्युक्त्वा मुनिभिः सार्धं देवा ब्रह्मपुरोगमाः । नानारत्नमये दिव्ये पीठे बालार्कसंनिभे ॥ ६५

निवेश्य देवीं देवं च आनन्दाश्रुपरिप्लुताः । दिव्याम्बरैर्दिव्यमाल्यैर्नानारत्नविभूषितैः ॥ ६६
[+लक्ष्म्या सह समासीनमर्चयामासुरच्युतम् । गन्धैर्धूपैश्च दीपैश्च नैवेद्यैश्च सुधामयैः] ॥ ६७
अमाकृतैः फलैर्दिव्यैरर्चयामासुरीश्वरीम् । अमृतादुत्थिता देवी तुलसी कोमला शुभा ॥ ६८
तया श्रीपादयुगलमर्चयामासुरञ्जसा । प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा नमस्कृत्वा मुहुर्मुहुः ॥ ६९
तुष्टुवुः स्तवनैर्दिव्यैर्हर्षपूर्णाश्रुविक्लवाः । ततः प्रसन्नो भगवान्सर्वदेवेश्वरो हरिः ॥
अभीष्टान्प्रददौ तेभ्यो वरान्देव्या सह प्रभुः ॥ ७०

ततः सुहृष्टाः सुरमानुषाद्या लक्ष्मीकटाक्षार्पितदृष्टिपूताः ॥
प्रभूतधान्यार्थयुता निरन्तरं सुखं परं प्रापुरनामया भृशम् ॥ ७१

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे लक्ष्म्युत्पत्तिवर्णनं नाम षष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४६१२३

अथैकषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

शंकर उवाच—

ततः प्रोवाच भगवान्सर्वांश्चैव महामुनीन् । देव्या सह प्रहृष्टात्मा सर्वलोकहिताय वै ॥ १

श्रीभगवानुवाच—

शृणुध्वं मुनयः सर्वे देवताश्च महाबलाः । एकादशी महापुण्या सर्वोपद्रवनाशिनी ॥ २
लक्ष्मीसंदर्शनार्थाय भवद्भिः समुपोषिता । तस्मात्तु सर्वदा पुण्या द्वादशी मम वल्लभा ॥ ३
अद्यप्रभृति ये लोका उषिताः पूर्ववासरे । द्वादश्यामुदिते भानौ श्रद्धया परया युताः ॥ ४
ये पूजयन्ति मां भक्त्या तुलस्या च श्रिया सह । सर्वे ते बन्धनिर्मुक्ताः प्राप्नुवन्ति पदं मम ॥ ५
नार्चयन्ति च ये वै मां द्वादश्यां पुरुषोत्तमम् । ते भृशं पापकर्माणो मम मायाविमोहिताः ॥ ६
ये नार्चयन्ति पापिष्ठा नरा नरकगामिनः । तान्पापान्विषयैर्बद्ध्वा मम पूजापराङ्मुखान् ॥
[*क्षिपत्यजस्रं संसारे माया मम दुरत्यया] ॥ ७

रुद्र उवाच—

एवमुक्त्वा स भगवान्परमात्मा सनातनः । संस्तूयमानो मुनिभिः प्रययौ कमलालयम् ॥ ८
क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के विमाने सूर्यसंनिभे । देव्या सह विशालाक्ष्या रमया परमेश्वरः ॥ ९
दर्शनार्थं सुराणां वै तत्र संनिहितोऽभवत् । ततः सुरगणाः सर्वे कूर्मरूपं सनातनम् ॥ १०
भक्त्या संपूजयित्वाऽथ तुष्टुवुर्हृष्टमानसाः । ततः प्रसन्नो भगवान्कूर्मरूपी जनार्दनः ॥ ११

श्रीभगवानुवाच—

वरं वृणीध्वं देवेशा यद्वो मनसि वर्तते ॥ १२

रुद्र उवाच—

ततो देवगणाः सर्वे कूर्मरूपं जनार्दनम् । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे हर्षनिर्भरमानसाः ॥ १३

+ अयं श्लोको झ. फ. पुस्तकस्थः । * इदमर्धं क. च. ज. पुस्तकस्थम् ।

१ झ. जमार्दनम् ।

देवा ऊचुः—

शेषस्य दिग्गजानां च सहायार्थं महाबल । धर्तुमर्हसि देवेश सप्तद्वीपवतीं महीम् ॥ १४

रुद्र उवाच—

एवमस्त्विति हृष्टात्मा भगवाँल्लोकभावनः । धारयामास धरणीं सप्तद्वीपसमावृताम् ॥ १५

ततो देवाः सगन्धर्वा दैत्यदानवमानुषाः । महर्षिभिरनुज्ञाताः स्वर्लोकान्प्रतिपेदिरे ॥ १६

तदाप्रभृति ते सर्वे देवा ब्रह्मपुरोगमाः । सिद्धा ये मानुषाश्चैव योगिनो मुनिसत्तमाः ॥ १७

विष्णोराज्ञां पुरस्कृत्य भक्त्या परमया युताः । एकादश्यामुपोष्याथ भक्त्या चैव जनार्दनम् १८

द्वादश्यामर्चनं चक्रु(यामासु)र्विधिना वरवर्णिनि । [*एतत्तु सर्वमाख्यातं देव्या जन्म वरानने॥

कौर्मं च वैभवं विष्णोः किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि] ॥ १९

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे एकादश्युपवासकथनं नामैकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४६१४२

अथ द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

पार्वत्युवाच—

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि द्वादश्याश्च विधानकम् । विष्णोः पूजाविधानं च कर्तव्यं तत्र वै प्रभो ॥१

एकादश्याः प्रभावं च सर्वपापहरं नृणाम् । आचक्ष्व विस्तरेणैव मयि प्रीत्या महेश्वर ॥ २

महादेव उवाच—

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि द्वादश्याश्च विधानकम् । तस्याः स्मरणमात्रेण संतुष्टः स्याज्जनार्दनः ॥ ३

एकादश्यां तु प्राप्तायां समुपोष्येह मानवः । सर्वपापविनिर्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥ ४

सप्तजन्मार्जितं पापं ज्ञानतोऽज्ञानतः कृतम् । क्षणादेव लयं याति द्वादश्यां हरिपूजनात् ॥ ५

अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च । एकादश्युपवासस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६

धर्मदा ह्यर्थदा चैव कामदा मोक्षदा किल । सर्वकामदुघा नृणां द्वादशी वरवर्णिनि ॥ ७

एकादशीसमं किंचित्पापत्राणं न विद्यते । एकादशीसमं किंचिद्व्रतं नास्ति शुभेक्षणे ॥ ८

एकादशीं परित्यज्य यो ह्यन्यद्व्रतमाचरेत् । स करस्थं महाराज्यं त्यक्त्वा भैक्ष्यं तु याचते ॥९

एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं भवति प्रिये । एकादश्युपवासेन तत्सर्वं विलयं व्रजेत् ॥ १०

रटन्तीह पुराणानि भूयो भूयो वरानने । न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे ॥ ११

[+भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्वेति यो(न) ब्रूयात्संप्राप्ते हरिवासरे] । अभक्ष्यं सर्वदा प्रोक्तं किं पुनः शुक्लकृष्णयोः ॥ १२

वर्णानामाश्रमाणां च स्त्रीणां च वरवर्णिनि । एकादश्युपवासस्तु कर्तव्यो नात्र संशयः ॥ १३

एकादश्यां तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मृतेऽहनि । द्वादश्यां तु प्रदातव्यं नोपवासदिने क्वचित् ॥ १४

---

* अयं श्लोकः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः । + इदमर्धं झ. फ पुस्तकस्थम् ।

---

१ झ. फ. °माः । क्रमयो मा° ।

गर्हितान्नं न चाश्नन्ति पितरश्च दिवौकसः। एकादश्यां न भोक्तव्यं सुरां वा न पिबेत्कचित् १५
ब्राह्मणं नैव हन्यात्तु समयेतत्त्रयं मतम्। [*तस्मादेकादशीं शुद्धा(एकादश्यां तु शुद्धाया)मुपवासं
समाचरेत्] ॥ १६
दशमीमिश्रितां तां तु प्रयत्नेन विवर्जयेत् । अरुणोदयवेलायां दशमीमिश्रिता भवेत् ॥ १७
तां त्यक्त्वा द्वादशीं शुद्धामुपोषेदविचारयन् । कलायां विद्यमानायां सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ १८
त्रयोदश्यां तथा देवी द्वादशी परिविद्यते । तथा च [+द्वादशी शुद्धा ह्युपवासे विधीयते ॥ १९
अरुणोदयवेलायां कृत्यं सर्वं समाचरेत् । कलायामपि] द्वादश्यां पारणं तत्र चोदितम् ॥ २०
शुद्धामेकादशीं चापि त्यजेदत्र न संशयः । कलाऽप्येकादशी यत्र द्वादश्यामुदिते रवौ ॥ २१
सर्वामेकादशीं त्यक्त्वा तत्रैवोपवसेद्द्विजः । एवं विधिं विनिश्चित्य समुपोष्यं हरेर्दिनम् ॥ २२
सायमाद्यन्तयोरह्नोः सायं प्रातस्तु मध्यमे । तत्रोपवासं कुर्वीत त्यक्त्वा भुक्तिचतुष्टयम् ॥ २३
दशम्यामेकभुक्तस्तु नारीसंगमवर्जितः । अवनीतल्पशायी च परेऽहनि वसेच्छुचिः ॥ २४
धात्रीफलानुलिप्ताङ्गः स्नानं संध्यां समाचरेत् । उपवासपरो भूत्वा रात्रौ संपूजयेद्धरिम् ॥ २५
पाषण्डिनं विकर्मस्थं पतितं श्वपचं तथा । नावलोकेन्न संभाषेन्न स्पृशेत्तत्र वैष्णवः ॥ २६
अवैष्णवस्तु यो विप्रः स पाषण्डः प्रकीर्तितः । शिखोपवीतत्यागी च विकर्मस्थ इतीरितः॥ २७
महापापोपपापाभ्यां युक्तः पतित उच्यते । अन्त्यजः श्वपचः प्रोक्तो वेदैस्तत्र सुनिर्णयः ॥ २८
रात्रौ संपूज्य देवेशं जागरं च समाचरेत् । गन्धपुष्पैस्तथा दीपैर्वस्त्रैराभरणैः शुभैः ॥ २९
जपैः स्तोत्रैर्नमस्कारैः पूजयेन्निशि भक्तितः । ततः प्रभातसमये तुलसीमिश्रितैर्जलैः ॥ ३०
स्नात्वा सम्यग्विधानेन संतर्प्य पितृदेवताः । पूजयेज्जगतामीशं लक्ष्म्या सह जनार्दनम् ॥ ३१
कोमलैस्तुलसीपत्रैः पुष्पैश्चैव सुगन्धिभिः । दीपान्नीराजयेत्तत्र शतमष्टोत्तरं ततः ॥ ३२
शतपत्रकृतां मालां ताभ्यां सम्यङ्निवेदयेत् । धूपं दीपं च नैवेद्यं ताम्बूलं च समर्पयेत् ॥ ३३
शर्करासहितं दिव्यं पायसान्नं समर्पयेत् । कर्पूरेण च संयुक्तं ताम्बूलं च निवेदयेत् ॥ ३४
प्रदक्षिणं नमस्कारं कृत्वा भक्त्या समन्वितः । आज्येन जुहुयाद्वह्नौ शतमष्टोत्तरं तथा ॥ ३५
प्रत्यृचं पुरुषसूक्तेन श्रीसूक्तेन च पायसम् । ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ३६
[*पुराणादिप्रपाठेन क्षपयेत्तद्दिनं महत् । क्षितिशायी ब्रह्मचारी तस्यामेव निशि स्वपेत् ॥ ३७
एवं संपूज्यमानः स द्वादश्यां कमलापतिः] । क्षणात्प्रसन्नो भगवान्सर्वाभीष्टप्रदो ध्रुवम् ॥ ३८
इत्येतत्कथितं देवि द्वादशीव्रतमुत्तमम् । किमन्यच्छ्रोतुकामाऽसि तद्वक्तव्यं ब्रवीम्यहम् ॥ ३९

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे द्वादशीमाहात्म्यकथनं नाम
द्विषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४६१८१

---

* इदमर्धं झ. फ. पुस्तकस्थम् । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, झ. फ. पुस्तकस्थः । * धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ झ. फ. °तु इत्येषा वैदिकी श्रुतिः । त° । २ ङ. ञ. °तः । संध्योप° । ३ झ. फ. °क्तो देवि तत्रैष नि° । ४ झ. °था धूपै° । ५ झ. विशिष्यते ।

अथ त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

श्रीपार्वत्युवाच—

पाषण्डानां च संवादं वर्जयेदिति यत्त्वया । उक्तं महेश भगवञ्श्वपचादतिगर्हितम् ॥
ते या(की)दृशाः समाख्याताः कैर्लिङ्गैश्चिह्निता भुवि । १

रुद्र उवाच—

येऽन्यं देवं परत्वेन वदन्त्यज्ञानमोहिताः । नारायणाज्जगन्नाथात्ते वै पाषण्डिनस्तथा ॥ २
कपालभस्मास्थिधरा ये ह्यवैदिकलिङ्गिनः । ऋते वनस्थाश्रमाच्च जटावल्कलधारिणः ॥ ३
अवैदिकक्रियोपेतास्ते वै पाषण्डिनस्तथा । शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिचिह्नैः प्रियतमैर्हरेः ॥ ४
रहिता ये द्विजा देवि ते वै पाषण्डिनः स्मृताः । श्रुतिस्मृत्युदिताचारं यस्तु नाऽऽचरति द्विजः ५
[*स पाखण्डीति विज्ञेयः सर्वलोकेषु गर्हितः । विना वै भगवत्प्रीत्या ते वै पाखण्डिनः स्मृताः]
समस्तयज्ञभोक्तारं विष्णुं ब्रह्मण्यदैवतम् । उद्दिश्य देवता एव जुहोति च ददाति च ॥ ७
स पाषण्डीति विज्ञेयः स्वतन्त्रश्चापि कर्मसु । स्वातन्त्र्यात्कुरुते यस्तु कर्म वेदोदितं महत् ॥ ८
यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः । समत्वेनैव वीक्षेत स पाषण्डी भवेत्सदा ॥ ९
अवस्थात्रितये यस्तु मनोवाक्कायकर्मभिः । वासुदेवं न जानाति स पाषण्डी भवेद्द्विजः ॥ १०
किमत्र बहुनोक्तेन ब्राह्मणा येऽप्यवैष्णवाः । न स्प्रष्टव्या न वक्तव्या न द्रष्टव्याः कदाचन ११

[+वसिष्ठ उवाच—

एवं श्रुत्वा च सा देवी शंकरेणाभिभाषितम् । विस्मयं परमं गत्वा पुनः प्रोवाच भामिनी]॥१२

पार्वत्युवाच—

भगवन्परमं गुह्यं पृच्छामि सुरसत्तम । मयि प्रीत्या समाचक्ष्व संशयो वर्तते भृशम् ॥ १३
कपालभस्मचर्मास्थिधारणं श्रुतिगर्हितम् । तत्त्वया धार्यते देव गर्हितं केन हेतुना ॥ १४
स्त्रीचापल्येन देवेश पृच्छामि त्वां महामते । महानुभावात्कथितं न कर्तव्यं महेश्वर ॥ १५
त्वयेति न पुरा प्रोक्तं विस्तरेण महाप्रभो । अकर्तव्यमिति प्रश्नं क्षन्तुमर्हसि मे प्रभो ॥ १६

वसिष्ठ उवाच—

इति देव्या हरः पृष्टो रहस्ये जनवर्जिते । उवाच परमं गुह्यं यद्यदाचरितं स्वकम् ॥ १७

श्रीरुद्र उवाच—

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि यद्गुह्यं परमाद्भुतम् । न वक्तव्यं त्वया देवि जनेषु कथितं मया ॥ १८
अपृथक्त्वाच्छरीरस्य वक्ष्यामि तव सुव्रते । नमुच्याद्या महादैत्याः पुरा स्वायंभुवेऽन्तरे ॥ १९
महाबला महावीर्या महावीरा महौजसः । सर्वे विष्णुरताः शुद्धाः सर्वपापविवर्जिताः ॥ २०
त्रयीधर्मयुताः सर्वे भग्ना इन्द्रपुरोगमाः । विष्णोः समीपमागम्य भयार्ताः शरणं गताः ॥ २१

देवा ऊचुः—

अजेयान्सर्वदेवानां तपोनिर्धूतकल्मषान् । त्वमेवैतान्महादैत्याञ्जेतुमर्हसि केशव ॥ २२

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. पुस्तकस्थः ।

१ झ. फ. 'बलपरीवारा महावीर्या म° । २ झ. फ. सर्वधर्मर° ।

महादेव उवाच—

इत्याकर्ण्य हरिर्वाक्यं देवानां च भयानकम् । तानवध्यान्विदित्वाऽथ मामाह पुरुषोत्तमः ॥ २३

श्रीभगवानुवाच—

त्वं हि रुद्र महाबाहो मोहनार्थं सुरद्विषाम् । पाखण्डाचरणं धर्मं कुरुष्व सुरसत्तम ॥ २४
तामसानि पुराणानि कथयस्व च तान्प्रति । मोहनानि च शास्त्राणि कुरुष्व च महामते ॥ २५
मयि भक्ताश्च ये विप्रा भविष्यन्ति महर्षयः । त्वच्छक्त्या तान्समादिश्य कथयस्व च तामसान्
कणादं गौतमं शक्तिमुपमन्युं च जैमिनिम् । कपिलं चैव दुर्वासं(दुर्वाससं च)मृकण्डुं च बृहस्पतिम्
भार्गवं जमदग्निं च दशैतांस्तामसानृषीन् । भावशक्त्या समाविश्य कुरुते(ष्व) जगतो हितम्२८
त्वच्छक्त्या संनिविष्टास्ते तमसोद्रिक्तया भृशम् । तामसास्ते भविष्यन्ति क्षणादेव न संशयः२९
कथयिष्यन्ति ते विप्रास्तामसानि जगत्त्रये । [*पुराणानि च शास्त्राणि त्वया सत्येन वेदिताः॥
कपालचर्मभस्मास्थिचिह्नान्यपि हि सर्वशः । त्वमेव धृतवाँल्लोकान्मो (त्वा लोकान्वै मो)हयस्व
जगत्त्रये] ॥ ३१
तथा पाशुपतं शास्त्रं त्वमेव कुरु सुव्रत । कङ्कालशैवपाषण्डमहाशैवादिभेदतः ॥ ३२
अवलक्ष्य मतं सम्यग्वेदबाह्यं द्विजाधमाः । भस्मास्थिधारिणः सर्वे भविष्यन्ति न संशयः ॥३३
त्वां परत्वेन वक्ष्यन्ति सर्वशास्त्रेषु तामसाः । तेषां मतमधिष्ठाय सर्वे दैत्याः सनातनाः ॥ ३४
भवेयुस्ते मद्विमुखाः क्षणादेव न संशयः । अहमप्यवतारेषु त्वां च रुद्र महाबल ॥ ३५
तामसानां मोहनार्थं पूजयामि युगे युगे । मतमेतदवष्टभ्य पतन्त्येव न संशयः ॥ ३६

महादेव उवाच—

तच्छ्रुत्वाऽहं यथोक्तं तु वासुदेवेन भामिनि । समुद्विग्नमना दीनो बभूवात्र वरानने ॥ ३७
नमस्कृत्वाऽथ तं देवमब्रवं परमेश्वरम् । त्वयोदितमिदं देव करोमि यदि भूतले ॥ ३८
तस्मान्नाशो हि मे नाथ भविष्यति न संशयः । न शक्यं हि मया कर्तुमेतत्कृत्यं हरेऽधुना ॥३९
त्वदाज्ञाऽपि च नोल्लङ्घ्या एतद्दुःखतरं महत् । एवमुक्तस्ततो देवि समाश्वास्य च मां पुनः ४०
आत्मनाशाय ते नात्र भवत्वित्याह नो(मां) हरिः । देवतानां हितार्थाय कुरुष्व वचनं मम॥४१
तवाप्युज्जीवनोपायं कथयामि सुरोत्तम । नित्यं जप महाबाहो मम नामसहस्रकम् ॥ ४२
हृदये मां समाध्याय जप मन्त्रं ममाव्ययम् । षडक्षरं महामन्त्रं तारकं ब्रह्म उच्यते ॥ ४३
ये भजन्ति हि मां भक्त्या तेषां मुक्तिर्न संशयः । इन्दीवरदलश्यामं पद्मपत्रविलोचनम् ॥ ४४
शङ्खारिशार्ङ्गेषुधरं सर्वाभरणभूषितम् । पीतवस्त्रं चतुर्बाहुं जानकीप्रियवल्लभम् ॥ ४५
श्रीरामाय नम इत्येवमुच्चार्य मन्त्रमुत्तमम् । सर्वदुःखहरं ह्येतत्पापिनामपि मुक्तिदम् ॥ ४६
इदं मन्त्रं जपन्नित्यममलस्त्वं भविष्यसि । भस्मास्थिधारणाद्यत्तु संभूतं किल्बिषं त्वयि ॥ ४७

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. च. ज. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. च. ज. तान्समाश्वास्य दिक्पालान्वि° । २ क. ज. जामदग्न्यं । ३ ङ. झ. ञ. °न् । तव । ४ ज. सत्त्वेन बृंहिताः । ५ ङ. ञ. शक्तं । ६ क. ज. °न्ति ह्यचेतसः । त्वां । ७ क. ज. °म । दत्तवान्कृपया मह्यमात्मना° । ८ क. च. ज. जपन्ति । ९ च. °ङ्खासिश° ।

मङ्गलं तदभू(द्भवे)त्सर्वं मन्मन्त्रोच्चारणाच्छुभात् । तद्दिता(द्धा)श्चाशयिष्यामि सदा सर्वे सु(र्वान्सु)रोत्तम ॥ ४८
मदन्यदेवताभक्तिर्जायते न तु सुव्रत । मनसैवार्चय हृदि मां नाथं पुरुषोत्तमम् ॥ ४९
मदाज्ञां कुरु मत्प्रीत्या सर्वमेतच्छुभं तव । इति संदिश्य मां देवि विससर्ज मरुद्गणान् ॥ ५०
विसृष्टास्तेन ते देवा निर्वृताः स्वाश्रमान्ययुः । ततो मां प्रार्थयामासुर्देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ ५१

इन्द्रादय ऊचुः—

शीघ्रं कुरु हितं देव यथोक्तं हरिणाऽधुना । ५२

महादेव उवाच—

देवतानां हितार्थाय वृत्तिः पाषण्डिनां शुभे । कपालचर्मभस्मास्थिधारणं तत्कृतं मया ॥ ५३
तामसानि पुराणानि यथोक्तं विष्णुना मम । पाषण्डशैवशास्त्राणि यथोक्तं कृतवानहम् ॥ ५४
मच्छक्त्या वै समाविश्य गौतमादिद्विजानपि । वेदबाह्यानि शास्त्राणि सम्यगुक्तं मयाऽनघे॥५५
इदं मतमवष्टभ्य मां दृष्ट्वा सर्वराक्षसाः । भगवद्विमुखाः सर्वे बभूवुस्तमसाऽऽवृताः ॥ ५६
भस्मादिधारणं कृत्वा महोग्रतमसाऽऽवृताः । मामेव पूजयांचक्रुर्मांसासृक्चन्दनादिभिः ॥ ५७
मत्तो वरप्रदानानि लब्ध्वा मदबलोद्धताः । अत्यन्तविषयासक्ताः कामक्रोधसमन्विताः ॥ ५८
सत्त्वहीनास्तु निर्वीर्या जिता देवगणैस्तदा । सर्वधर्मपरिभ्रष्टाः काले यान्त्यधमां गतिम् ॥ ५९
ये मे मतमवष्टभ्य चरन्ति पृथिवीतले । सर्वधर्मैश्च रहिताः पश्यन्ति निरयं सदा ॥ ६०
एवं देवहितार्थाय वृत्तिर्मे देवि गर्हिता । विष्णोराज्ञां पुरस्कृत्य कृतं भस्मास्थिधारणम् ॥ ६१
बाह्यचिह्नमिदं देवि मोहनार्थाय विद्विषाम् । अथान्तर्हृदये नित्यं ध्यात्वा देवं जनार्दनम् ॥ ६२
जपन्नेव च तं मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम् । सहस्रनामसंदृशं विष्णोर्नारायणस्य तु ॥ ६३
षडक्षरमहामन्त्रं रघूणां कुलवर्धनम् । जपन्वै सततं देवि सदानन्दसुधाप्लुतम् ॥
सुखमात्यन्तिकं ब्रह्म ह्यश्नामि सततं शुभे+ । ६४

पार्वत्युवाच—

तामसानि च शास्त्राणि समाचक्ष्व ममानघ । संप्रोक्तानि च यैर्विप्रैर्भगवद्भक्तिवर्जितैः ॥
तेषां नामानि क्रमशः समाचक्ष्व सुरेश्वर ॥ ६५

रुद्र उवाच—

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् । येषां स्मरणमात्रेण[3] पातित्यं ज्ञानिनामपि ॥ ६६
प्रथमं हि मया चोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् । मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः प्रोक्तानि च ततः शृणु ६७
कणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै ॥ ६८
धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् । दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा ॥ ६९
[*बौद्धशास्त्रमसत्प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् । मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते ॥ ७०
मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा] । अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयल्लोकगर्हितम्[4] ॥ ७१

+ अत्र क. ज. झ. फ. पुस्तकेष्वध्यायसमाप्तिर्वर्तते । * धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ङ. झ. ञ. निवृत्ताः । २ ङ. झ. ञ. सकृश्यनि॰ । ३ क. च. ञ. ॰ण मोहः स्याज्ज्ञानि॰ । ४ ङ. ॰म् । स्वव.मेरु॰ ।

कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र वै प्रतिपाद्यते । [+सर्वकर्मपरिभ्रष्टं वैधर्म्यत्वं तदुच्यते ॥ ७२
परेशजीवयोरैक्यं मया तु प्रतिपाद्यते] । ब्रह्मणोऽस्य स्वयं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया ॥ ७३
सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे । वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायया यदवैदिकम् ॥ ७४
मयैव रक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात् । द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वे(चे)दमपार्थकम् ॥ ७५
निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् । शास्त्राणि चैव गिरिजे तामसानि निबोध मे ॥ ७६
पुराणानि च वक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् । ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ॥ ७७
तथैव नारदीयं च मार्कण्डेयं तु सप्तमम् । आग्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यं नवमं तथा ॥ ७८
दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् । द्वादशं च वराहं च वामनं च त्रयोदशम् ॥ ७९
कौर्मं चतुर्दशं प्रोक्तं मात्स्यं पञ्चदशं स्मृतम् । षोडशं गारुडं प्रोक्तं स्कान्दं सप्तदशं स्मृतम् ॥ ८०
अष्टादशं तु ब्रह्माण्डं पुराणानि यथाक्रमम् । मात्स्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च ॥ ८१
आग्नेयं च षडेतानि तामसानि निबोध मे । वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् ॥ ८२
गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने । सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥ ८३
ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च । भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोध मे ॥ ८४
सात्त्विका मोक्षदाः प्रोक्ता [*राजसाः स्वर्गदाः शुभाः । तथैव तामसा देवि निरयप्राप्तिहेतवः ८५
तथैव स्मृतयः प्रोक्ता] ऋषिभिस्त्रिगुणान्विताः । [+सात्त्विका राजसाश्चैव तामसाः शुभदर्शने ॥
वासिष्ठं चैव हारीतं व्यासं पाराशरं तथा] । भारद्वाजं काश्यपं च सात्त्विका मुक्तिदाः शुभाः ८७
याज्ञवल्क्यं तथाऽऽत्रेयं तैत्तिरं दाक्षमेव च । कात्यायनं वैष्णवं च राजसाः स्वर्गदाः शुभाः ८८
गौतमं बार्हस्पत्यं च सांवर्तं च यमं स्मृतम् । शाङ्खं चौशनसं देवि तामसा निरयप्रदाः ॥ ८९
किमत्र बहुनोक्तेन पुराणेषु स्मृतिष्वपि । तामसा नरकायैव वर्जयेत्तान्विचक्षणः ॥ ९०
एतत्ते सर्वमाख्यातं प्रसङ्गाच्छुभदर्शने । शेषां च [1]प्रभवावस्थां हरेर्वक्ष्यामि ते शृणु ॥ ९१

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गुणत्रयविवरणं नाम त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४६२७२

अथ चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

रुद्र उवाच—

हिरण्यकहिरण्याक्षौ काश्यपेयौ महाबलौ । दितिपुत्रौ महावीर्यौ सर्वदैत्यपती उभौ ॥ १
नाम्ना तौ जयविजयौ श्वेतद्वीपे हरिं गतौ । तस्मिन्प्रविष्टान्योगीन्द्रान्सनकादीन्महाबलौ ॥ २
वारयामासतुर्देवि हरिसंदर्शनोत्सुकान् । तैश्च शप्तौ महावीर्यौ द्वारपालौ सुरोत्तमौ ॥ ३

सनकादय ऊचुः—

उत्सृज्यैतत्पृथिव्यां च यातं देवस्य किंकरौ । ४

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. च. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः । * धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. च. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ज. मदाज्ञया । २ झ. वैष्णवावस्थां ।

रुद्र उवाच—

इति शापं तयोर्दत्त्वा तत्र तस्थुर्मुनीश्वराः । देवस्तदर्थं ज्ञात्वा च तानाहूय च तावपि ॥
तौ चोत्थायाब्रवीत्तत्र भगवान्भूतभावनः ॥ ५

भगवानुवाच—

कृतवन्तौ महावीर्यावपराधं महात्मनाम् । नातिक्रमणीयमिदं भवद्भ्यां द्वारपालकौ ॥ ६
दासत्वं सप्त जन्मानि युवां भक्तौ ममानघौ । अमित्रतां तथा त्रीणि जन्मानि भजतं तु वा ॥ ७

रुद्र उवाच—

इत्युक्तौ तौ महावीर्यावब्रूतां परमेश्वरम् ॥

जयविजयावूचतुः—

चिरकालं महीं प्राप्तुमसमर्थौ स्वमानद । तस्मात्त्रीण्येव जन्मानि विद्विट्त्वं च भजावहे ॥
इतौ त्वयैव देवेश प्राप्स्यावो भवदन्तिकम् ॥ ९

रुद्र उवाच—

इत्युक्त्वा द्वारपालौ तौ पूर्वं जातौ महाबलौ । कश्यपस्य महावीर्यौ दितिगर्भे महासुरौ ॥ १०
हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठो हिरण्याक्षः कनिष्ठकः । उभौ तौ लोकविख्यातौ महावीर्यबलोद्धतौ ॥ ११
अप्रमाणशरीरः स हिरण्याक्षो मदोद्धतः । उत्पा(द्धा)ट्य बाहुसाहस्रैः पृथिवीं समहीधराम् ॥ १२
ससागरां द्वीपयुतां सर्वप्राणिसमन्विताम् । उत्पाट्य शिरसाऽऽधार्य प्रविवेश रसातलम् ॥ १३
ततो देवगणाः सर्वे चुक्रुशुर्भयपीडिताः । शरणं प्रययुर्देवं नारायणमनामयम् ॥ १४
ततस्तदद्भुतं ज्ञात्वा शङ्खचक्रगदाधरः । वाराहरूपमास्थाय विश्वरूपी जनार्दनः ॥ १५
अनादिमध्यान्तवपुः सर्वदेवमयो विभुः । विश्वतःपाणिपाच्चक्षुर्महादंष्ट्रो महाभुजः ॥ १६
दंष्ट्रयैकया तं दैत्यं जघान परमेश्वरः । [*संचूर्णितमहागात्रो ममार दितिजाधमः ॥ १७
पतितां धरणीं दृष्ट्वा दंष्ट्रयोद्धृत्य पूर्ववत्] । संस्थाप्य धारयामास शेषे कूर्मवपुस्तदा ॥ १८
तं दृष्ट्वा दैवताः सर्वे क्रोडरूपं महाहरिम् । तुष्टुवुर्मुनयश्चैव भक्तिनम्रात्ममूर्तयः ॥ १९

देवा ऊचुः—

नमो यज्ञवराहाय नमस्ते [+शतबाहवे । समस्तवेदवेदाङ्गतनवे विश्वरूपिणे ॥ २०
सर्गस्थितिस्वरूपाय सर्वयज्ञस्वरूपिणे । कलाकाष्ठानिमेषाय नमस्ते] कालरूपिणे ॥ २१
भूतात्मने नमस्तुभ्यमृग्वेदवपुषे तथा । सुधात्मने नमस्तुभ्यं सर्वाधाराय ते नमः ॥ २२
ऋचः स्वरूपिणे चैव चतुर्वेदमयाय च । [†ओंकाराय नमस्तुभ्यं यजुर्वेदस्वरूपिणे] ॥ २३
नमस्ते वेदवेदाङ्गसाङ्गोपाङ्गाय ते नमः । गोविन्दाय नमस्तुभ्यमनादिनिधनाय च ॥ २४
नमस्ते वेदविदुषे विशिष्टैकस्वरूपिणे । श्रीभूलीलाधिपतये जगत्पित्रे नमो नमः ॥ २५

रुद्र उवाच—

इत्यादिस्तुतिभिः स्तुत्वा देवं वराहरूपिणम् । अर्चयामासुरात्मेशं गन्धपुष्पादि[2]भिर्हरिम् ॥ २६

---

* अयं श्लोको झ. फ. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः । † इदमर्धं क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थम् ।

---

१ क. ज. झ. फ. सामवेदाय । २ झ. फ. °दिभिः सुराः । स° ।

समर्च्यमानस्तैर्देवैस्तेषामिष्टं वरं ददौ । गन्धर्वैरप्सरोभिश्च गीयमानो मुदा हरिः ॥ २७
महर्षिभिः स्तूयमानस्तत्रैवान्तरधीयत । एभिः स्तुत्वा नरो भक्त्या प्रातरुत्थाय भक्तिमान् २८
ईप्सितां लभते भूमिं वरसस्यफलान्विताम् । एतत्ते सर्वमाख्यातं वाराहं वैभवं हरेः ॥
नारसिंहं तथा वक्ष्ये शृणु देवि वरानने ॥ २९

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे उमामहेश्वरसंवादे वाराहावतारकथनं नाम चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४६३०१

अथ पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

रुद्र उवाच—

भ्रातरं निहतं ज्ञात्वा हिरण्यकशिपुस्ततः । तपस्तेपे महादैत्यो मेरोः पार्श्वे च मां प्रति ॥ १
दिव्यवर्षसहस्राणि वायुभक्षो महाबलः । जपन्पञ्चाक्षरं मन्त्रं पूजयामास मां शुभे ॥ २
ततः प्रहृष्टमनसा तमवोचं महासुरम् । वरं वृणीष्व दैतेय यत्ते मनसि वर्तते ॥
ततः प्रोवाच दैतेयो मां प्रसन्नं शुभानने ॥ ३

हिरण्यकशिपुरुवाच—

देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । पशुपक्षिमृगाणां च सिद्धानां वै महात्मनाम् ॥ ४
यक्षविद्याधराणां च किंनराणां तथैव च । सर्वेषामेव रोगाणामायुधानां तथैव च ॥
सर्वेषामृषिमुख्याना(णा)मवध्यत्वं[1] प्रयच्छ मे ॥ ५

रुद्र उवाच—

एवमस्त्विति तद्रक्षस्त्वब्रवं प्रियदर्शने । मत्तो महावरं प्राप्य स दैतेयो महाबलः ॥ ६
जित्वा महेन्द्रं देवांश्च स त्रैलोक्येश्वरोऽभवत् । सर्वांश्च यज्ञभागांश्च स्वयमेवाग्रहीद्बलात् ॥ ७
त्रातारं नाधिगच्छन्ति देवतास्तेन निर्जिताः । तस्यैव किंकराः सर्वे गन्धर्वा देवदानवाः ॥ ८
यक्षाश्च नागाः सिद्धाश्च तस्यैव वशवर्तिनः । उत्तानपादस्य सुतां कल्याणीं नाम कन्यकाम् ९
उपयेमे विधानेन दैत्यराजो महाबलः । तस्यां जातो महातेजाः प्रह्लादो दैत्यराट्शुभे ॥ १०
अनुरक्तो हृषीकेशे गर्भवासेऽपि यो हरौ । सर्वावस्थासु कृत्येषु मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ ११
नान्यं जानाति देवेशात्पद्मनाभात्सनातनात् । स काले चोपनीतः सन्गुरुगेहेऽवसत्सुधीः ॥ १२
अधीत्य सर्ववेदांश्च शास्त्राणि विविधानि च । कस्मिंश्चित्त्वथ काले च गुरुणा सह दैत्यजः ॥ १३
पितुः समीपमागत्य ववन्दे विनयान्वितः । तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तनयं शुभलक्षणम् ॥
अङ्के निधाय दैत्येन्द्रः प्रोवाचेदं शुचिस्मिते[3] ॥ १४

हिरण्यकशिपुरुवाच—

प्रह्लाद चिरकालं त्वं गुरुगेहे निवेशितः । यदुक्तं गुरुणा वेद्यं तन्ममाऽऽचक्ष्व सुव्रत ॥ १५

रुद्र उवाच—

इति पृष्टः स्वपित्रा वै प्रह्लादो जन्मवैष्णवः । प्राह दैत्येश्वरं प्रीत्या वचनं कलुषापहम् ॥ १६

---

१ झ. फ. 'षिशापाना' । २ क. च. साध्याश्च । ३ क. ज. झ. शुचिरिमतम् ।

प्रह्लाद उवाच—

यो वै सर्वोपनिषदामर्थः पुरुष ईश्वरः । तं वै सर्वगतं विष्णुं नमस्कृत्वा ब्रवीमि ते ॥ १७

रुद्र उवाच—

इति विष्णुस्तवं श्रुत्वा दैत्यराड्विस्मयान्वितः । उवाच तं गुरुं रोषात्किं त्वयोक्तं ममाऽऽत्मजे॥

ममाऽऽत्मजस्य दुर्बुद्धे हरिसंस्तवमीदृशम् । किमर्थमुक्तवाञ्जाड्यमकार्यं ब्राह्मणोचितम् ॥ १९

अश्राव्यं मेदमित्रस्य स्तवमेवं ममाग्रतः । बालेनापि कृतं ह्येतत्त्वत्प्रसादाद्द्विजाधम ॥ २०

इत्युक्त्वा परितो वीक्ष्य दैत्यराट्क्रोधमूर्छितः । प्राह दैत्यानसौ विप्रो बध्यतामिति राक्षसः २१

इत्युक्ता राक्षसाः क्रुद्धाः कण्ठनेषण(बन्धन)रज्जुभिः । बबन्धुस्तं द्विजवरं भृशं दैत्येश्वराज्ञया॥

बध्यमानं गुरुं दृष्ट्वा प्रह्लादो ब्राह्मणप्रियः । उवाच पितरं तात इदं मे नोक्तवान्गुरुः ॥ २३

कृपया देवदेवस्य शिक्षितोऽस्मि हरेः प्रभोः । नान्यो गुरुर्मे वदति स एव प्रेरको हरिः ॥ २४

श्रोता मन्ता तथा वक्ता द्रष्टा सर्वग ईश्वरः । हरिरेवाक्षयः कर्ता नियन्ता सर्वदेहिनाम् ॥

तस्मादनागसो विप्रो मोक्तव्यो मे गुरुः प्रभो ॥ २५

रुद्र उवाच—

इति पुत्रवचः श्रुत्वा हिरण्यकशिपुस्ततः । तं ब्राह्मणं मोचयित्वा स्वसुतं प्राह विस्मयात् ॥ २६

हिरण्यकशिपुरुवाच—

किं वत्स त्वं भ्रमस्यैवं मिथ्यावाक्यैर्द्विजन्मनः । को विष्णुः किं तु तद्रूपं कुत्रासौ संस्थितो हरिः

अहमेवेश्वरो लोके त्रैलोक्याधिपतिर्मतः[3] । मामेवार्चय गोविन्दं त्यज शत्रुं दुरासदम् ॥ २८

अथवा शंकरं देवं रुद्रं लोकगुरुं प्रभुम् । अर्चयस्व सुराध्यक्षं सर्वैश्वर्यप्रदं शिवम् ॥ २९

त्रिपुण्ड्रधारणं कृत्वा भस्मना दैत्यपूजितम् । पूजयित्वा महादेवं पाशुपतोक्तमार्गतः ॥ ३०

रुद्र उवाच—

इति दैत्यपतेर्वाक्यं श्रुत्वा दैत्यपु(त्वोचुस्तत्पु)रोहिताः ॥ ३१

पुरोहिता ऊचुः—

एवमेव महाभाग कुरुष्व वचनं पितुः । त्यज शत्रुं कैटभारिं पूजयस्व त्रिलोचनम् ॥ ३२

रुद्रात्परतरो देवो नास्ति सर्वप्रदो नृणाम् । पिता तवापि तस्यैव प्रसादादीश्वरोऽभवत् ॥ ३३

रुद्र उवाच—

इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रह्लादो जन्म(दः प्राह) वैष्णवः ॥ ३४

प्रह्लाद उवाच—

अहो भगवतः श्रैष्ठ्यं यन्मायामोहितं जगत् । अहो वेदान्तविदुषः(द्वांसः) सर्वलोकेषु पूजिताः॥

ब्राह्मणा अपि चापल्याद्वदन्त्येवं मदान्विताः । नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परम्॥ ३६

नारायणः परो ध्याता ध्यानं नारायणः परम् । गतिर्विश्वस्य जगतः शाश्वतः स शिवोऽच्युतः

धाता विधाता जगतो वासुदेवः सनातनः । विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति ॥ ३८

हिरण्मयवपुर्नित्यः पुण्डरीकनिभेक्षणः । श्रीभूलीलापतिः सौम्यो निर्मलः शुभविग्रहः ॥ ३९

---

१ ङ. ज. ब्रह्मणोदितम् । २ झ. मम पुत्रस्य । ३ क. ज. झ. फ. °तिर्यतः । ४ झ. फ. °म् । पति° । ५ झ. फ शुद्धवि° ।

तेनैव सृष्टौ ब्रह्मेशौ सर्वदेवोत्तमावुभौ । तस्यैवाऽऽज्ञां पुरस्कृत्य वर्तेते ब्रह्मशंकरौ ॥ ४०
भीषाऽस्माद्वाति पवनो भिषोदेति दिवाकरः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ४१
आसीदेको हरिर्देवो नित्यो नारायणः परः । न ब्रह्मा न च ईशानो न च चन्द्रदिवाकरौ ४२
न वा द्यावापृथिव्यौ च नक्षत्राणि दिवौकसः । तस्य विष्णोः परं धाम सदा पश्यन्ति सूरयः
एवं सर्वोपनिषदामर्थं हित्वा द्विजोत्तमाः । रागाल्लोभाद्भयाद्वाऽपि अन्यत्र मतिमानसाः ॥ ४४
तं सर्वरक्षकं देवं त्यक्त्वा सर्वेश्वरं हरिम् । कथं पाषण्डमाश्रित्य पूजयामि च शंकरम् ॥ ४५
लक्ष्मीपतिं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् । इन्दीवरदलश्यामं पद्मपत्रायतेक्षणम् ॥ ४६
श्रीवत्सलक्षितोरस्कं सर्वाभरणभूषितम् । सदाकुमारं सर्वेषां नित्यानन्दसुखप्रदम् ॥ ४७
कृष्णं ध्यायेन्महात्मानो योगिनः सनकादयः । यमर्चयन्ति ब्रह्मेशशक्राद्या देवतागणाः ॥ ४८
यस्य पत्न्याः कटाक्षार्धदृष्ट्या हृष्टा दिवौकसः । ब्रह्मेन्द्ररुद्रवरुणयमसोमधनाधिपाः ॥ ४९
यन्नामस्मरणादेव पापिनामपि सत्वरम् । मुक्तिर्भवति जन्तूनां ब्रह्मादीनां सुदुर्लभा ॥ ५०
स एव रक्षकः श्रीशो देवानामपि सर्वदा । तमेव पूजयिष्यामि लक्ष्म्या संयुतमीश्वरम् ॥
प्राप्स्यामि सुसुखेनैव तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५१

रुद्र उवाच—

इति तस्य वचः श्रुत्वा हिरण्यकशिपुस्ततः । क्रोधेन महताऽऽविष्टो जज्वालाग्निरिवापरः ॥
परितो वीक्ष्य दैतेयानित्याह क्रोधमूर्छितः ॥ ५२

हिरण्यकशिपुरुवाच—

भीषणैः शस्त्रसंघातैः प्रह्लादं पापकारिणम् । ममाऽऽज्ञया घातयध्वं शत्रुपूजनतत्परम् ॥ ५३
रक्षिता हरिरेवेति वक्ष्यते तेन वै बलात् । अद्यैव सफलं तस्य पश्येयं हरिरक्षणम् ॥ ५४

रुद्र उवाच—

ततोद्यतास्त्रा दैतेया हन्तुं दैत्येश्वरात्मजम् । परिवार्य महात्मानं तस्थुर्दैत्येश्वराज्ञया ॥ ५५
प्रह्लादोऽपि तथा विष्णुं ध्यात्वा हृदयपङ्कजे । जपन्नष्टाक्षरं मन्त्रं तस्थौ गिरिरिवापरः ॥ ५६
तं जघ्नुः परितो वीराः शूलतोमरशक्तिभिः । प्रह्लादस्य वपुस्तत्र हरिसंस्मरणाच्छुभे ॥ ५७
विष्णोः प्रभावाद्दुर्धर्षं वज्रभूतमभूद्दृशम् । अथ संप्राप्य तद्गात्रं महास्त्राणि सुरद्विषाम् ॥ ५८
छिन्नानि च क्षितौ पेतुर्नीलोत्पलदलानि व । अल्पमप्यस्य तद्गात्रं भेत्तुं दैत्या न च क्षमाः॥५९
विस्मितावाङ्मुखास्तस्थुर्दैत्यराज्ञोऽन्तिके भटाः । तादृग्विधं महात्मानं दृष्ट्वा पुत्रं तमव्रणम्॥ ६०
विस्मयं परमं गत्वा दैत्यराट्क्रोधमूर्छितः । आदिदेश ततः सर्पान्दन्दशूकान्महाविषान् ॥ ६१
वासुकिप्रभृतीन्भीमान्खादयध्वमिति ब्रुवन् । आदिष्टास्तेन राज्ञाऽथ ते नागाः सुमहाबलाः ६२
ज्वलितास्या महाभीमास्तं चखादुर्महाबलम् । गरुडध्वजभक्तं तं विदश्य गरलायुधाः ॥ ६३
निर्विषाश्छिन्नदशना बभूवुरनिलाशनाः । वैनतेयसहस्रेण च्छिन्नगात्राः सुविह्वलाः ॥ ६४
प्रदुद्रुवुर्दिशः सर्वा वमन्तो रुधिरं भृशम् । तादृग्विधान्महासर्पान्दृष्ट्वा दैत्यपतिस्तदा ॥ ६५
आदिदेश ततः क्रुद्धो दिग्गजान्सुमदान्वितान् । नोदितास्तेन राज्ञाऽथ दिग्गजाश्च मदोद्धताः

+ इदमर्धं ङ. फ. पुस्तकस्थम् ।

१ ङ. फ. °त्सकौस्तुभोर° । २ क ज. महाव्रतम् ।

परिवार्याथ तं जघ्नुर्दन्तैः पृथुतरैर्भृशम् । अथ दिग्गजदन्ताश्च छिन्नमूलाँऽपतन्भुवि ॥ ६७
दन्तैर्विनाकृता नागा भृशार्ता विप्रदुद्रुवुः । तान्दृष्ट्वाऽथ महानागान्दैत्येन्द्रः कुपितो बली ॥ ६८
प्रज्वाल्य च महावह्नौ चिक्षेप सुतमात्मनः । जलशायिप्रियं दृष्ट्वा प्रह्लादं हव्यवाहनः ॥ ६९
न ददाह च तं धीरं प्रशान्तो ह्यभवच्छिखी । अदह्यमानं तं बालं दृष्ट्वा राजा सुविस्मितः ॥७०
प्रादात्तस्मै विषं घोरं सर्वभूतहरं तदा । तस्य विष्णोः प्रभावाच्च विषमप्यमृतं भवेत् ॥ ७१
अर्पणात्तस्य देवस्य तदेवामृतमश्नुते । एवमाद्यैर्वधोपायैर्घोररूपैः सुदारुणैः ॥ ७२
नोदयित्वाऽऽत्मजं राजा तस्यावध्यत्वमेत्य च । ततः सम्राट्सुतं प्राह दैत्यराड्विस्मयाकुलः ७३

हिरण्यकशिपुरुवाच—

त्वया विष्णोः परत्वं च सम्यगुक्तं ममाग्रतः । व्यापित्वात्सर्वभूतानां विष्णुरित्यभिधीयते॥७४
योऽसौ सर्वगतो देवः स एव परमेश्वरः । तस्य सर्वगतत्वं वै प्रत्यक्षं दर्शयस्व मे ॥ ७५
ऐश्वर्यशक्तितेजांसि ज्ञानवीर्यबलानि च । पश्येयं तस्य परमं रूपं गुणविभूतयः ॥ ७६
सम्यग्दृष्ट्वा प्रयत्नेन विष्णुं मन्ये दिवौकसम् । मम प्रतिबलो लोके नास्ति देवेषु कश्चन ॥ ७७
ईशानवरदानेन सर्वभूतेष्ववध्यताम् । प्राप्तवान्सर्वभूतानां दुर्जयत्वं च मानद ॥
ईश्वरत्वं लभेद्विष्णुर्मां जित्वा बलवीर्यतः ॥ ७८

महादेव उवाच—

इति तस्य वचः श्रुत्वा प्रह्लादः प्राह विस्मितः । हरेः प्रभावं दैत्यस्य कथयामास सुव्रतः ॥७९

प्रह्लाद उवाच—

योऽसौ नारायणः श्रीमान्परमात्मा सनातनः । वसनात्सर्वभूतेषु वासुदेवः स उच्यते ॥ ८०
सर्वस्यापि जगद्धाता विष्णुरित्यभिधीयते । न किंचिदस्मादन्यत्र जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ८१
सर्वत्र चिदचिद्वस्तु रूपं तस्यैव नान्यथा । त्रिपाद्व्याप्तिः परव्योम्नि पादव्याप्तिरिहाच्युतः॥८२
योऽसौ चक्रगदापाणिः पीतवासा जनार्दनः । योगिभिर्दृश्यते भक्त्या नाभक्त्या दृश्यते क्वचित्
द्रष्टुं न शक्यो रोषाद्वै मत्सराद्यैर्जनार्दनः । देवतिर्यङ्मनुष्येषु स्थावरेऽपि च जन्तुषु ॥ ८४
व्याप्य तिष्ठति सर्वेषु क्षुद्रेष्वपि महत्सु च ॥ ८५

महादेव उवाच—

इति प्रह्लादवचनं श्रुत्वा दैत्यवरस्तदा । उवाच रोषताम्राक्षो भर्त्सयन्स्वसुतं मुहुः ॥ ८६

हिरण्यकशिपुरुवाच—

असौ सर्वगतो विष्णुरपि चेत्परमः पुमान् । प्रत्ययं दर्शयस्वाद्य बहुभिः किं प्रलापितैः ॥ ८७

महादेव उवाच—

इत्युक्त्वा सहसा दैत्यः प्रासादस्तम्भमात्मनः । ताडयामास हस्तेन प्रह्लादमिदमब्रवीत् ॥ ८८

हिरण्यकशिपुरुवाच—

अस्मिन्दर्शय तं विष्णुं यदि सर्वगतो भवेत् । अन्यथा त्वां वधिष्याम्रो मिथ्यावाक्यप्रलापिनम्

---

* संधिरार्षः ।

---

१ ज. 'व्याप्तिः कलाद्भुता । योऽ' ।

महादेव उवाच—

इत्युक्त्वा सहसा खड्गमाकृष्य दितिजेश्वरः । प्रह्लादोरसि चिक्षेप हन्तुं खड्गेन तं रुषा ॥ ९०
तस्मिन्क्षणे महाशब्दः स्तम्भे संश्रूयते भृशम् । संवर्ताशनिसंरावैः खमिव स्फुटितान्तरम् ॥ ९१
तेन शब्देन महता दैत्यश्रोत्रविघातिना । सर्वे निपातिता भूमौ छिन्नमूला इव द्रुमाः ॥ ९२
बिभ्यति संप्लुतं दैत्या मेनिरे वै जगत्त्रयम् । ततः स्तम्भे महातेजा निष्क्रान्तो वै महाहरिः ॥ ९३
चकार सुमहाघोरं जगत्क्षयनिभं(करं) स्वनम् । तेन नादेन महता तारकाः पतिता भुवि ॥ ९४
नृसिंहं वपुरास्थाय तत्रैवाऽऽविरभूद्धरिः । अनेककोटिसूर्याभितेजसा सुसमावृतः ॥ ९५
मुखे पञ्चाननप्रख्यः शरीरे मानुषाकृतिः । दंष्ट्राकरालवदनः स्फुरज्जिह्वावरोद्धतः ॥ ९६
ज्वालावलितकेशान्तस्तप्तालातेक्षणो विभुः । सहस्रबाहुभिर्दीर्घैः सर्वायुधसमन्वितैः ॥ ९७
वृतो मेरुरिवाऽऽभाति बहुशाखनगान्वितः । दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ॥ ९८
तस्थौ नृकेसरी तत्र संहर्तुं सर्वदानवान् । तं दृष्ट्वा घोरसंकाशं नारसिंहं महाबलम् ॥ ९९
[*दग्धाक्षिपक्ष्मो दैत्येन्द्रो विह्वलाङ्गः पपात ह । प्रह्लादोऽथ तदा दृष्ट्वा नारसिंहोपमं हरिम्] ॥
जयशब्देन देवेशं नमश्चक्रे जनार्दनम् । ददर्श तस्य गात्रेषु नृसिंहस्य महात्मनः ॥ १०१
लोकान्समुद्रान्सद्वीपान्सुरगन्धर्वमानुषान् । अण्डजानां सहस्रं तु सटाग्रे तस्य दृश्यते ॥ १०२
दृश्यन्ते तस्य नेत्रेषु (नेत्रयोस्तस्य) सोमसूर्यादयस्तथा । [+कर्णयोरश्विनौ देवौ दिशश्च विदिशस्तथा] ॥ १०३
ललाटे ब्रह्मरुद्रौ च नभो वायुश्च नासिके । इन्द्राग्नी तस्य वक्त्रान्ते जिह्वायां च सरस्वती १०४
दंष्ट्रासु सिंहशार्दूलशरभाश्च महोरगाः । कण्ठे च दृश्यते मेरुः स्कन्धेष्वपि(न्धेऽपि च) महाद्रयः॥
देवतिर्यङ्मनुष्याश्च बाहुष्वपि महात्मनः। नाभौ चास्यान्तरिक्षं च पादयोः पृथिवी तथा॥१०६
रोमस्वौषधयः सर्वाः पादपा नखपङ्क्तिषु । निःश्वासेषु च वेदाश्च साङ्गोपाङ्गसमन्विताः ॥ १०७
आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः । सर्वाङ्गेषु प्रदृश्यन्ते गन्धर्वाप्सरसश्च ये ॥ १०८
इत्थं विभूतयस्तस्य दृश्यन्ते परमात्मनः । श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं वनमालाविभूषितम् ॥ १०९
शङ्खचक्रगदाखड्गशार्ङ्गाद्यहेतिभिर्युतम् । सर्वोपनिषदामर्थं दृष्ट्वा दैत्येश्वरात्मजः ॥ ११०
हर्षाश्रुजलसिक्ताङ्गः प्रणनाम मुहुर्मुहुः । दैत्येन्द्रस्तु हरिं दृष्ट्वा क्रोधान्मृत्युवशे स्थितः ॥ १११
योद्धुं खड्गं समुद्यम्य नृसिंहं तमथाद्रवत् । अथ दैत्यगणाः सर्वे लब्धसंज्ञा महाबलाः ॥ ११२
स्वान्यायुधानि चाऽऽधाय हरिं जघ्नुस्त्वरान्विताः । पलालकाण्डानि यथा वह्नौ क्षिप्तान्यनेकशः
तथैव भस्मतां यान्ति सहस्राण्यायुधानि वै । तान्यनेकानि दैत्यानां दृष्ट्वा नरहरिस्तदा ॥ ११४
सटैर्ददाह च ज्वालामालाविरचितस्फुटैः । नृकेसरिसटोद्भूतवह्निना दानवा भृशम् ॥ ११५
निर्भस्मिताः क्षणात्सर्वे निःशेषं तदभूद्बलम् । प्रह्लादं सानुगं हित्वा भस्मिते रक्षसां बले॥ ११६
क्रोधाद्दैत्यपतिः खड्गमाकृष्याभ्यमपद्यत । खड्गहस्तं तु दैत्येन्द्रं जग्राहैकेन बाहुना ॥ ११७
पातयामास देवेशो यथा शाखां महानिलः । गृहीत्वा पतितं भूमौ महाकायं नृकेसरी ॥ ११८

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

१ ङ. अ. °रीरूपः सं° । २ झ. फ. °कान्गिरीन्ससद्वी° । ३ झ. फ. °दयो महाः । क° । ४ ङ. दंष्ट्राग्रे । ५ झ. ङ. निर्भर्त्सिताः ।

स्वोत्सङ्गे स्वापयित्वा च ददर्शासौ मुखं हरेः(रिः)। विष्णुनिन्दाकृतं पापं तथा वैष्णवद्वेषजम् ॥
नृसिंहस्पर्शनादेव निर्भस्मितमभूत्तदा। अथ दैत्येश्वरस्यासौ महद्गात्रं नृकेसरी ॥ १२०
नखैर्विदारयामास तीक्ष्णैर्वज्रनिभैर्घनैः। स निर्मलात्मा दैत्येन्द्रः पश्यन्साक्षान्मुखं हरेः ॥ १२१
नखैर्निर्भिन्नहृदयः कृतार्थो विजहावसून्। तद्गात्रं शतधा भित्त्वा नखैस्तीक्ष्णैर्महाहरिः ॥ १२२
आकृष्यान्त्राणि दीर्घाणि कण्ठे संसक्तवान्प्रियात्। अथ देवगणाः सर्वे मुनयश्च तपोधनाः ॥
ब्रह्मरुद्रौ पुरस्कृत्य शनैः स्तोतुं समाययुः। ते प्रसादयितुं भीता ज्वलितं विश्वतोमुखम् ॥१२४
मातरं जगतां धात्रीं चिन्तयामासुरीश्वरीम्। हिरण्यवर्णां हरिणीं सर्वोपद्रवनाशिनीम् ॥ १२५
विष्णोर्नित्यानवद्याङ्गीं ध्यात्वा नारायणीं शुभाम्। देवीसूक्तं जपन्भक्त्या(न्तो वै) नमश्चक्रुः सनातनीम् ॥ १२६
तैश्चिन्त्यमाना सा देवी तत्रैवाऽऽविरभूत्तदा। चतुर्भुजा विशालाक्षी सर्वाभरणभूषिता ॥ १२७
दुकूलवस्त्रसहिता दिव्यमालानुलेपना। तां दृष्ट्वा देवदेवस्य प्रियां सर्वे दिवौकसः ॥ १२८
ऊचुः प्राञ्जलयो देवीं प्रसन्नं कुरु ते प्रियम्। त्रैलोक्यस्याभयं स्वामी यथा दद्यात्तथा कुरु ॥

महादेव उवाच—

इत्युक्ता सहसा देवी प्रियं प्राप्य जनार्दनम्। प्रणिपत्य नमस्कृत्य प्रसीदेति उवाच तम् ॥१३०
तां दृष्ट्वा महिषीं स्वस्य प्रियां सर्वेश्वरो हरिः। रक्षःशरीरजं क्रोधं तत्याज स तु तत्क्षणात् ॥
अङ्कमादाय तां देवीं समाश्लिष्य दयानिधिः। कृपासुधार्द्रदृष्ट्या वै निरैक्षत महाहरिः ॥ १३२
ततो जय जयेत्युच्चैः स्तुवतां नमतां तदा। तद्यथादृष्टितुष्टानां सानन्दः संभ्रमोऽभवत् ॥ १३३
ततो देवगणाः सर्वे हर्षनिर्भरमानसाः। ऊचुः प्राञ्जलयो देवं नमस्कृत्य जगत्पतिम् ॥ १३४

देवगणा ऊचुः—

द्रष्टुमत्यद्भुतं तेजो न शक्तास्ते जगत्पते। अत्यद्भुतमिदं रूपं बहुबाहुपदाङ्कितम् ॥ १३५
जगत्त्रयं समाक्रान्तं तेजस्तीक्ष्णतरं तव। द्रष्टुं स्थातुं न शक्ताः स्म सर्व एव दिवौकसः ॥ १३६

महादेव उवाच—

अत्यर्थितस्तु विबुधैस्तेजस्तदतिभीषणम्। उपसंहृत्य देवेशो बभूव सुखदर्शनः ॥ १३७
शरत्कोटीन्दुसंकाशः पुण्डरीकनिभेक्षणः। सुधामयसटापुञ्जविद्युत्कोटिनिभः शुभः ॥ १३८
नानारत्नमयैर्दिव्यैः केयूरैः कटकान्वितैः। बाहुभिः कल्पवृक्षस्य शाखौघैरिव सत्फलैः ॥१३९
चतुर्भिः कोमलैर्दिव्यैरन्वितः परमेश्वरः। जपाकुसुमसंकाशैः शोभितः करपङ्कजैः ॥ १४०
शङ्खचक्रगृहीताभ्यामुद्बाहुभ्यां विराजितः। वरदाभयहस्ताभ्यामितराभ्यां नृकेसरी ॥ १४१
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्को वनमालाविभूषितः। उद्यद्दिनकराभाभ्यां कुण्डलाभ्यां विराजितः १४२
हारकेयूरकटकैर्भूषणैः समलंकृतः। सव्याङ्कस्थश्रिया युक्तो राजते नरकेसरी ॥ १४३
लक्ष्मीनृसिंहं तं दृष्ट्वा देवताः समहर्षयः। आनन्दाश्रुजलैः सिक्ता हर्षनिर्भरचेतसः ॥ १४४
आनन्दसिन्धुमग्नास्ते नमश्चक्रुर्निरन्तरम्। अर्चयामासुरात्मेशं दिव्यपुष्पसमर्पणैः ॥ १४५
रत्नकुम्भैः सुधापूर्णैरभिषिच्य सनातनम्। वस्त्राभरणैर्गन्धैः पुष्पैर्धूपैर्मनोरमैः ॥ १४६
दिव्यैर्निवेदितैर्दीपैरर्चयित्वा नृकेसरिम्(?)। तुष्टुवुर्दिव्यस्तुतिभिर्नमश्चक्रुर्मुहुर्मुहुः ॥ १४७
ततः प्रसन्नो लक्ष्मीशस्तेषामिष्टान्वरान्ददौ। ततो देवगणैः सार्धं सर्वेशो भक्तवत्सलः ॥ १४८
प्रह्लादं सर्वदैत्यानां चक्रे राजानमव्ययम्। आश्वास्य भक्तं प्रह्लादमभिषिच्य सुरोत्तमैः ॥ १४९

ददौ तस्मै वरानिष्टान्भक्तिं चाव्यभिचारिणीम् । ततो देवगणैः सार्धं स्तूयमानो नृकेसरी १५०
विकीर्णः पुष्पवर्षैस्तु तत्रैवान्तरधीयत । ततः सुरगणाः सर्वे स्वं स्वं स्थानं प्रपेदिरे ॥ १५१
पुनश्च यज्ञभागांश्च बुभुजुः प्रीतमानसाः । ततो देवाः सगन्धर्वा निरातङ्काऽभवंस्तदा ॥ १५२
तस्मिन्हते महादैत्ये सर्वे एव महर्षिताः । प्रह्लादस्तु तदा चक्रे राज्यं धर्मेण वैष्णवः ॥ १५३
हरेः प्रसादलब्धं तु वैष्णवं राज्यमुत्तमम् । बहुभिर्यज्ञदानाद्यैरर्चयित्वा नृकेसरिम् ॥ १५४
काले हरिपदं प्राप्तो योगिगम्यं सनातनम् । एतत्प्रह्लादचरितं ये तु शृण्वन्ति नित्यशः ॥ १५५
ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यास्यन्ति परमां गतिम् । एतत्ते कथितं देवि नृसिंहवैभवं हरेः ॥
शेषां च वैभवावस्थां शृणु देवि यथाक्रमम् ॥ १५६

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे नृसिंहप्रादुर्भावो नाम पञ्चषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४६४५७

अथ षट्षष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

रुद्र उवाच—

प्रह्लादस्य सुतो जज्ञे विरोचन इतीरितः । तस्य पुत्रो महाबाहुर्बलिर्वैश्वानरः प्रभुः ॥ १
स तु धर्मविदां श्रेष्ठः सत्यसंधो जितेन्द्रियः । हरेः प्रियतमो भक्तो नित्यं धर्मरतः शुचिः ॥ २
स जित्वा सकलान्देवान्सेन्द्रांश्च समरुद्गणान् । त्रीँल्लोकान्स्ववशे *स्थाप्य राज्यं चक्रे महाबलः
अकृष्टपच्या पृथिवी बहुसस्यफलप्रदा । गावः पूर्णदुघाः सर्वाः पादपाः फलपुष्पिताः ॥ ४
स्वधर्मनिरताः सर्वे नराः पापविवर्जिताः । अर्चयन्ति हृषीकेशं सततं विगतज्वराः ॥ ५
एवं चकार धर्मेण राज्यं दैत्यपतिर्बलिः । इन्द्राद्यास्त्रिदशास्तस्य किंकराः समुपस्थिताः ॥ ६
ऐश्वर्यं त्रिषु लोकेषु बुभुजे बलदर्पकृत् । भ्रष्टराज्यं सुतं दृष्ट्वा तस्यापि हितकाम्यया ॥ ७
कश्यपो भार्यया सार्धं तपस्तेपे हरिं प्रति । अदित्या सह धर्मात्मा पयोव्रतसमन्वितः ॥ ८
अर्चयामास देवेशं पद्मनाभं जनार्दनम् । ततो वर्षसहस्राणि तेन संपूजितो हरिः ॥ ९
तत्रैवाऽऽविरभूत्तस्य देव्या सह सनातनः । तं दृष्ट्वा (पुरतः) पुण्डरीकाक्षं शङ्खचक्रगदाधरम् १०
इन्द्रनीलमणिश्यामं सर्वाभरणभूषितम् । स्फुरत्किरीटकेयूरहारकुण्डलशोभितम् ॥ ११
कौस्तुभोद्भासितोरस्कं पीतवस्त्रेण वेष्टितम् । श्रिया सह समासीनमण्डजेन्द्रे महात्मनि ॥ १२
तं दृष्ट्वा जगतामीशं हर्षनिर्भरचेतसा । पत्न्या सह नमस्कृत्वा तुष्टाव द्विजसत्तमः ॥ १३

कश्यप उवाच—

नमो नमस्ते लक्ष्मीश सर्वज्ञ जगदीश्वर । सर्वात्मन्सर्वदेवेश सृष्टिसंहारकारक ॥ १४
अनादिनिधनानन्तवपुषे विश्वरूपिणे । नमस्ते वेदवेदाङ्गवपुषे सर्वचक्षुषे ॥ १५
सर्वात्मने नमस्तुभ्यं सूक्ष्मात्सूक्ष्मतराय च । कल्याणगुणपूर्णाय योगिध्येयात्मने नमः ॥ १६
नमो युवकुमाराय श्रीभूलीलाधिपाय च । नित्यमुक्तैकभोगाय परधाम्नि स्थिताय च ॥ १७

+ संधिरार्षः । * ल्यबार्षः ।

---

१ झ. भ. °स्तत्र किं° । २ क. ज. सर्वेश । ३ भ. °णरूपाय ।

चतुरात्मन्नमस्तुभ्यं चतुर्व्यूह नमोऽस्तु ते । पञ्चावस्थाय ते तुभ्यं नमस्ते पञ्चमात्मक ॥ १८
पञ्चमात्मकनिष्ठैस्तैर्योगिभिः पूज्यते(से) सदा । पञ्चार्थतत्त्वविदुषां पञ्चसंस्कारसंस्थितः ॥ १९
पञ्चमस्थस्वरूपं ते विज्ञेयं सततं हरेः । चतुर्वाक्यपरिपूर्णात्मा नियतं कवयो विदुः ॥ २०
ते ब्राह्मणा जगत्सर्वं रक्षन्ति तव किंकराः । त्रयीमयाः कर्मनिष्ठा ये द्विजा भक्तवत्सल ॥ २१
तेषां दयेक्षणादेव भवबन्धविमुक्तयः । नमस्ते त्रिजगद्धात्रे स्वयंधात्रेऽखिलात्मने ॥ २२
धात्रे विधात्रे विश्वाय विश्वरूपाय ते नमः । नारायणाय कृष्णाय वासुदेवाय शार्ङ्गिणे ॥ २३
विष्णवे जिष्णवे तुभ्यं शुद्धसत्त्वाय ते नमः ॥ २४

महादेव उवाच—

इत्यादिस्तुतिभिः सम्यक्स्तूयमानो महर्षिणा । प्राह गम्भीरया वाचा परितुष्टो जनार्दनः ॥२५

भगवानुवाच—

संतुष्टोऽहं द्विजश्रेष्ठ त्वया भक्त्या समर्चितः । वरं वृणीष्व भद्रं ते करोमि तव वाञ्छितम् ॥२६

महादेव उवाच—

ततः प्राह हृषीकेशं भार्यया सह कश्यपः ॥ २७

कश्यप उवाच—

पुत्रत्वं मम देवेश संप्राप्य त्रिदशां(त्रैदशं) हितम् । कुरुष्व बलिना देव त्रैलोक्यं निर्जितं बलात्
इन्द्रस्यावरजो भूत्वा उपेन्द्र इति विश्रुतः । येन केन च मार्गेण बलिं निर्जित्य मायया ॥
त्रैलोक्यं मम पुत्राय देहि शक्राय शाश्वतम् ॥ २९

महादेव उवाच—

इत्युक्तस्तेन विप्रेण तथेत्याह जनार्दनः । संस्तूयमानस्त्रिदशैस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३०
एतस्मिन्नेव काले तु कश्यपस्य महात्मनः । अदित्या गर्भमागच्छद्भगवान्भूतभावनः ॥ ३१
तस्मिन्काले बलिर्यागं दीर्घसत्रं महातपाः । अष्टमहर्षिभिः सार्धमारेभे तद्विधानतः ॥ ३२

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे वामनप्रादुर्भावो नाम षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४६४८९

अथ सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

श्रीशंकर उवाच—

अथ वर्षसहस्रान्ते सर्वलोकमहेश्वरम् । अदितिर्जनयामास वामनं विष्णुमच्युतम् ॥ १
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं पूर्णेन्दुसदृशद्युतिम् । सुन्दरं पुण्डरीकाक्षमतिखर्वतनुं हरिम् ॥ २
बटुवेषधरं देवं सर्ववेदाङ्गगोचरम् । [*मेखलाजिनदण्डादिचिह्नैरङ्कितमीश्वरम्] ॥ ३
तं दृष्ट्वा देवताः सर्वाः शतक्रतुपुरोगमाः । स्तुत्वा महर्षिभिः सार्धं नमश्चक्रुर्महौजसम् ॥
ततः प्रसन्नो भगवानाह तान्सुरसत्तमान् ॥ ४

---

* इदमर्धं क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थम् ।

---

१ झ. °र्णात्मन्निय° । २ ङ. °दशं शत° ।

वामन उवाच—

किं कर्तव्यं मया चाद्य तद्ब्रवीथ(द्ब्रूथ च) सुरोत्तमाः ॥ ५

शंकर उवाच—

ततः प्रहृष्टास्त्रिदशास्तमूचुः परमेश्वरम् ॥ ६

देवा ऊचुः—

अस्मिन्काले बलेर्यज्ञो वर्तते मधुसूदन । अमर्त्याख्यानकालोऽयं तस्य दैत्यपतेः प्रभो ॥

याचित्वा त्रिदिवं लोकं तत्र त्वं दातुमर्हसि । ७

शंकर उवाच—

इत्युक्तस्त्रिदशैः सर्वैराजगाम बलिं हरिः । यागदेशे समासीनमृषिभिः सार्धमष्टभिः ॥ ८

अभ्यागतं बटुं दृष्ट्वा सहसोत्थाय दैत्यराट् । अभ्यागतः स्वयं विष्णुरिति हाससमन्वितः ॥ ९

पूजयामास विधिना निवेश्य कुसुमासने । प्रणिपत्य नमस्कृत्वा प्राह गद्गदया गिरा ॥ १०

बलिरुवाच—

धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि सफलं मम जीवितम् । त्वामर्चयित्वा विप्रेन्द्र किं करोमि तव प्रियम्

आगतोऽसि यदर्थं त्वमामुद्दिश्य द्विजोत्तम । तत्प्रयच्छामि ते शीघ्रं ब्रूहि वेदविदां वर ॥ १२

शंकर उवाच—

ततः प्रहृष्टमनसा तमुवाच महीपतिम् ॥ १३

वामन उवाच—

शृणु राजेन्द्र वक्ष्यामि ममाऽऽगमनकारणम् । अग्निकुण्डस्य पृथिवीं देहि दैत्यपते मम ॥ १४

मम त्रिविक्रमपदां(मितां) महीं त्वं दातुमर्हसि । सर्वेषामेव दानानां भूमिदानमनुत्तमम् ॥ १५

यो ददाति महीं राजन्विप्रायाकिंचनाय वै । अङ्गुष्ठमात्रामपि वा स भवेत्पृथिवीपतिः ॥ १६

न भूमिदानसदृशं पवित्रमिह विद्यते । भूमिं यः प्रतिगृह्णाति भूमिं यश्च प्रयच्छति ॥ १७

उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतौ स्वर्गगामिनौ । तस्माद्भूमिं महाराज प्रयच्छ त्रिपदीं मम ॥ १८

[*एतदल्पां महीं दातुं मा विशङ्क महीपते । जगत्त्रयप्रदानेन नाम भूप भविष्यति ॥] १९

शंकर उवाच—

ततः प्रहृष्टवदनस्तथेत्याह महीपतिः । तस्मै महीप्रदानं तु कर्तुं मेने विधानतः ॥ २०

तं दृष्ट्वा दैत्यराजानं तदा तस्य पुरोहितः । उशना ह्यब्रवीद्वाक्यं मा राजन्दीयतां मही ॥ २१

शुक्र उवाच—

एष विष्णुः परेशोऽथ देवैः संप्रार्थितो हरिः । वञ्चयित्वा महीं सर्वां त्वत्तः प्राप्तुमिहाऽऽगतः ॥

तस्मान्मही न दातव्या तस्मै राजन्महात्मने । अन्यमर्थं प्रयच्छस्व वचनान्मम भूपते ॥ २३

शंकर उवाच—

ततः प्रहस्य राजाऽसौ तं गुरुं प्राह धैर्यतः ॥ २४

---

* अयं श्लोकः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ झ. भ. °मक्षयैः । अ° । २ ङ. भ. °दां नान्यदिच्छामि मानद । स° । ३ क. ज. झ. फ. नृप ।

बलिरुवाच—

प्रीतये वासुदेवस्य सर्वं पुण्यं कृतं मया। अद्य धन्योऽस्म्यहं विष्णुः स्वयमेवाऽऽगतो यदि॥२५

तस्य प्रदेयमेवाद्य जीवितं च महासुखम्। तस्मादस्मै प्रयच्छामि त्रिलोकीमपि च ध्रुवम्॥ २६

शंकर उवाच—

इत्युक्त्वा भूपतिस्तस्य पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः। वाञ्छितां प्रददौ भूमिं वारिपूर्वं विधानतः॥२७

परिणीय नमस्कृत्वा दत्त्वा वै दक्षिणं वसु। प्रोवाच तं पुनर्विप्रं प्रहृष्टेनान्तरात्मना॥ २८

बलिरुवाच—

धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि तव दत्त्वा महीं द्विज। यथेष्टं तव विप्रेन्द्र तद्गृहाण महीमिमाम्॥२९

शंकर उवाच—

तमुवाच नृपं विष्णू राजंस्तव समीपतः। मापयामि पदेनाद्य पृथिवीं तव पश्यतः॥ ३०

इत्युक्त्वा बटुरूपं तद्विहाय परमेश्वरः। त्रिविक्रमवपुर्भूत्वा जग्राह पृथिवीमिमाम्॥ ३१

पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णां ससमुद्रमहीधराम्। ससागरां च सद्वीपां सदेवासुरमानुषाम्॥ ३२

पादेनैकेन पुरुषो विक्रम्य मधुसूदनः। उवाच दैत्यराजेन्द्रं किं करोमीति सांप्रतम्॥ ३३

तद्वै त्रैविक्रमं रूपमीश्वरस्य महौजसम्। हितार्थमपि देवानामृषीणां च महात्मनाम्॥ ३४

न द्रष्टुमपि शक्यं स्याद्ब्रह्मणः शंकरस्य च। तत्पदं पृथिवीं सर्वामाक्रम्य गिरिजे शुभे॥ ३५

अतिरिक्तं समभवच्छतयोजनमायतम्। दिव्यं चक्षुर्ददौ तस्मै दैत्यराज्ञे सनातनः॥ ३६

तस्मै संदर्शयामास स्वकं रूपं जनार्दनः। तद्विश्वरूपं देवस्य दृष्ट्वा दैत्येश्वरो बली॥ ३७

प्रहर्षमतुलं लेभे सानन्दाश्रुपरिप्लुतः। दृष्ट्वा देवं नमस्कृत्य स्तुत्वा स्तुतिभिरेव च॥

प्राह गद्गदया वाचा प्रहृष्टेनान्तरात्मना॥ ३८

बलिरुवाच—

धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि त्वां दृष्ट्वा परमेश्वरम्। लोकत्रयं त्वमेवैतद्गृहाण परमेश्वर॥ ३९

शंकर उवाच—

अथ सर्वेश्वरो विष्णुर्द्वितीयं पदमव्ययम्। ऊर्ध्वं प्रसारयामास ब्रह्मलोकान्तमच्युतः॥ ४०

सनक्षत्रग्रहोपेतं सर्वं देवसमावृतम्। पादो न परिपूर्णोऽभूदच्युतस्य शुभानने॥ ४१

ततः पितामहो दृष्ट्वा चक्रपद्मादिचिह्नितम्। पदं तद्देवदेवस्य हर्षसंकुलचेतसा॥ ४२

धन्योऽस्मीति वदन्ब्रह्मा गृहीत्वा स्वकमण्डलुम्। भक्त्या प्रक्षालयामास तत्र संस्थितवारिणा॥

अक्षय्यमभवत्तोयं तस्य विष्णोः प्रभावतः। तत्तीर्थं मेरुशिखरे पपात विमलं जलम्॥ ४४

जगतः पावनार्थं वै चतुर्दिक्षु प्रवाहितम्। सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा यथाक्रमम्॥ ४५

ततश्चालकनन्दा च मेरोर्दक्षिणतः स्मृता। त्रिधा नाम्ना त्रिपथगा त्रिस्रोता लोकपावनी॥ ४६

ऊर्ध्वे मन्दाकिनी प्रोक्ता त्वधो भोगवती तथा। मध्ये वेगवती गङ्गा पावनार्थं नृणां शिवा ४७

तां दृष्ट्वा मेरुमध्यात्तु प्रस्रवन्तीं शुभानने। आत्मनः पावनार्थाय शिरसाऽहमधारयम्॥ ४८

दिव्यवर्षसहस्रं तु धृत्वा गङ्गाजलं शुभम्। शिवत्वमगमं देवि सर्वलोकेषु पूजितः॥ ४९

यो वहेच्छिरसा गङ्गातोयं विष्णुपदोद्भवम्। प्राशयेद्वा जगत्पूज्यो भविष्यति न संशयः॥ ५०

---

१ झ. विप्रो।

गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि । मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ५१
ततो भगीरथो राजा गौतमश्च महातपाः । तपसा पूजयित्वा मां गङ्गार्थे समयाचत ॥ ५२
सर्वलोकहितार्थाय तां गङ्गां वैष्णवीं शिवाम् । तयोरहं तामददां प्रीत्या देवि सरिद्वराम् ॥ ५३
गौतमेन समानीता गौतमी तेन कीर्तिता । भागीरथीति विख्याता तेन राज्ञा हृता यतः ॥ ५४
प्रसङ्गात्ते समाख्यातं गङ्गाजन्मात्यनुत्तमम् । ततो नारायणः श्रीमान्बलिर्दैत्यपतेः प्रभुः ॥ ५५
रसातलं शुभं लोकं प्रददौ भक्तवत्सलः । सर्वेषां दानवानां तु नागानां यादसामपि ॥ ५६
राजानं तु बलिं चक्रे यावदाभूतसंप्लवम् । प्रतिगृह्य बलेर्लोकान्बटुवेषेण दैत्यहा ॥ ५७
महेन्द्राय ददौ प्रीत्या काश्यपिर्विष्णुरव्ययः । ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च महौजसः ॥ ५८
तुष्टुवुः स्तवनैर्दिव्यैः पूजयामासुरच्युतम् । संक्षिप्य तन्महद्रूपं तेषां संदर्शनाय वै ॥ ५९
संपूज्यमानस्त्रिदशैरन्तर्धानं ययौ हरिः । इत्थं सुरक्षितः शक्रो विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ६०
त्रैलोक्यं महदैश्वर्यमवाप त्रिदशेश्वरः । एतत्ते सर्वमाख्यातं वामनं वैभवं शुभे ॥ ६१
शेषं च वैभवं देवि तद्वक्ष्यामि यथाक्रमम् ॥ ६२

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे वामनचरितं नाम सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४६९९१

अथाष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच—

भृगुपुत्रो महानासीज्जमदग्निर्द्विजोत्तमः । समस्तवेदवेदाङ्गपारगश्च महातपाः ॥ १
तपस्तेपे स धर्मात्मा महेन्द्रं प्रति भामिनि । सहस्रवर्षपर्यन्तं गङ्गायाः पुलिने शुभे ॥
ततः प्रसन्नः प्राहेदं भगवान्पाकशासनः । २

इन्द्र उवाच—

वरं वृणीष्व विप्रेन्द्र यत्ते मनसि वर्तते ॥ ३

ईश्वर उवाच—

ततः प्रोवाच विप्रर्षिः परितुष्टं शतक्रतुम् । ४

जमदग्निरुवाच—

सुरभिं देहि मे देव सर्वकामदुघां सदा ॥ ५

ईश्वर उवाच—

ततः प्रसन्नो देवेशस्तस्मै विप्राय गोत्रभित् । प्रददौ सुरभिं देवि सर्वकामदुघां तदा ॥ ६
स लब्ध्वा सुरभिं देवि जमदग्निर्महातपाः । उवास स महैश्वर्यैः शतक्रतुरिवापरः ॥ ७
रेणुकस्य सुतां रम्यां रेणुकां नाम नामतः । उपयेमे विधानेन जमदग्निर्महातपाः ॥ ८
तया सह स धर्मात्मा रेमे वर्षाण्यनेकशः । पौलोम्या शुभया देव्या यथा संक्रन्दनो विभुः ॥ ९
ततः स पुत्रकामत्वादिष्टिं चक्रे सुधार्मिकः । इष्ट्या संतोषयामास पाकशासनमीश्वरम् ॥ १०
परितुष्टः शचीभर्ता तस्मै(ददौ) पुत्रं महाबलम् । महौजसं महाबाहुं सर्वशत्रुप्रतापनम् ॥ ११

---

१ ख. शुभाम् ।

अथ कालेन विप्रेन्द्रो रेणुकायां शुचिस्मिते । पुत्रमुत्पादयामास महावीर्यं बलान्वितम् ॥ १२
विष्णोरंशांशभागेन सर्वलक्षणलक्षितम् । तस्मिन्सुते महावीर्ये भृगुस्तस्य पितामहः ॥ १३
नाम चास्मै ददौ हर्षाद्विष्णोरंशोपलक्षितम् । चक्रेऽथ नामधेयं तु राम इत्यस्य शोभितम् ॥ १४
जमदग्नेः समुत्पन्नो जामदग्न्य इतीरितः । तद्भार्गवान्वयः सोऽपि ववृधे द्विजपुंगवः ॥ १५
उपनीतस्तथा तेन सर्वविद्याविशारदः । तपस्तप्तुं जगामाथ शालग्रामाचलं प्रति ॥ १६
ददर्श कश्यपं तत्र ब्रह्मर्षिममितौजसम् । हर्षेण पूजितस्तेन मरीचितनयो द्विजः ॥ १७
विधिना प्रददौ तस्मै मन्त्रं वैष्णवमव्ययम् । लब्धमन्त्रस्तदा रामः कश्यपात्तु महात्मनः ॥ १८
पूजयामास विधिना स तदा कमलापतिम् । षडक्षरं महामन्त्रं जपन्नेवं दिवानिशम् ॥ १९
ध्यायन्कमलपत्राक्षं विष्णुं सर्वगतं हरिम् । तपस्तेपे स धर्मात्मा बहुवर्षाणि भार्गवः ॥ २०
जितेन्द्रियस्तु यतवाक्तत्र तस्थौ महातपाः । जमदग्निश्च विप्रर्षिः स्थितो गङ्गातटे शुभे ॥ २१
चकार विधिवद्धर्मं यज्ञदानादिकं महत् । धेन्वाः प्रसादादिन्द्रस्य संपूर्णास्तस्य संपदः ॥ २२
कस्यचित्त्वथ कालस्य हैहयाधिपतिः प्रभुः । विजित्वा सर्वराष्ट्राणि सर्वसैन्यसमावृतः ॥ २३
भार्गवस्याऽऽश्रमं प्राप्य जमदग्नेर्महीपतिः । समीक्ष्य तं महाभागं ववन्दे मुनिसत्तमम् ॥ २४
पृष्ट्वा तु कुशलं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः । प्रददौ नृपतिस्तस्मै वस्त्राण्याभरणानि च ॥ २५
प्रीत्या संपूजयामास राजानं गृहमागतम् । मधुपर्केण विधिना पूजयित्वा नृपोत्तमम् ॥ २६
ससैन्याय नृपेन्द्राय भोजनं प्रददौ मुनिः । प्रार्थिता सुरभिस्तेन भार्गवेण सुधीमता ॥ २७
संपूर्णमन्नपानादि ससर्ज सबला तदा । अक्षय्यमन्नपानादि तया सृष्टं महातपाः ॥ २८
ससैन्याय नृपेन्द्राय प्रददौ मुनिसत्तमः । तां दृष्ट्वा सबलां राजा कौतूहलसमन्वितः ॥ २९
स्पृहां चकार पापात्मा तस्यां गवि स दुर्मतिः । अयाचत्सुरभिं तत्र जमदग्निं नृपोत्तमः ॥ ३०

कार्तवीर्य उवाच—

सबलां देहि मे विप्र कपिलां सर्वकामदाम् । अन्यधेनुसहस्राणि दास्यामि तव सुव्रत ॥ ३१

ईश्वर उवाच—

इत्युक्तस्तेन राज्ञाऽऽह जमदग्निर्महातपाः ॥ ३२

जमदग्निरुवाच—

न देया सबला राजन्मया तव महीपते । इयं च देवदेवेन शक्रेण परिपालिता ॥
देवतानां धनं राजन्दातव्यं स्यात्कथं मया ॥ ३३

ईश्वर उवाच—

इत्युक्तः स तदा राजा क्रोधेन कलुषीकृतः । बलाज्जग्राह सबलां सर्वसैन्यसमावृतः ॥ ३४
ततः क्रुद्धा महाभागा सबला वरवर्णिनि । जघान तस्य सैन्यानि शृङ्गैः कृतरवैरपि ॥ ३५
घातयित्वा मुहूर्तेन तत्सैन्यं सबला क्षणात् । अन्तर्धानं गता देवी ययौ शक्रान्तिकं क्षणात् ३६
स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा सोऽर्जुनः क्रोधमूर्छितः । मुष्टिना ताडयामास भार्गवं द्विजसत्तमम् ॥ ३७
ताडितस्तेन बहुशो विकलाङ्गः प्रकम्पितः । पपात सहसा भूमौ ममार द्विजसत्तमः ॥ ३८
हत्वा मुनिवरं तत्र पापात्मा हैहयाधिपः । महासैन्यपरीवारो विवेश नगरं स्वकम् ॥ ३९

---

१ क. ज. च । स च सं° । ङ. ञ. च । प्रतिसं° । २ झ. °द्वाभयपरीतात्मा वि° ।

रामस्तु देवदेवेशं पूजयामास भार्गवः । तेन संपूजितो देवः प्रसन्नः प्राह केशवः ॥ ४०

श्रीभगवानुवाच—

प्रीतोऽस्मि तपसा वत्स भवतो नियतात्मनः । संप्रदास्यामि ते विप्र मच्छक्तिं परमां शुभाम् ४१

आवेशितोऽथ मच्छक्त्या जहि दुष्टान्नृपोत्तमान् । भूभारकविनाशाय देवतानां हिताय वै ॥ ४२

ईश्वर उवाच—

इत्युक्त्वा प्रददौ देवः परशुं शत्रुधर्षिणम् । वैष्णवं च महाचापं दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ॥

दत्त्वा प्रोवाच भगवाञ्जामदग्निं(ग्न्यं) जनार्दनः ॥ ४३

भगवानुवाच—

मदोत्कटान्नृपान्हत्वा बहुशः परवीरहा । गृहाण पृथिवीं सर्वां सागरान्तां द्विजोत्तम ॥ ४४

पालयस्व च धर्मेण वीर्येण महता वृतः । कालेन मत्पदं चापि मत्प्रसादाद्गमिष्यसि ॥ ४५

ईश्वर उवाच—

इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो देवो वरं दत्त्वा द्विजन्मने । रामोऽपि चाथ सहसा प्रययौ पितुराश्रमम् ॥४६

पितरं निहतं दृष्ट्वा भार्गवः क्रोधमूर्छितः । निःक्षत्रां कर्तुमन्विच्छन्महीं नृपसमाकुलाम् ॥ ४७

जगाम हैहयपतेर्नगरं नृपसंवृतम् । क्रोधावेशज्वलद्गात्रो द्वार्यतिष्ठदुदायुधः ॥ ४८

तं दृष्ट्वा तत्पुरजना जामदग्न्यं महौजसम् । जाज्वल्यमानं वपुषा कालाग्निमिव मेनिरे ॥ ४९

भयार्ता विद्रुताः सर्वे राजानं हैहयाधिपम् । शशंसुस्तं महासत्त्वं सर्वायुधसमन्वितम् ॥

श्रुत्वा स राजा तद्वाक्यं प्राह विस्मितचेतसा ॥ ५०

हैहयाधिप उवाच—

[*कोऽसौ मम पुरद्वारि सायुधः संस्थितो बलात् । महेन्द्रो वा यमो वाऽपि रुद्रो वा धनदोऽपि वा

सायुधो मत्पुरद्वारि स्थातुं शक्तो न कर्हिचित् ॥ ५१

महादेव उवाच—

इत्युक्त्वा पार्थिवेन्द्रो वै किंकरान्सुमहाबलान् । प्रेरयामास तं दुष्टं गृह्णीतेत्याह दुर्मतिः ॥ ५२

ते गत्वा ददृशुर्वीरं पुरद्वारि महाबलम् । ज्वलन्तमिव कालाग्निं दुर्निरीक्ष्यं स्वतेजसा] ॥ ५३

तस्य संदर्शनेऽप्यत्र शक्तास्ते न महाबलाः । ग्रहीतुकामास्तं वीरं समन्तात्प्रययुर्भृशम् ॥ ५४

तान्दृष्ट्वा सायुधान्सर्वान्पार्थिवेन्द्रस्य किंकरान् । प्रहसन्प्राह विप्रेन्द्रो जामदग्निर्म(ग्न्यो म)हाबलः

परशुराम उवाच—

भार्गवस्य सुतो रामः संप्राप्तोऽहं नराधमाः । स्वपितुर्निधनात्सर्वान्हनिष्यामि नृपोत्तमान् ॥ ५६

कार्तवीर्यस्य रुधिरं मत्पित्रे तिलसंयुतम् । दास्यामि पिण्डदानं च तच्छिरःकमलेन वै ॥ ५७

महादेव उवाच—

इत्युक्तास्ते महावीर्याः किंकरास्तस्य भूपतेः । शरैः संताडयामासुः पलालैरिव पावकम् ॥ ५८

ततः क्रुद्धो महावीर्यो रामः सत्यपराक्रमः । वैष्णवं चापमाकृष्य ज्यानिनादमथाकरोत् ॥ ५९

तेन नादेन महता पूरितं भुवनत्रयम् । देवानामपि संत्रासो बभूव महदद्भुतम् ॥ ६०

ततः पावकसंकाशैराशुगैः सुमहाबलः । ताडयामास तान्वीरान्किंकरान्वै महाबलान् ॥ ६१

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

हत्वा तु किंकरांस्तस्य पार्थिवस्य महात्मनः । कालाग्निरिव संतस्थौ सर्वभूतभयंकरः ॥ ६२
श्रुत्वा तु किंकरान्स्वस्य हतान्रामेण धीमता । हैहयाधिपतिर्वीरः क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ६३
निर्ययौ सह सैन्येन यत्राऽऽस्ते भार्गवोऽव्ययः । तं दृष्ट्वा घोरसंकाशं ज्वलन्तं स्वेन तेजसा ६४
त्रस्ताः सर्वे जनास्तत्र शङ्कमाना जनक्षयम् । ततो युद्धमभूद्घोरं रामस्य नृपतेस्तदा ॥ ६५
शस्त्रास्त्रपातनैर्भीमैर्मेघयोरिव वर्षतोः । ततो रामो महातेजास्तत्सैन्यं नृपतेस्तदा ॥ ६६
संददाह क्षणात्सर्वं वैष्णवास्त्रेण लीलया । ततः परशुना रामस्तीक्ष्णेनामितविक्रमः ॥ ६७
चिच्छेद बाहुसाहस्रं कार्तवीर्यस्य दुर्मतेः । न शशाक महावीर्यो योद्धुं रामेण भूपतिः ॥ ६८
नष्टवीर्यो बभूवात्र पापेन स्वेन दुर्मतिः । चिच्छेद तच्छिरः क्रुद्धो रेणुकातनयो बली ॥ ६९
महाद्रिशृङ्गं वज्रेण यथा देवपतिर्बली । हत्वा सहस्रबाहुं तं जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ ७०
जघान पार्थिवान्सर्वान्क्रुद्धः परशुना मृधे । रामं दृष्ट्वा महारौद्रं पार्थिवाः पृथिवीतले ॥ ७१
भयार्ता विद्रुताः सर्वे मातङ्गा इव केसरिम् । विद्रुतानपि भूपालान्पितुर्निधनमन्युना ॥ ७२
जघान भार्गवः क्रुद्धो नागानिव खगेश्वरः । निःक्षत्रं कृतवान्सर्वं जामदग्निः(ग्न्यः) प्रतापवान् ॥
ररक्ष भगवानेकमिक्ष्वाकोः सुमहत्कुलम् । मातामहस्यान्वयत्वाद्रेणुकावचनात्तथा ॥ ७४
तान्भ्रष्टराज्यान्कृत्वा वै मातामहकुलोद्भवान् । न हत्वा मनुवंश्यांस्तान्रामो नृपकुलान्तकः ॥ ७५
सर्वं तु भूभृतां वंशं नाशयामास वीर्यवान् । कृत्वा पृथ्वीं तु निःक्षत्रां जमदग्निसुतो बली ॥ ७६
अश्वमेधं महायज्ञं चकार विधिवद्द्विजः । प्रददौ विप्रमुख्येभ्यः सप्तद्वीपवतीं महीम् ॥ ७७
दत्त्वा महीं स विप्रेभ्यो जामदग्न्यः प्रतापवान् । तपस्तप्तुं ययौ सोऽथ नरनारायणाश्रमम् ॥ ७८
एतत्ते कथितं देवि जामदग्नेर्म(ग्न्यम)हात्मनः । शक्त्यावेशावतारस्य चरितं शार्ङ्गिणः प्रभोः ७९
नोपास्यं हि भवेत्तस्य शक्त्यावेशान्महात्मनः । उपास्यौ भगवद्भक्तैर्विप्रमुख्यैर्महात्मभिः ॥ ८०
रामकृष्णावतारौ तु परिपूर्णौ निजैर्गुणैः । उपास्यमानावृषिभिरपवर्गप्रदौ नृणाम् ॥ ८१

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे परशुरामचरितं नामाष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४६६३२

अथैकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

रुद्र उवाच—

स्वायंभुवो मनुः पूर्वं द्वादशार्णं महामनुम् । जजाप गौतमीतीरे नैमिषे विमले शुभे ॥ १
तेन वर्षसहस्रेण पूजितः कमलापतिः । मत्तो वरं वृणीष्वेति तं मनुं(प्राह तं) भगवान्हरिः ॥
ततः प्रोवाच हर्षेण मनुः स्वायंभुवो हरिम् ॥ २

मनुरुवाच—

पुत्रत्वं भज देवेश त्रीणि जन्मानि चाच्युत । त्वां पुत्रलालसत्वेन भजामि पुरुषोत्तमम् ॥ ३

रुद्र उवाच—

इत्युक्तस्तेन लक्ष्मीशः प्रोवाच सुमहागिरा ॥ ४

---

१ ग. "नैर्दिव्यैर्मे" । २ क. च. झ. ज. फ. गोमतीतीरे ।

विष्णुरुवाच—

भविष्यति नृपश्रेष्ठ यत्ते मनसि काङ्क्षितम् । ममैव च महाप्रीतिस्तव पुत्रत्वहेतवे ॥ ५
स्थितिप्रयोजने काले तत्र तत्र नृपोत्तम । त्वयि जाते त्वहमपि जातोऽस्मि तव सुव्रत ॥ ६
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि तवानघ ॥ ७

रुद्र उवाच—

एवं दत्त्वा वरं तस्मै तत्रैवान्तर्दधे हरिः । अस्याभूत्प्रथमं जन्म मनोः स्वायंभुवस्य च ॥ ८
रघूणामन्वये पूर्वं राजा दशरथो ह्यभूत् । द्वितीयो वसुदेवोऽभूद्वृष्णीनामन्वये विभुः ॥ ९
कलेर्दिव्यसहस्राद्धप्रमाणस्यान्त्यपादके । शम्भलग्रामके मुख्ये ब्राह्मणः संजनिष्यति ॥ १०
कौशल्या समभूत्पत्नी राज्ञो दशरथस्य हि । यदोर्वंशस्य सेवार्थं देवकी नाम विश्रुता ॥ ११
हरिगुप्तस्य विप्रस्य भार्या देवप्रभा पुनः । एवं मातृत्वमापन्ना त्रीणि जन्मानि शार्ङ्गिणः ॥ १२
पूर्वं रामस्य चरितं वक्ष्यामि तव सुव्रते । यस्य स्मरणमात्रेण विमुक्तिः पापिनामपि ॥ १३
हिरण्यकहिरण्याक्षौ द्वितीयं जन्म संश्रितौ । कुम्भकर्णदशग्रीवावजायेतां महाबलौ ॥ १४
पुलस्त्यस्य सुतो विप्रो विश्रवा नाम धार्मिकः । तस्य पत्नी विशालाक्षी राक्षसेन्द्रसुताऽनघे १५
सुकेशि(शी)तनया सा स्यात्सुमालेर्दानवस्य च । केकशी नाम कन्याऽऽसीत्तस्य भार्या दृढव्रता
[*कामोद्रिक्ता तु सा देवी संध्याकाले महामुनिम् । रमयामास तन्वङ्गी यथेष्टं शुभदर्शना ॥ १७
संध्यांशत्वात्तमोद्रिक्तौ] तस्यां जातौ महाबलौ । रावणः कुम्भकर्णश्च राक्षसौ लोकविश्रुतौ १८
कन्या शूर्पणखा नाम जाताऽतिविकृतानना । कस्यचित्त्वथ कालस्य तस्यां जातो विभीषणः १९
सुशीलो भगवद्भक्तः सत्यवान्धर्मवाञ्शुचिः । रावणः कुम्भकर्णश्च हिमवत्पर्वतोत्तमे ॥ २०
महोग्रतपसा मां वै पूजयामासतुर्भृशम् । रावणस्त्वथ दुष्टात्मा स्वशिरःकमलैः शुभैः ॥ २१
पूजयामास मां देवि दारुणेन च कर्मणा । ततस्तमब्रवं सुभ्रूः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ २२
वरं वृणीष्व मे वत्स यत्ते मनसि वर्तते । ततः प्रोवाच दुष्टात्मा देवदानवरक्षसाम् ॥ २३
अवध्यत्वं प्रदेहीति सर्वलोकाजिगीषया । ततोऽहं दत्तवानस्मै राक्षसाय दुरात्मने ॥ २४
देवदानवयक्षाणामवध्यत्वं वरानने । राक्षसोऽसौ महावीर्यो वरदानात्तु गर्वितः ॥ २५
त्रीँल्लोकान्पीडयामास देवदानवमानुषान् । तेन संबाध्यमानाश्च देवा ब्रह्मपुरोगमाः ॥ २६
भयार्ताः शरणं जग्मुरीश्वरं कमलापतिम् । ज्ञात्वाऽथ वेदनां तेषामुपायं च सनातनः ॥
उवाच त्रिदशान्सर्वान्ब्रह्मरुद्रपुरोगमान् । २७

भगवानुवाच—

राज्ञो दशरथस्याहमुत्पत्स्यामि रघोः कुले । वधिष्यामि दुरात्मानं रावणं सहबान्धवम् ॥ २८
मानुषं वपुरास्थाय हन्मि दैवतकण्टकम् । ब्रह्मशापाद्भवन्तोऽपि वानरत्वमुपागताः ॥
कुरुध्वं मम साहाय्यं गन्धर्वाप्सरसोत्तमाः ॥ २९

रुद्र उवाच—

इत्युक्ता देवताः सर्वा देवदेवेन विष्णुना । वानरत्वमुपागम्य जज्ञिरे पृथिवीतले ॥ ३०

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. च. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ झ. °मि युगे युगे । ए° । २ क. ख. च. ज. झ. ञ. ढ. फ. °वाग्धर्मे° । ३ ज. झ. फ. °म् । नन्दिशा° ।

भार्गवेण प्रदत्ता तु मही सागरमेखला । दत्ता महर्षिभिः पूर्वं रघूणां सुमहात्मनाम् ॥ ३१
वैवस्वतमनोः पुत्रो राज्ञां श्रेष्ठो महाबलः । इक्ष्वाकुरिति विख्यातः सर्वधर्मविदां वरः ॥ ३२
तदन्वये महातेजा राजा दशरथो बली । अजस्य नृपतेः पुत्रः सत्यवाञ्शीलवाञ्शुचिः ॥ ३३
स राजा पृथिवीं सर्वां पालयामास वीर्यतः । राज्येषु स्थापयामास सर्वान्पार्थिवसत्तमान् ॥ ३४
कोशलस्य नृपस्याथ पुत्री सर्वाङ्गशोभना । कौसल्या नाम तां कन्यामुपयेमे स पार्थिवः ॥ ३५
मागधस्य नृपस्याथ तनया च शुचिस्मिता । सुमित्रा नाम नाम्ना च द्वितीया तस्य भामिनी ३६
तृतीया केकयस्याथ नृपतेर्दुहिता तथा । भार्याऽभूत्पद्मपत्राक्षी कैकेयी नाम नामतः ॥ ३७
ताभिश्च राजा भार्याभिस्तिसृभिर्धर्मसंयुतः । रमयामास काकुत्स्थः पृथिवीं चानुपालयन् ॥ ३८
अयोध्या नाम नगरी शरयूतीरसंस्थिता । सर्वरत्नसुसंपूर्णा धनधान्यसमाकुला ॥ ३९
प्राकारगोपुरैर्जुष्टा हेमप्राकारसंकुला । उत्तमैर्नागतुरगैर्महेन्द्रस्य यथा पुरी ॥ ४०
तस्यां राजा स धर्मात्मा उवास मुनिसत्तमैः । पुरोहितेन विप्रेण वसिष्ठेन महात्मना ॥ ४१
राज्यं च कारयामास सर्वं निहतकण्टकम् । यस्मादुत्पत्स्यते तस्यां भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ ४२
तस्मात्तु नगरी पुण्या साऽप्ययोध्येति कीर्तिता । नगरस्य परं(र) धाम्नो नाम तस्याप्यभूच्छुभे(भम्)
यत्राऽऽस्ते भगवान्विष्णुस्तदेव परमं पदम् । तत्र सर्वो भवेन्मोक्षः सर्वकर्मनिकृन्तनः ॥ ४४
जाते तत्र महाविष्णौ नराः सर्वे मुदं ययुः । स राजा पृथिवीं सर्वां पालयित्वा शुभानने ॥ ४५
अयजद्वैष्णवेष्ट्या च पुत्रार्थी हरिमच्युतम् । तेन संपूजितः श्रीशो राज्ञा सर्वगतो हरिः ॥ ४६
वैष्णवेन तु यज्ञेन वरदः प्राह केशवः । तस्मिन्नाविरभूदग्नौ यज्ञरूपो हरिस्तदा ॥ ४७
शुद्धजाम्बूनदप्रख्यः शङ्खचक्रगदाधरः । शुक्लाम्बरधरः श्रीमान्बहुभूषणभूषितः ॥ ४८
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्को वनमालाविभूषितः । पद्मपत्रविशालाक्षश्चतुर्बाहुरुदारधीः ॥ ४९
सव्याङ्कस्थश्रिया सार्धमाविरभूत्परेश्वरः । वरदोऽस्मीति तं प्राह राजानं भक्तवत्सलः ॥ ५०
तं दृष्ट्वा सर्वलोकेशं राजा हर्षसमाकुलः । ववन्दे भार्यया सार्धं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ५१
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा हर्षगद्गदया गिरा । पुत्रत्वं मे भजेत्याह देवदेवं जनार्दनम् ॥
ततः प्रसन्नो भगवान्प्राह राजानमच्युतः ॥ ५२

विष्णुरुवाच—

उत्पत्स्येऽहं नृपश्रेष्ठ देवलोकहिताय वै । परित्राणाय साधूनां राक्षसानां वधाय च ॥
मुक्तिं प्रदातुं लोकानां धर्मसंस्थापनाय च ॥ ५३

महादेव उवाच—

इत्युक्त्वा पायसं दिव्यं हेमपात्रस्थितं शुभम् । लक्ष्मीहस्तस्थितं शुभ्रं पार्थिवाय ददौ हरिः ५४

विष्णुरुवाच—

इमं वै पायसं राजन्पत्नीभ्यस्तव सुव्रत । देहि ते तनयास्तासु उत्पत्स्यन्ते मदङ्गजाः ॥ ५५

महादेव उवाच—

इत्युक्त्वा मुनिभिः सर्वैस्तूयमानो जनार्दनः । स्वात्मानं दर्शयित्वाऽथ तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ ५६
स राजा तत्र दृष्ट्वा च पत्नीं ज्येष्ठां कनीयसीम् । विभज्य पायसं दिव्यं प्रददौ तु समाहितः ।
एतस्मिन्नन्तरे पत्नी सुमित्रा तस्य मध्यमा । तत्समीपं प्रयाताऽऽशु पुत्रकामा सुलोचना ॥ ५८

तां दृष्ट्वा तत्र कौशल्या कैकेयी च सुमध्यमा । अर्घं[1] प्रददतुः शीघ्रं ते तस्यै पायसं स्वकम् ॥५९
तत्प्राश्य पायसं दिव्यं राजपत्न्यः सुमध्यमाः । संपन्नगर्भाः सर्वास्ता विरेजुः शुभवर्चसः[2] ॥६०
तासां स्वप्नेषु देवेशः पीतवासा जनार्दनः । शङ्खचक्रगदापाणिराविर्भूतस्तदा हरिः ॥ ६१
अथ काले मनोरम्ये मधुमासि शुचिस्मिते । शुक्ले नवम्यां विमले नक्षत्रे दितिदैवते ॥ ६२
मध्याह्नसमये लग्ने सर्वग्रहशुभान्विते । कौशल्या जनयामास पुत्रं लोकेश्वरं हरिम् ॥ ६३
इन्दीवरदलश्यामं कोटिकंदर्पसंनिभम् । पद्मपत्रविशालाक्षं सर्वाभरणशोभितम् ॥ ६४
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं सर्वाभरणभूषितम् । उद्यद्दिनकरप्रख्यकुण्डलाभ्यां विराजितम् ॥ ६५
अनेकसूर्यसंकाशं तेजसा महता वृतम् । परेशस्य तनो रम्यं दीपादुत्पन्नदीपवत् ॥ ६६
ईशानं सर्वलोकानां योगिध्येयं सनातनम् । सर्वोपनिषदामर्थमनन्तं परमेश्वरम् ॥ ६७
जगत्सर्गस्थितिलयहेतुभूतमनामयम् । शरण्यं सर्वभूतानां सर्वभूतमयं शुभम् ॥ ६८
समुत्पन्ने जगन्नाथे देवदुन्दुभयो दिवि । विनेदुः पुष्पवर्षाणि ववृषुः सुरसत्तमाः ॥ ६९
प्रजापतिमुखा देवा विमानस्था नभस्तले । तुष्टुवुर्मुनिभिः सार्धं हर्षपूर्णाङ्गविह्वलाः[3] ॥ ७०
जगुर्गन्धर्वपतयो ननृतुश्चाप्सरोगणाः । ववुः पुण्याः शिवा वाताः सुप्रभोऽभूद्दिवाकरः ॥ ७१
जज्वलुस्त्वग्नयः शान्ता विमलाश्च दिशो दश । ततः स राजा हर्षेण पुत्रं दृष्ट्वा सनातनम् ॥ ७२
पुरोधसा वसिष्ठेन जातकर्म तदाऽकरोत् । नाम चास्मै ददौ रम्यं वसिष्ठो भगवांस्तदा ॥ ७३
श्रियः कमलवासिन्या रमणोऽयं महाप्रभुः । तस्माच्छ्रीराम इत्यस्य नाम सिद्धं पुरातनम् ॥ ७४
सहस्रनाम्नां श्रीशस्य तुल्यं मुक्तिप्रदं नृणाम् । विष्णुमासि समुत्पन्नो विष्णुरित्यभिधीयते ॥७५
एवं नामास्य दत्त्वाऽथ वसिष्ठो भगवानृषिः । परिणीय नमस्कृत्य स्तुत्वा स्तुतिभिरेव च ॥७६
संकीर्त्य नामसाहस्रं मङ्गलार्थं महात्मनः । विनिर्ययौ महातेजास्तस्मात्पुण्यतमाद्गृहात् ॥ ७७
राजाऽथ विप्रमुख्येभ्यो ददौ बहुधनं मुदा । गवामयुतदानं च कारयामास धर्मतः ॥ ७८
ग्रामाणां शतसाहस्रं ददौ रघुकुलोत्तमः । वस्त्रैराभरणैर्दिव्यैरसंख्येयैर्धनैरपि ॥ ७९
विष्णोः संतुष्टये तत्र तर्पयामास भूसुरान् । कौशल्या च सुतं दृष्ट्वा रामं राजीवलोचनम् ॥ ८०
फुल्लारविन्दहस्ताभं पद्मतुल्यपदान्वितम् । तस्य श्रीपादकमले हस्ताब्जे च वरानने ॥ ८१
शङ्खचक्रगदापद्मध्वजवज्रादिचिह्निते । दृष्ट्वा वक्षसि श्रीवत्सं कौस्तुभं वनमालया ॥ ८२
तस्याङ्गे सा जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् । स्मितवक्त्रे विशालाक्षि भुवनानि चतुर्दश ॥ ८३
निश्वासे तस्य वेदांश्च सेतिहासान्महात्मनः । द्वीपानब्धिगिरींस्तस्य जघने वरवर्णिनि ॥ ८४
नाभ्यां ब्रह्मशिवौ तस्य कर्णयोश्च दिशः शुभाः । नेत्रयोर्वह्निसूर्यौ च घ्राणे वायुं महाजवम् ८५
सर्वोपनिषदामर्थं दृष्ट्वा तस्य विभूतयः । दृष्ट्वा भीता वरारोहे प्रणम्य च पुनः पुनः ॥ ८६
हर्षाश्रुपूर्णनयना प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ८७

कौशल्योवाच—

धन्याऽस्मि देवदेवेश लब्ध्वा त्वां तनयं प्रभो । प्रसीद मे जगन्नाथ पुत्रस्नेहं प्रदर्शय ॥ ८८

ईश्वर उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो मात्रा सर्वगतो हरिः । मायामानुषतां प्राप्य शिशुभावाद्रुरोद सः ॥ ८९

---

१ क. ज. श. फ. अर्धमर्धं प्रददतुस्ते त° । २ ङ. शुभ्रव° । ३ ह्र. °र्णाश्रुवि° ।

अथ प्रमुदिता देवी कौशल्या शुभलक्षणम् । पुत्रमालिङ्ग्य हर्षेण स्तनं प्रादात्सुमध्यमा ॥ ९०
तस्याः स्तनं पपौ देवो बालभावात्सनातनः । उवास मातुरुत्सङ्गे जगद्भर्ता महाविभुः ॥ ९१
तस्मिन्दिने शुभे रम्ये सर्वकामप्रदे नृणाम् । उत्सवं चक्रिरे पौरा हृष्टा जानपदा नराः ॥ ९२
कैकेय्यां भरतो जज्ञे पाञ्चजन्यांशसंभवः । सुमित्रा जनयामास लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ९३
शत्रुघ्नं च महाभागा देवशत्रुप्रतापनम् । अनन्तांशेन संभूतो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ९४
सुदर्शनांशाच्छत्रुघ्नः संजज्ञेऽमितविक्रमः । ते सर्वे ववृधुस्तत्र वैवस्वतमनोः कुले ॥ ९५
संस्कृतास्ते सुताः सम्यग्वसिष्ठेन महौजसा । अधीतवेदास्ते सर्वे श्रुतवन्तस्तथा नृपाः ॥ ९६
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञा धनुर्वेदे च निष्ठिताः । बभुवुः परमोदारा लोकानां हर्षवर्धनाः ॥ ९७
युग्मं बभूवतुस्तत्र राजानौ रामलक्ष्मणौ । तथा भरतशत्रुघ्नौ तयोर्युग्मं बभूव ह ॥ ९८
अथ लोकेश्वरी लक्ष्मीर्जनकस्य निवेशने । शुभक्षेत्रे हलोत्खाते शुनासीरे शुभेक्षणा ॥ ९९
बालार्ककोटिसंकाशा रक्तोत्पलकराम्बुजा । सर्वलक्षणसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ॥ १००
धृत्वा वक्षसि चार्वङ्गी मालामम्लानपङ्कजाम् । सीतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुन्दरी ॥ १०१
तां दृष्ट्वा जनको राजा कन्यां वेदमयीं शुभाम् । उद्धृत्यापत्यभावेन पुपोष मिथिलापतिः ॥ १०२
जनकस्य गृहे रम्ये सर्वलोकेश्वरप्रिया । ववृधे सर्वलोकस्य रक्षणार्थं सुरेश्वरी ॥ १०३
एतस्मिन्नन्तरे देवि कौशिको लोकविश्रुतः । सिद्धाश्रमे महापुण्ये भागीरथ्यास्तटे शुभे ॥ १०४
क्रतुं प्रवरमारेभे यष्टुं तत्र महामुनिः । वर्तमानस्य तस्याथ यज्ञस्यास्य द्विजन्मनः ॥ १०५
क्रतुविध्वंसिनोऽभूवन्रावणस्य निशाचराः । कौशिकाश्चिन्तयित्वाऽथ रघुवंशोद्भवं हरिम् ॥ १०६
आनेतुमैच्छद्धर्मात्मा लोकानां हितकाम्यया । स गत्वा नगरीं रम्यामयोध्यां रघुपालिताम् १०७
नृपश्रेष्ठं दशरथं ददर्श मुनिसत्तमः । राजाऽपि कौशिकं दृष्ट्वा प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ॥ १०८
पुत्रैः सह महातेजा ववन्दे मुनिसत्तमम् । धन्योऽहमस्मीति वदन्हर्षेण रघुनन्दनः ॥ १०९
अर्चयामास विधिना निवेश्य परमासने । परिणीय नमस्कृत्य किं करोमीत्युवाच तम् ॥ ११०
ततः प्रोवाच हृष्टात्मा विश्वामित्रो महातपाः ॥ १११

विश्वामित्र उवाच—

देहि मे राघवं राजन्रक्षणार्थं क्रतोर्मम । साफल्यमस्तु मे यज्ञे राघवस्य समीपतः ॥
तस्माद्रामं रेक्षणार्थं दातुमर्हसि भूपते । ११२

ईश्वर उवाच—

तच्छ्रुत्वा मुनिवर्यस्य वाक्यं सर्वविदां वरः । प्रददौ मुनिवर्याय राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ ११३
आदाय राघवौ तत्र विश्वामित्रो महातपाः । स्वमाश्रममतिप्रीतः प्रययौ द्विजसत्तमः ॥ ११४
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशाः प्रयाते रघुसत्तमे । ववृषुः पुष्पवर्षाणि तुष्टुवुश्च महौजसः ॥ ११५
अथाऽऽजगाम हृष्टात्मा वैनतेयो महाबलः । अदृश्यभूतो भूतानां संप्राप्य रघुसत्तमम् ॥ ११६
ताभ्यां दिव्ये च धनुषी तूणौ चाक्षयसायकौ। दिव्यान्यस्त्राणि शस्त्राणि दत्त्वा च प्रययौ द्विजः
तौ रामलक्ष्मणौ वीरौ कौशिकेन महात्मना । दर्शितां च महारण्ये राक्षसीं घोरदर्शनाम्॥ ११८
नाम्ना तु ताडकां देवि भार्यां सुन्दररक्षसः । जघ्नतुस्तां महावीर्यौ बाणैर्दिव्यधनुश्च्युतैः ॥ ११९

---

१ ङ. 'न्यां देवम' । २ च. क्रतोरर्थं । ङ. फ. त्रयीनाथं । ३ ङ. 'श्रमं शिष्यसंवृतः ।

निहता राघवेणाथ राक्षसी घोरदर्शना । त्यक्त्वा तनुं घोररूपां दिव्यरूपा बभूव सा ॥ १२०
जाज्वल्यमाना वपुषा सर्वाभरणभूषिता । प्रययौ वैष्णवं लोकं प्रणम्य च रघूत्तमम् ॥ १२१
तां हत्वा राघवः श्रीमान्कौशिकस्याऽऽश्रमं शुभम् । प्रविवेश महातेजा लक्ष्मणेन महात्मना १२२
ततः प्रहृष्टा मुनयः प्रत्युद्गम्य रघूत्तमम् । निवेश्य पूजयामासुरर्घाद्यैः परमासने ॥ १२३
कौशिकः कृतदीक्षस्तु यष्टुं यज्ञमनुत्तमम् । आरेभे मुनिभिः सार्धं विधिना द्विजसत्तमः ॥ १२४
वर्तमाने महायज्ञे मारीचो नाम राक्षसः । भ्रात्रा सुबाहुना तत्र विघ्नं कर्तुमवस्थितः ॥ १२५
दृष्ट्वा तौ राक्षसौ घोरौ राघवः परवीरहा । जघानैकेन बाणेन सुबाहुं राक्षसेश्वरम् ॥ १२६
पवनास्त्रेण महता मारीचं च निशाचरम् । सागरे पातयामास शुष्कपर्णमिवानिलः ॥ १२७
स रामस्य महावीर्यं दृष्ट्वा राक्षससत्तमः । न्यस्तशस्त्रस्तपस्तप्तुं प्रययौ महदाश्रमम् ॥ १२८
विश्वामित्रो महातेजाः समाप्ते महति क्रतौ । प्रहृष्टमनसा तत्र पूजयामास राघवम् ॥ १२९
समाश्लिष्य महात्मानं काकपक्षधरं हरिम् । नीलोत्पलदलश्यामं पद्मपत्रायतेक्षणम् ॥ १३०
उपाघ्राय तदा मूर्ध्नि तुष्टाव मुनिसत्तमः । एतस्मिन्नन्तरे राजा मिथिलाया अधीश्वरः ॥ १३१
वाजपेयं क्रतुं यष्टुमारेभे द्विजसत्तमैः । तं द्रष्टुं प्रययुः सर्वे विश्वामित्रपुरोगमाः ॥ १३२
मुनयो रघुशार्दूलसहिताः पुण्यचेतसः । गच्छतस्तस्य रामस्य पादाब्जेन महात्मनः ॥ १३३
अभूत्सा पावनीभूता समाक्रान्ता महाशिला । सोऽपि शप्ता पुरा भर्त्रा गौतमेन द्विजन्मना १३४
अहल्या रघुनाथस्य पादस्पर्शाच्छुभाऽभवत् । अथ संप्राप्य नगरीं मिथिलां मुनिसत्तमाः १३५
राघवाभ्यां तु ते सर्वे बभूवुः प्रीतमानसाः । समागतान्महाभागान्दृष्ट्वा राजा महाबलः ॥ १३६
प्रत्युद्गम्य प्रणम्याथ पूजयामास मैथिलः । रामं पद्मविशालाक्षमिन्दीवरदलप्रभम् ॥ १३७
पीताम्बरधरं मुग्धं कोमलावयवोज्ज्वलम् । अवधीरितकंदर्पकोटिलावण्यमुत्तमम् ॥ १३८
सर्वलक्षणसंपन्नं सर्वाभरणभूषितम् । स्वस्य हृत्पद्ममध्ये यः परेशस्य तनोर्हरिः ॥ १३९
उत्पन्नो दीपवद्दीपात्सौशील्यादिगुणैः परैः । तं दृष्ट्वा रघुनाथं स जनको हर्षमानसः ॥ १४०
परेशमेव तं मेने रामं दशरथात्मजम् । पूजयामास काकुत्स्थं धन्योऽस्मीति ब्रुवन्नृपः ॥ १४१
प्रसादं वासुदेवस्य विष्णोर्मेने नरेश्वरः । प्रदानं दुहितुस्तस्मै मनसाऽचिन्तयत्प्रभुः ॥ १४२
आत्मजौ रघुवंशस्य ज्ञात्वा तत्र नृपोत्तमः । पूजयामास धर्मेण वस्त्रैराभरणैः शुभैः ॥ १४३
ऋषीन्समर्चयामास मधुपर्कादिपूजनैः । ततोऽवसाने यज्ञस्य रामो राजीवलोचनः ॥ १४४
भङ्क्त्वा शैवं धनुर्दिव्यं जितवाञ्जनकात्मजाम् । अथाऽसौ वीर्यशुल्केन महता परितोषितः ॥
ततो धरणिजां तस्मै प्रददौ मिथिलाधिपः । केशवाय श्रियमिव यथापूर्वं महार्णवः ॥ १४६
स दूतं प्रेषयामास राघवं मिथिलाधिपः । पुत्राभ्यां सह धर्मात्मा मिथिलायां विवेश ह ॥ १४७
वसिष्ठवामदेवाद्यैः सैन्यैः सह महीपतिः । उवास नगरे रम्ये जनकस्य रघूत्तमः ॥ १४८
तस्मिन्नेव शुभे काले रामस्य धरणीसुताम्* । विवाहमकरोद्राजा मैथिलेन समर्चितः ॥ १४९
लक्ष्मणस्योर्मिलां नाम कन्यां जनकसंभवाम् । जनकस्यात्म(नु)जस्याथ तनये शुभवर्चसी(सौ) ॥

---

* अत्र तृतीयार्थे द्वितीया । एवमग्रिमश्लोकेऽपि ।

---

१ क. च. ज. नृपसत्तमः । २ झ. फ. शापदग्धा । ३ क. ज. झ. फ. श्लक्ष्णं । ४ झ. फ. °म् । मच्चापवी° । ५ क. [illegible]. ज. मुदा । ६ झ. फ. समन्वितः ।

माण्डवी श्रुतकीर्तिश्च सर्वलक्षणलक्षिते । भरतस्य च सौमित्रेर्विवाहमकरोन्नृपः ॥ १५१
निर्वर्त्यौद्वाहिकं तत्र राजा दशरथो बली । अयोध्यां प्रस्थितः श्रीमान्पौरैर्जानपदैर्वृतः ॥ १५२
पारिबर्हं समादाय मैथिलेन च पूजितः । ससुतः सस्नुषः साश्वः सगजः सबलानुगः ॥ १५३
तदध्वनि महावीर्यो जामदग्निः(ग्न्यः)प्रतापवान् । गृहीत्वा परशुं चापं संक्रुद्ध इव केसरी॥ १५४
अभ्यधावच्च काकुत्स्थं योद्धुकामो नृपान्तकः । संप्राप्य राघवं दृष्ट्वा वचनं प्राह भार्गवः ॥१५५

परशुराम उवाच—

राम राम महाबाहो शृणुष्व वचनं मम । बहुशः पार्थिवान्हत्वा संयुगे भूरिविक्रमान् ॥ १५६
ब्राह्मणेभ्यो महीं दत्त्वा तपस्तप्तुमहं गतः । तव वीर्यबलं श्रुत्वा त्वया योद्धुमिहाऽऽगतः ॥१५७
इक्ष्वाकवो न वध्या मे मातामहकुलोद्भवाः । वीर्यक्षत्रबलं श्रुत्वा न शक्यं सहितुं मम ॥ १५८
तस्माद्वदान्य युद्धं मे दीयतां रघुसत्तम । रौद्रं चापं दुराधर्षं भज्यमानं त्वया नृप ॥ १५९
इदं तु वैष्णवं चापं तेन तुल्यमरिक्षयम्[1] । आरोपय स्ववीर्येण निर्जितोऽस्मि त्वयैव हि ॥ १६०
अथवा त्यज शस्त्राणि पुरस्ताद्बलिनो मम । शरणं भज काकुत्स्थ कातरोऽस्यथ चेतसि ॥१६१

ईश्वर उवाच—

एवमुक्तस्तु काकुत्स्थो भार्गवेण प्रतापवान् । तच्चापं तस्य जग्राह तच्छक्तिं वैष्णवीमपि ॥ १६२
शक्त्या वियुक्तः स तदा जामदग्निः(ग्न्यः) प्रतापवान् । निर्वीर्यो नष्टतेजाश्च कर्महीनो यथा द्विजः
विनष्टतेजसं दृष्ट्वा भार्गवं नृपसत्तमाः । साधु साध्विति काकुत्स्थं प्रशशंसुर्मुहुर्मुहुः ॥ १६४
काकुत्स्थस्तु महच्चापं गृहीत्वाऽऽरोप्य लीलया । संधाय बाणं तच्चापे भार्गवं प्राह विस्मितम् ॥

राम उवाच—

अनेन शरमुख्येण किं कर्तव्यं तव द्विज । छेद्मि लोकद्वयं चापि स्वर्गं वा हन्मि ते द्विज ॥ १६६

ईश्वर उवाच—

तं दृष्ट्वा घोरसंकाशं बाणं रामस्य भार्गवः । ज्ञात्वा तं परमात्मेति प्रहृष्टो राममब्रवीत् ॥ १६७

परशुराम उवाच—

राम राम महाबाहो न वेद्मि त्वां सनातनम् । जानाम्यद्यैव काकुत्स्थ तव वीर्यगुणादिभिः १६८
त्वमादिपुरुषः साक्षात्परं ब्रह्म परोऽव्ययः । त्वमनन्तो महाविष्णुर्वासुदेवः परात्परः ॥ १६९
नारायणस्त्वं श्रीमांस्त्वमीश्वरस्त्वं त्रयीमयः । त्वं कालस्त्वं जगत्सर्वं मकराद्यस्त्वमेव हि १७०
स्रष्टा धाता च संहर्ता त्वमेव परमेश्वरः । त्वमचिन्त्यो महद्भूतं विश्वरूपस्त्वणुर्महान् ॥ १७१
चतुःषट्पञ्चगुणवांस्त्वमेव पुरुषोत्तमः । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारस्त्रयीमयः ॥ १७२
व्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्त्वं गुणभृन्निर्गुणः परः । स्तोतुं त्वाऽहमशक्तश्च वेदानामप्यगोचरम् ॥ १७३
यच्चापमानं कृतवांस्त्वां युयुत्सुतया प्रभो । तत्क्षन्तव्यं त्वया नाथ कृपया केवलेन तु(लं मयि)।
तव शक्त्या नृपान्सर्वाञ्जित्वा दत्त्वा महीं द्विजान् । त्वत्प्रसादवशादेव शान्तिमाप्नोमि नैष्ठिकीम्

ईश्वर उवाच—

एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं जामदग्निर्म(ग्न्यो म)हातपाः । परिणीय नमस्कृत्वा राघवं लोकरक्षकम्
शतक्रतुकृतं स्वर्गं तदस्त्राणि न्यवेदयत्[2] । राघवोऽथ महातेजा ववन्दे तं महामुनिम् ॥ १७७

---

१ क. ज. झ. फ. तुल्यमरिंदम । २ झ. फ. पुण्यं ।

विधिवत्पूजयामास पाद्यार्घ्याचमनादिभिः । तेन संपूजितस्तत्र जामदग्निर्म(ग्न्यो म)हातपाः १७८
तपस्तप्तुं ययौ रम्यं नरनारायणाश्रमम् । राजा दशरथः सोऽथ पुत्रैर्दारसमन्वितैः ॥ १७९
स्वां पुरीं सुमुहूर्तेन प्रविवेश महाबलः । राघवो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नो भरतस्तथा ॥ १८०
स्वान्स्वान्दारानुपागम्य रेमिरे हृष्टमानसाः । तत्र द्वादश वर्षाणि सीतया सह राघवः ॥ १८१
रमयामास धर्मात्मा नारायण इव श्रिया । तस्मिन्नेव तु राजाऽथ काले दशरथः सुतम् ॥१८२
[*ज्येष्ठं राज्येन संयोक्तुमैच्छत्प्रीत्या महीपतिः । तस्य भार्याऽथ कैकयी पुरा दत्तवरा प्रिया ॥
अयाचत नृपश्रेष्ठं भरतस्याभिषेचनम् । विवासनं च रामस्य वत्सराणि चतुर्दश ॥ १८४
स राजा सत्यवचनाद्रामं राज्यादथो सुतम्] । विवासयामास तदा दुःखेन हतचेतनः ॥ १८५
शक्तोऽपि राघवस्तस्मिन्राज्यं संत्यज्य धर्मतः । दशग्रीववधार्थाय पितुर्वचनहेतुना ॥ १८६
वनं जगाम काकुत्स्थो लक्ष्मणेन च सीतया । राजा पुत्रवियोगार्तस्तु शोकेन च ममार सः॥१८७
नियुज्यमानो भरतस्तस्मिन्राज्ये स मन्त्रिभिः । नैच्छद्राज्यं स धर्मात्मा सौभ्रात्रमनुदर्शयन् १८८
वनमागम्य काकुत्स्थमयाचद्भ्रातरं ततः । रामस्तु पितुरादेशान्नैच्छद्राज्यमरिंदमः ॥ १८९
स्वपादुके ददौ तस्मै भक्त्या सोऽप्यग्रहीत्तथा । रामस्य पादुके राज्यमवाप्य भरतः शुभे॥१९०
मत्यहं गन्धपुष्पैश्चापूजयत्कैकयीसुतः । तपश्चरणयुक्तेन तस्मिंस्तस्थौ नृपोत्तमः ॥ १९१
यावदागमनं तस्य राघवस्य महात्मनः । तावद्व्रतपराः सर्वे बभूवुः पुरवासिनः ॥ १९२
राघवश्चित्रकूटाद्रौ भारद्वाजाश्रमे शुभे । रमयामास वैदेह्या मन्दाकिन्या जले शुभे ॥ १९३
कदाचिदङ्के वैदेह्याः शेते रामो महामनाः । ऐन्द्रः काकः समागम्य तस्मिन्नेव चचार ह॥ १९४
स दृष्ट्वा जानकीं तत्र कंदर्पशरपीडितः । विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम् ॥ १९५
तं दृष्ट्वा वायसं रामः कुशं जग्राह पाणिना । ब्रह्मणोऽस्त्रेण संयोज्य चिक्षेप धरणीधरः ॥ १९६
तत्तृणं घोरसंकाशं ज्वालारचितविग्रहम् । दृष्ट्वा काकः स दुद्राव विमुञ्चन्कातरं स्वरम् ॥ १९७
तत्काकं प्रत्यनुययौ रामस्यास्त्रं सुदारुणम् । वायसस्त्रिषु लोकेषु बभ्राम भयपीडितः ॥ १९८
यत्र यत्र ययौ काकः शरणार्थी स वा(विहा)यसः (सा) । तत्र तत्र तदस्त्रं तु प्रविवेश भयावहम्
ब्रह्माणमिन्द्रं वह्निं च यमं वरुणमेव च । शरणार्थी जगामाऽऽशु वायसः श(सोऽ)स्त्रपीडितः २००
तं दृष्ट्वा वायसं सर्वे रुद्राद्या देवदानवाः । न शक्ताः स्म वयं त्रातुमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥
अथ प्रोवाच भगवान्ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ॥ २०१

ब्रह्मोवाच—

भो भो बलिभुजां श्रेष्ठ तमेव शरणं व्रज । स एव रक्षकः श्रीमान्सर्वेषां करुणानिधिः ॥ २०२
रक्षत्येव क्षमासारो वत्सलः शरणागतान् । ईश्वरः सर्वभूतानां सौशील्यादिगुणान्वितः ॥ २०३
रक्षिता जीवलोकस्य पिता माता सखा सुहृत् । शरणं व्रज देवेशं नान्यत्रास्त्यरणं द्विज॥ २०४

महादेव उवाच—

इत्युक्तस्तेन बलिभुग्ब्रह्मणा रघुनन्दनम् । उपेत्य सहसा भूमौ निपपात भयातुरः ॥ २०५

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. च. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ झ. महताऽऽवृतः । २ क. च. ज. झ. फ. ढ. °गार्तः शो° । ३ ङ. °हं राजपुत्रश्चा° । ४ ङ. °या सह वै° । ५ क. ख. च. ज. झ. ढ. रुद्रं ।

प्राणसंशयमापन्नं दृष्ट्वा सीताऽथ वायसम् । त्राहि त्राहीति भर्तारमुवाच विनयाद्विभुम् ॥ २
पुरतः पतितो देवि धरण्यां वायसस्तदा । तच्छिरः पादयोस्तस्य योजयामास जानकी ॥ २०
तमुत्थाप्य करेणाथ कृपापीयूषसागरः । ररक्ष रामो गुणवान्वायसं दययाऽर्दितः ॥ २०
तमाह वायसं रामो मा भैरिति दयानिधिः । अभयं ते प्रदास्यामि गच्छ गच्छ यथासुखम् ॥
प्रणम्य राघवायाथ सीतायै च मुहुर्मुहुः । स्वर्लोकं प्रययावाशु राघवेण च रक्षितः ॥ २१०
ततो रामस्तु वैदेह्या लक्ष्मणेन च धीमता । उवास चित्रकूटाद्रौ स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ २११
तस्मिन्संपूज्यमानस्तु भारद्वाजेन राघवः । जगामात्रेः सुविपुलमाश्रमं रघुसत्तमः ॥ २१२
समागतं रघुवरं दृष्ट्वा मुनिवरोत्तमः । भार्यया सह धर्मात्मा प्रत्युद्गम्य मुदा युतः ॥ २१३
आसने सुशुभे मुख्ये निवेश्य सह सीतया । अर्घ्यपाद्याचमनीयं वस्त्राणि विविधानि च ॥ २१४
मधुपर्कं ददौ प्रीत्या भूषणं चानुलेपनम् । तस्य पत्न्यनसूया तु दिव्याम्बरमनुत्तमम् ॥ २१५
सीतायै प्रददौ प्रीत्या भूषणानि द्युमन्ति च । दिव्यान्नपानभक्षाद्यैर्भोजयामास राघव ॥ २१६
तेन संपूजितस्तत्र भक्त्या परमया नृपः । उवास दिवसं तत्र प्रीत्या रामः सलक्ष्मणः ॥ २१७
प्रभाते विमले रामः समुत्थाय महामुनिम् । परिणीय प्रणम्याथ गमनायोपचक्रमे ॥ २१८
अनुज्ञातस्ततस्तेन रामो राजीवलोचनः । प्रययौ दण्डकारण्यं महर्षिकुलसंकुलम् ॥ २१९
तत्रातिभीषणं घोरं विराधं नाम राक्षसम् । हत्वाऽथ शरभङ्गस्य प्रविवेशाऽऽश्रमं शुभम् ॥ २२०
स तु दृष्ट्वाऽथ काकुत्स्थं सद्यःसंक्षीणकल्मषः । प्रययौ ब्रह्मलोकं तु गन्धर्वाप्सरसान्वितम् २२१
सुतीक्ष्णस्याप्यगस्त्यस्य ह्यगस्त्यभ्रातुरेव च । क्रमेण प्रययौ रामस्तैश्च संपूजितस्तथा ॥ २२२
पञ्चवट्यां ततो रामो गोदावर्यास्तटे शुभे । उवास सुचिरं कालं सुखेन परमेण च ॥ २२३
तत्र गत्वा मुनिश्रेष्ठास्तापसा धर्मचारिणः । पूजयामासुरात्मेशं रामं राजीवलोचनम् ॥ २२४
भयं विज्ञापयामासुस्तं च रक्षोगणेरितम् । तानाश्वास्य तु काकुत्स्थो ददौ चाभयदक्षिणाम् २२५
ते तु संपूजितास्तेन स्वाश्रमान्संप्रपेदिरे । तस्मिंस्त्रयोदशाब्दानि रामस्य परिनिर्ययुः ॥ २२६
गोदावर्यास्तटे पुण्ये पञ्चवट्यां मनोरमे । कस्यचित्त्वथ कालस्य राक्षसी घोररूपिणी ॥ २२७
रावणस्य स्वसा तत्र प्रविवेश दुरासदा । सा तु दृष्ट्वा रघुवरं कोटिकंदर्पसंनिभम् ॥ २२८
इन्दीवरदलश्यामं पद्मपत्रायतेक्षणम् । प्रोन्नतांसं महाबाहुं कम्बुग्रीवं महाहनुम् ॥ २२९
संपूर्णचन्द्रसदृशं सस्मिताननपङ्कजम् । भृङ्गावलिनिभैः स्निग्धैः कुटिलैः शीर्षजैर्वृतम् ॥ २३०
रक्तारविन्दसदृशपद्महस्ततलाङ्कितम् । निष्कलङ्केन्दुसदृशनखपङ्क्तिविराजितम् ॥ २३१
स्निग्धकोमलदूर्वाभं सौकुमार्यनिधिं शुभम् । पीतकौशेयवसनं सर्वाभरणभूषितम् ॥ २३२
युवा(व)समानवयसं जगन्मोहनविग्रहम् । दृष्ट्वा तं राक्षसी रामं कंदर्पशरपीडिता ॥
अब्रवीत्समुपेत्याथ रामं कमललोचनम् ॥ २३३

राक्षस्युवाच—

कस्त्वं तापसवेषेण वर्तसे दण्डकावने । आगतोऽसि किमर्थं तु तापसानां दुरासदे ॥
शीघ्रमाचक्ष्व तत्त्वेन नानृतं वक्तुमर्हसि ॥ २३४

---

१ झ. फ. °ष दयया विभु° । २ ङ. म. °मः । पूजयामास ध° । ३ झ. फ. °षणं चानुलेपनम् । दि° । ४ ङ. म. रम्ये । ५ झ. फ. °वाकुमारव° । ६ झ. राक्षसानां ।

...श्वर उवाच—
...त्युक्तः स तदा रामः संप्रहस्याब्रवीद्वचः ॥ २३५

राम उवाच—
राज्ञो दशरथस्याहं पुत्रो राम इतीरितः । असौ ममानुजो धन्वी लक्ष्मणो नाम चानघः २३६
पत्नी चेयं च मे सीता जनकस्याऽऽत्मजा प्रिया । पितुर्वचननिर्देशादहं वनमिहाऽऽगतः ॥२३७
विचरामो महारण्यमृषीणां हितकाम्यया । आगताऽसि किमर्थं त्वमाश्रमं मम सुन्दरि ॥
का त्वं कस्य कुले जाता सर्वं सत्यं वदस्व मे ॥ २३८

महेश्वर उवाच—
इत्युक्ता सा तु रामेण प्राह वाक्यमशङ्किता ॥ २३९

राक्षस्युवाच—
अहं विश्रवसः पुत्री रावणस्य स्वसा नृप । नाम्ना शूर्पणखा नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २४०
इदं च दण्डकारण्यं भ्रात्रा दत्तं मम प्रभो । भक्षयन्त्यृषिसंघान्वै विचरामि महावने ॥ २४१
त्वां तु दृष्ट्वा नृपवरं कंदर्पशरपीडिता । रन्तुमिह त्वया सार्धमागताऽस्मि सुनिर्भया ॥ २४२
मम त्वं नृपशार्दूल भर्ता भवितुमर्हसि । इमां तव सतीं सीतां भक्षयिष्यामि पार्थिव ॥
[+वनेषु गिरिमुख्येषु रमयामि त्वया सह] ॥ २४३

महेश्वर उवाच—
इत्युक्त्वा राक्षसीं सीतां ग्रसितुं वीक्ष्य चोद्यताम् । श्रीरामः खड्गमुद्यम्य नासाकर्णौ प्रचिच्छिदे
रुदती सभयं शीघ्रं राक्षसी विकृतानना । खरालयं प्रविश्याऽऽह तस्य रामस्य चेष्टितम् ॥२४५
स तु राक्षससाहस्रैर्दूषणत्रिशिरावृतः । आजगाम भृशं योद्धुं राघवं शत्रुसूदनम् ॥ २४६
तान्रामः कानने घोरे बाणैः कालान्तकोपमैः । निजघान महाकायान्राक्षसांस्तत्र लीलया २४७
खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं तु महाबलम् । रणे निपातयामास बाणैराशीविषोपमैः ॥ २४८
निहत्य राक्षसान्सर्वान्दण्डकारण्यवासिनः । पूजितः सुरसंघैश्च स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ २४९
उवास दण्डकारण्ये सीतया लक्ष्मणेन च । राक्षसानां वधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्छितः ॥२५०
आजगाम जनस्थानं मारीचेन दुरात्मना । संप्राप्य पञ्चवट्यां तु दशग्रीवः स राक्षसः ॥ २५१
मायाविना मारिचेन मृगरूपेण रक्षसा । अपहृत्याऽऽश्रमाद्दूरं तौ तु दशरथात्मजौ ॥ २५२
जहार सीतां रामस्य भार्यां स्ववधकाम्यया । ह्रियमाणां तु तां दृष्ट्वा जटायुर्गृध्रराड्बली॥२५३
रामस्य सौहृदात्तत्र युयुध तेन रक्षसा । तं हत्वा बाहुवीर्येण रावणः शत्रुवारणः ॥ २५४
प्रविवेश पुरीं लङ्कां राक्षसैर्बहुभिर्वृताम् । अशोकवनिकामध्ये निक्षिप्य जनकात्मजाम् ॥ २५५
निधनं रामबाणेन काङ्क्षयन्स्वगृहं विशन् । रामस्तु राक्षसं हत्वा मारीचं मृगरूपिणम् ॥ २५६
पुनराविश्य तत्राथ भ्रात्रा सौमित्रिणा ततः । रक्षसाऽपहृतां भार्यां ज्ञात्वा दशरथात्मजः २५७
प्रभूतशोकसंतप्तो विललाप महामतिः । मार्गमाणो वने सीतां पथि गृध्रं महाबलम् ॥ २५८
विच्छिन्नपादपक्षं तं पतितं धरणीतले । रुधिरापूर्णसर्वाङ्गं दृष्ट्वा विस्मयमागतः ॥ २५९

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ग. मुनि रं ।

पप्रच्छ राघवः श्रीमान्केन किं त्वं निपातितः । गृध्रस्तु राघवं दृष्ट्वा मन्दं मन्दमुवाच ह ॥२६०

गृध्र उवाच—

रावणेन हृता राम तव भार्या बलीयसा । तेन राक्षसमुख्येन सङ्ग्रामे निहतोऽस्म्यहम् ॥ २६१

महेश्वर उवाच—

इत्युक्त्वा राघवस्याग्रे सोऽभवत्त्यक्तजीवितः । संस्कारमकरोद्रामस्तस्य ब्रह्मविधानतः ॥ २६२
स्वपदं च ददौ तस्य योगिगम्यं सनातनम् । राघवस्य प्रसादेन स गृध्रः परमं पदम् ॥ २६३
हरेः सामान्यरूपेण मुक्तिं प्राप खगोत्तमः । माल्यवन्तं ततो गत्वा मातङ्गस्याऽऽश्रमे शुभे २६४
अभ्यगच्छन्महाभागां शबरीं धर्मचारिणीम् । सा तु भागवतश्रेष्ठा दृष्ट्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥२६५
प्रत्युद्गम्य नमस्कृत्य निवेश्य कुशविष्टरे । पादप्रक्षालनं कृत्वा वन्यैः पुष्पैः सुगन्धिभिः ॥ २६६
अर्चयामास भक्त्या च हर्षनिर्भरमानसा । फलानि च सुगन्धीनि मूलानि मधुराणि च॥ २६७
निवेदयामास तदा राघवाभ्यां दृढव्रता। फलान्यास्वाद्य काकुत्स्थस्तस्यै मुक्तिं ददौ पराम्२६८
ततः पञ्चवटीं गत्वा राघवः शत्रुसूदनः । जघान राक्षसं तत्र कबन्धं घोररूपिणम् ॥ २६९
तं निहत्य महावीर्यो[३] ददाह स्वर्गतश्च सः । ततो गोदावरीं गत्वा रामो राजीवलोचनः ॥२७०
पप्रच्छ सीतां गङ्गे त्वं किं तां जानासि मे प्रियाम् । न शशंस तदा तस्मै सा गङ्गा तमसाऽऽवृता
शशाप राघवः क्रोधाद्रक्ततोयाऽभवत्तदा । ततो भयात्समुद्विग्ना पुरस्कृत्य महामुनीन् ॥ २७२[१]
कृताञ्जलिपुटा दीना राघवं शरणं गता । ततो महर्षयः सर्वे रामं प्राहुः सनातनम् ॥ २७३

ऋषय ऊचुः—

त्वत्पादकमलोद्भूता गङ्गा त्रैलोक्यपावनी । त्वमेव हि जगन्नाथ तां शापान्मोक्तुमर्हसि ॥ २७४

महेश्वर उवाच—

ततः प्रोवाच धर्मात्मा रामः शरणवत्सलः ॥ २७५

राम उवाच—

शबर्याः स्नानमात्रेण संगता शुभवारिणा । मुक्ता भवतु मच्छापाद्गङ्गैषा पापनाशिनी ॥ २७६

महेश्वर उवाच—

एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थः शबरीतीर्थमुत्तमम् । गङ्गागयासमं चक्रे शार्ङ्गकोट्या महाबलः ॥ २७७
महाभागवतानां च तीर्थं यस्योदरे भवेत् । तच्छरीरं जगद्वन्द्यं भविष्यति न संशयः ॥ २७८
एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थ ऋष्यमूकं गिरिं ययौ । ततः पंपासरस्तीरे वानरेण हनूमता ॥ २७९
संगतस्तस्य वचनात्सुग्रीवेण समागतः । सुग्रीववचनाद्धत्वा वालिनं वानरेश्वरम् ॥ २८०
सुग्रीवमेव तद्राज्ये रामः समभ्यषेचयत् । स तु संप्रेषयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम् ॥ २८१
हनूमत्प्रमुखान्वीरान्वानरान्वानराधिपः । स लङ्घयित्वा जलधिं हनूमान्मारुतात्मजः ॥ २८२
प्रविश्य नगरीं लङ्कां दृष्ट्वा सीतां दृढव्रताम् । उपवासकृशां दीनां भृशं शोकपरायणाम् ॥ २८३
मलपङ्केन दिग्धाङ्गीं मलिनाम्बरधारिणीम् । निवेद्य चाप्यभिज्ञानं प्रवृत्तिं च निवेद्य च ॥ २८४
समाश्वास्य च वैदेहीं बभञ्जोपवनं शुभम् । वनपालान्किंकरांश्च पञ्च सेनाग्रनायकान् ॥ २८५
सप्तमन्त्रिसुतांस्तत्र रावणस्य सुतं तथा । तोरणस्तम्भमुत्पाट्य विजघान स्वयं कपिः ॥ २८६

१ क. च. ज. पंपासरो । २ ङ. ञ. °र्यो दिदीपे तद्वनं च सः । ३ झ. °धात्र स्नातव्या भवेति ताम् । त° ।

रावणस्य सुतेनाथ निगृहीतो यदृच्छया । दृष्ट्वा च राक्षसेन्द्रं तु संभाष्य च तथैव च ॥ २८७
ददाह नगरीं लङ्कां स्वलाङ्गूलाग्निना कपिः । तया दत्तमभिज्ञानं गृहीत्वा पुनरागमत् ॥ २८८
सोऽभिगम्य महातेजा रामं कमललोचनम् । न्यवेदयद्वानरेन्द्रो दृष्टा सीतेति तत्त्वतः ॥ २८९
सुग्रीवसहितो रामो वानरैर्बहुभिर्वृतः । महोदधेस्तटं गत्वा तत्रानीकं न्यवेशयत् ॥ २९०
रावणस्यानुजो भ्राता विभीषण इतीरितः । धर्मात्मा सत्यसंधश्च महाभागवतोत्तमः ॥ २९१
ज्ञात्वा समागतं रामं परित्यज्य स्वपूर्वजम् । राज्यं सुतं च दारांश्च राघवं शरणं ययौ ॥ २९२
परिगृह्य च तं रामो मारुतेर्वचनात्प्रभुः । तस्मै दत्त्वाऽभयं सौम्यं रक्षोराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ २९३
ततः समुद्रं काकुत्स्थस्तर्तुकामः प्रपद्य वै । सुप्रसन्नजलं तं तु दृष्ट्वा रामो महाबलः ॥ २९४
शार्ङ्गमादाय बाणौघैः शोषयामास वारिधिम् । ततश्च सरितामीशः काकुत्स्थं करुणानिधिम् २९५
प्रपद्य शरणं देवमर्चयामास वारिधिः । पुनरापूर्य जलधिं वारुणास्त्रेण राघवः ॥ २९६
उदधेर्वचनात्सोऽथ सागरे मकरालये । गिरिभिर्वानरानीतैर्नलं सेतुमकारयत् ॥ २९७
ततो गत्वा पुरीं लङ्कां संनिवेश्य महाबलम् । सम्यगायोधनं चक्रे वानराणां च रक्षसाम् २९८
ततो दशास्यतनयः शक्रजिद्राक्षसो बली । बबन्ध नागपाशैश्च तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ २९९
वैनतेयः समागत्य तान्यस्त्राणि व्यमोचयत् । राक्षसा निहताः सर्वे वानरैश्च महाबलैः ॥ ३००
रावणस्यानुजं वीरं कुम्भकर्णं महाबलम् । निजघान रणे रामो बाणैरग्निशिखोपमैः ॥ ३०१
ब्रह्मास्त्रेणेन्द्रजित्क्रुद्धः पातयामास वानरान् । हनूमता समानीतो महौषधिमहीधरः ॥ ३०२
तस्यानिलस्पर्शवशात्सर्व एव समुत्थिताः । ततो रामानुजो*दारः शक्रजेतारमाहवे ॥ ३०३
निपातयामास शरैर्वृत्रं वज्रधरो यथा । निर्ययावथ पौलस्त्यो योद्धुं रामेण संयुगे ॥ ३०४
चतुरङ्गबलैः सार्धं मन्त्रिभिश्च महाबलैः[3] । समं ततोऽभवद्युद्धं वानराणां च रक्षसाम् ॥ ३०५
रामरावणयोश्चैव तथा सौमित्रिणा सह । शक्त्या निपातयामास लक्ष्मणं राक्षसेश्वरः ॥ ३०६
ततः क्रुद्धो महातेजा राघवो राक्षसान्तकः । जघान राक्षसान्वीरान्शरैः कालान्तकोपमैः॥ ३०७
प्रदीप्तैर्बाणसाहस्रैः कालदण्डोपमैर्भृशम् । छादयामास काकुत्स्थो दशग्रीवं च राक्षसम् ॥ ३०८
स तु निर्भिन्नसर्वाङ्गो राघवास्त्रैर्निशाचरः । भयाद्दुद्राव रणतो लङ्कां प्रति निशाचरः ॥ ३०९
जगद्राममयं पश्यन्निर्वेदाद्गृहमाविशत् । ततो हनूमताऽऽनीतो महौषधिमहागिरिः ॥ ३१०
तेन रामानुजस्तूर्णं लब्धसंज्ञोऽभवत्तदा । दशग्रीवस्ततो होममारेभे जयकाङ्क्षया ॥ ३११
ध्वंसितं वानरेन्द्रैस्तदभिचारात्मकं रिपोः । पुनर्युद्धाय पौलस्त्यो रामेण सह निर्ययौ ॥ ३१२
दिव्यं स्यन्दनमारुह्य राक्षसैर्बहुभिर्युतः । ततः शतमखो दिव्यं रथं हर्यश्वसंयुतम् ॥ ३१३
राघवायससूतं हि प्रेषयामास बुद्धिमान् । रथं मातलिनाऽऽनीतं समारुह्य रघूत्तमः ॥ ३१४
स्तूयमानः सुरगणैर्युयुधे तेन रक्षसा । ततो युद्धमभूद्घोरं रामरावणयोर्महत् ॥ ३१५
स(सा)प्ताहि(हि)कमहोरात्रं शस्त्रास्त्रैरतिभीषणैः । विमानस्थाः सुराः सर्वे ददृशुस्तत्र संयुगम् ॥
दशग्रीवस्य चिच्छेद शिरांसि रघुसत्तमः । समुत्थितानि बहुशो वरदानात्कपर्दिनः ॥ ३१७
ब्राह्ममस्त्रं महारौद्रं वधायास्य दुरात्मनः । ससर्ज राघवस्तूर्णं कालाग्निसदृशप्रभम् ॥ ३१८

* संधिरार्षः ।

१ ङ. बाणाग्रैः । २ ङ. ञ. रक्षण । ३ ङ. ञ. महाबलः ।

तदस्त्रं राघवोत्सृष्टं रावणस्य स्तनान्तरम् । विदार्य धरणीं भित्त्वा रसातलतलं गतम् ॥ ३१९
संपूज्यमानं भुजगै राघवस्य करं ययौ । स गतासुर्महादैत्यः पपात च ममार च ॥ ३२०
ततो देवगणाः सर्वे हर्षनिर्भरमानसाः । ववृषुः पुष्पवर्षाणि महात्मनि जगद्गुरौ ॥ ३२१
जगुर्गन्धर्वपतयो ननृतुश्चाप्सरोगणाः । ववुः पुण्यास्तथा वाताः सुप्रभोऽभूद्दिवाकरः ॥ ३२२
तुष्टुवुर्मुनयः सिद्धा देवगन्धर्वकिंनराः । लङ्कायां राक्षसश्रेष्ठमभिषिच्य विभीषणम् ॥ ३२३
कृतकृत्यमिवाऽऽत्मानं मेने रघुकुलोत्तमः । रामस्तत्राब्रवीद्वाक्यमभिषिच्य विभीषणम् ॥ ३२४

राम उवाच—

यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी । यावन्मम कथा लोके तावद्राज्यं विभीषण ॥ ३२५
कृत्वा मम पदं दिव्यं योगिगम्यं सनातनम् । सपुत्रपौत्रः सगणः संप्राप्नुहि महाबल ॥ ३२६

ईश्वर उवाच—

एवं दत्त्वा वरं तस्मै राक्षसाय महाबलः । संप्राप्य मैथिलीं तत्र पूतां सुजनसंसदि ॥ ३२७
उवाच राघवः सीतां गर्हितं वचनं बहु । सा तेन गर्हिता साध्वी विवेश ज्वलनं महत् (तदा) ॥
ततो देवगणाः सर्वे शिवब्रह्मपुरोगमाः । दृष्ट्वा तु मातरं वह्नौ प्रविशन्तीं भयातुराः ॥
समागम्य रघुश्रेष्ठं सर्वे प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ ३२९

देवा ऊचुः—

राम राम महाबाहो शृणु त्वं चातिविक्रम । सीताऽतिविमला साध्वी तव नित्यानपायिनी ३३०
अत्याज्या तु त्वया सा हि भास्करेण प्रभा यथा । सेयं लोकहितार्थाय समुत्पन्ना महीतले ३३१
माता सर्वस्य जगतः समस्तजगदाश्रया । रावणः कुम्भकर्णश्च तव पूर्वं परायगौ ॥ ३३२
शापात्तौ सनकादीनां समुत्पन्नौ महीतले । तयोर्विमुक्त्यै वैदेही गृहीता दण्डकावने ॥ ३३३
तद्धेतोस्तौ वधं प्राप्तौ त्वया राक्षसपुंगवौ । विमुक्तौ स्वर्गतिं यातौ पुत्रपौत्रसहानुगौ ॥ ३३४
त्वं विष्णुस्त्वं परं ब्रह्म योगिध्येयः सनातनः । त्वमेव सर्वदेवानामनादिनिधनोऽव्ययः ॥ ३३५
त्वं हि नारायणः श्रीमान्सीता लक्ष्मीः सनातनी । माता सा सर्वलोकानां पिता त्वं परमेश्वरः
यथा सर्वगतस्त्वं हि तथा चेयं रघूत्तम । तस्माच्छुद्धसमाचारां सीतां साध्वीं दृढव्रताम् ॥ ३३७
गृहाण सौम्य काकुत्स्थ क्षीराब्धेरिव मा चिरम् ॥ ३३८

ईश्वर उवाच—

एतस्मिन्नन्तरे तत्र लोकसाक्षी स पावकः । आदाय सीतां रामाय प्रददौ सुरसंनिधौ ॥
अब्रवीत्तत्र काकुत्स्थं वह्निः सर्वशरीरगः । ३३९

वह्निरुवाच—

इयं शुद्धसमाचारा सीता निष्कल्मषा विभो । गृहाण मा चिरं राम सत्यं सत्यं तवाब्रवम् ३४०

ईश्वर उवाच—

ततोऽग्निवचनात्सीतां परिगृह्य रघूद्वहः । बभूव रामः संहृष्टः पूज्यमानः सुरोत्तमैः ॥ ३४१
राक्षसैर्निहता ये तु सङ्ग्रामे वानरोत्तमाः । पितामहवरात्तूर्णं जीवमानाः समुत्थिताः ॥ ३४२
ततस्तु पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसंनिभम् । भ्रात्रा गृहीतं सङ्ग्रामे कौबेरं राक्षसेश्वरः ॥ ३४३

१ झ. फ. °णि परमात्मनि राघवे । जगु°। २ झ. फ. सर्वे । ३ झ. म. °त्र परुषं ज° ।

तद्राघवाय प्रददौ वस्त्राण्याभरणानि च । तेन संपूजितः श्रीमान्रामचन्द्रः प्रतापवान् ॥ १४४
आरुरोह विमानाग्र्यं वैदेह्या भार्यया सह । लक्ष्मणेन च शूरेण भ्रात्रा दशरथात्मजः ॥ १४५
ऋक्षवानरसंघातैः सुग्रीवेण महात्मना । विभीषणेन शूरेण राक्षसैश्च महाबलैः ॥ १४६
यथा विमाने वैकुण्ठे नित्यमुक्तैर्महात्मभिः । तथा सर्वैः समारुह्य ऋक्षवानरराक्षसैः ॥ १४७
अयोध्यां प्रस्थितो रामः स्तूयमानः सुरोत्तमैः । भारद्वाजाश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः १४८
भरतस्यान्तिके तत्र हनूमन्तं व्यसर्जयत् । स निषादालयं गत्वा गुहं दृष्ट्वाऽथ वैष्णवम् ॥ १४९
राघवागमनं तस्मै प्राह वानरपुंगवः । नन्दिग्रामं ततो गत्वा दृष्ट्वा तं राघवानुजम् ॥ १५०
न्यवेदयत्तथा तस्मै रामस्याऽऽगमनोत्सवम् । भरतश्चाऽऽगतं श्रुत्वा वानरेण रघूत्तमम् ॥ १५१
प्रहर्षमतुलं लेभे सानुजः ससुहृज्जनः । पुनरागत्य काकुत्स्थं हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १५२
सर्वं शशंस रामाय भरतस्य च वर्तनम् । राघवस्तु विमानाग्र्यादवरुह्य सहानुजः ॥ १५३
ववन्दे भार्यया सार्धं भरद्वाजं तपोनिधिम् । स तु संपूजयामास काकुत्स्थं सानुजं मुनिः ॥ १५४
पक्वान्नैः फलमूलाद्यैर्वस्त्रैराभरणैरपि । तेन संपूजितस्तत्र प्रणम्य मुनिसत्तमम् ॥ १५५
अनुज्ञातः समारुह्य पुष्पकं सानुगस्तदा । नन्दिग्रामं ययौ रामः पुष्पकेण सुहृद्वृतः ॥ १५६
मन्त्रिभिः पौरमुख्यैश्च सानुजः कैकयीसुतः । प्रत्युज्जगाम नृपवरैः सबलैः पूर्वजं मुदा ॥ १५७
संप्राप्य रघुशार्दूलं ववन्दे सोऽनुगैर्वृतः । [+पुष्पकादवरुह्याथ राघवः शत्रुतापनः ॥ १५८
भरतं चैव शत्रुघ्नमुपसंपरिषस्वजे । पुरोहितं वसिष्ठं च मातृवृद्धांश्च बान्धवान्]॥ १५९
प्रणनाम महातेजाः सीतया लक्ष्मणेन च । विभीषणं च सुग्रीवं जाम्बवन्तं तथाऽङ्गदम् ॥ १६०
हनूमन्तं सुषेणं च भरतः परिषस्वजे । भ्रातृभिः सानुगैस्तत्र मङ्गलस्नानपूर्वकम् ॥ १६१
दिव्यमालाम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः । आरुरोह रथं दिव्यं सुमन्त्राधिष्ठितं शुभम् ॥ १६२
संस्तूयमानस्त्रिदशैर्वैदेह्या लक्ष्मणेन च । भरतश्चैव सुग्रीवः शत्रुघ्नश्च विभीषणः ॥ १६३
अङ्गदश्च सुषेणश्च जाम्बवान्मारुतात्मजः । नीलो नलश्च सुभगः शरभो गन्धमादनः ॥ १६४
अन्ये च कपयः शूरा निषादाधिपतिर्गुहः । राक्षसाश्च महावीर्याः पार्थिवेन्द्रा महाबलाः ॥१६५
गजानश्वान्रथान्सम्यगारुह्य(रूढा) बहुशः शुभान् । नानामङ्गलवादित्रैः स्तवनैः पुष्कलैस्तथा ॥
ऋक्षवानररक्षोभिर्निषादनरसैनिकैः । प्रविवेश महातेजाः साकेतं पुरमव्ययम् ॥ १६७
आलोक्य राजनगरीं पथि राजपुत्रो राजानमेव पितरं परिचिन्तयानः ।
सुग्रीवमारुतिविभीषणपुण्यपादसंचारपूतभवनं प्रविवेश रामः ॥ १६८

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे रामस्यायोध्याप्रवेशो नामैकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४७०००

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ झ. फ. °गैर्नृपः । पु° । २ क. ञ. सुमित्राधि° ।

अथ सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

शंकर उवाच—

अथ तस्मिन्दिने पुण्ये शुभलग्ने शुभान्विते । मङ्गलस्याभिषेकार्थं मङ्गलं चक्रिरे जनाः ॥ १
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ कश्यपः । मार्कण्डेयश्च मौद्गल्यः पर्वतो नारदस्तथा ॥ २
एते महर्षयस्तत्र जपहोमपुरःसरम् । अभिषेकं शुभं चक्रुर्मुनयो राजसत्तमम् ॥ ३
नानारत्नमये दिव्ये हेमपीठे शुभान्विते । निवेश्य सीतया सार्धं श्रिया इव जनार्दनम् ॥ ४
सौवर्णकलशैर्दिव्यैर्नानारत्नमयैः शुभैः । सर्वतीर्थोदकैः पुण्यैर्माङ्गल्यद्रव्यसंयुतैः ॥ ५
दूर्वाग्रतुलसीपत्रपुष्पगन्धसमन्वितैः । मन्त्रपूतजलैः शुद्धैर्मुनयः संशितव्रताः ॥ ६
अजपन्वैष्णवान्सूक्तांश्चतुर्वेदमयाञ्शुभान् । अभिषेकं शुभं चक्रुः काकुत्स्थं जगतां पतिम् ॥ ७
तस्मिञ्शुभतमे लग्ने देवदुन्दुभयो दिवि । विनेदुः पुष्पवर्षाणि ववृषुश्च समन्ततः ॥ ८
दिव्याम्बरैर्भूषणैश्च दिव्यगन्धानुलेपनैः । पुष्पैर्नानाविधैर्दिव्यैर्देव्या सह रघूद्वहः ॥ ९
अलंकृतश्च शुशुभे मुनिभिर्वेदपारगैः । छत्रं च चामरं दिव्यं धृतवाँल्लक्ष्मणस्तदा ॥ १०
पार्श्वे भरतशत्रुघ्नौ तालवृन्तौ विरेजतुः । दर्पणं प्रददौ श्रीमान्राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ ११
दधार पूर्णकलशं सुग्रीवो वानरेश्वरः । जाम्बवांश्च महातेजाः पुष्पमालां मनोहराम् ॥ १२
[*वालिपुत्रस्तु ताम्बूलं सकर्पूरं ददौ हरेः । हनूमान्दीपिकां दिव्यां सुषेणस्तु ध्वजं शुभम्] १३
परिवार्य महात्मानं मन्त्रिणः समुपासिरे । सृष्टिर्जयन्तो विजयः सौराष्ट्रो राष्ट्रवर्धनः ॥ १४
अकोपो धर्मपालश्च सुमन्त्रो मन्त्रिणः स्मृताः । राजानश्च नरव्याघ्रा नानाजनपदेश्वराः ॥ १५
पौराश्च नैगमा वृद्धा राजानं पर्युपासते । ऋक्षैश्च वानरेन्द्रैश्च मन्त्रिभिः पृथिवीश्वरैः ॥ १६
राक्षसैर्द्विजमुख्यैश्च किंकरैश्च समावृतः । परव्योम्नि यथा लीनो दैवतैः कमलापतिः ॥ १७
तथा नृपवरः श्रीमान्साकेते शुशुभे तदा । इन्दीवरदलश्यामं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥ १८
आजानुबाहुं काकुत्स्थं पीतवस्त्रधरं हरिम् । कम्बुग्रीवं महोरस्कं विचित्राभरणैर्युतम् ॥ १९
देव्या सह समासीनमभिषिक्तं रघूत्तमम् । विमानस्थाः सुरगणा हर्षनिर्भरमानसाः ॥ २०
तुष्टुवुर्जयशब्देन गन्धर्वाप्सरसां गणाः । अभिषिक्तस्ततो रामो वसिष्ठाद्यैर्महर्षिभिः ॥ २१
शुशुभे सीतया देव्या नारायण इव श्रिया । अतिमर्त्य(नम्र)तया सीतामु(चो)पासीत पदाम्बुजम्
दृष्ट्वा तुष्टाव हृष्टात्मा शंकरो द्रष्टुमागतः । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा सानन्दो गद्गदाकुलः ॥
हर्षयन्सकलान्देवान्मुनीनपि च वानरान् ॥ २३

महादेव उवाच—

नमो मूलप्रकृतये नित्याय परमात्मने । सच्चिदानन्दरूपाय विश्वरूपाय वेधसे ॥ २४
नमो निरन्तरानन्दकन्दमूलाय विष्णवे । जगत्त्रयकृतानन्तमूर्तये दिव्यमूर्तये ॥ २५
नमो ब्रह्मेन्द्रपूज्याय शंकराय हराय च । नमो विष्णुस्वरूपाय सर्वरूप नमो नमः ॥ २६
उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणे त्रिगुणात्मने । नमोऽस्तु निर्गतोपाधिस्वरूपाय महात्मने ॥ २७

---

* अयं श्लोकः क. च. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ फ. काश्यपः । २ झ. 'वृतौ वि' । ३ क. ज. झ. सुराष्ट्रो । ४ झ. फ. 'नन्दम्' ।

[*अनया विद्यया देव्या सीतयोपाधिकारिणे । नमः पुंप्र(स्त्र)कृतिभ्यां च युवाभ्यां जगतां कृते]
जगन्मातापितृभ्यां च जनन्यै राघवाय च । नमः प्रपञ्चरूपिण्यै निष्प्रपञ्चस्वरूपिणे ॥ २९
नमो ध्यानस्वरूपिण्यै योगिध्येयात्ममूर्तये । परिणामापरीणामनित्याभ्यां च नमो नमः ॥ ३०
कूटस्थबीजरूपिण्यै सीतायै राघवाय च । सीता लक्ष्मीर्भवान्विष्णुः सीता गौरी भवाञ्छिवः ३१
सीता स्वयं हि सावित्री भवान्ब्रह्मा चतुर्मुखः । सीता शची भवाञ्शक्रः सीता स्वाहाऽनलो
भवान् ॥ ३२
सीता संहारिणी देवी यमरूपधरो भवान् । [†सीता हि सर्वसंपत्तिः कुबेरस्त्वं रघूत्तम] ॥ ३३
सीता देवी च रुद्राणी भवान्रुद्रो महाबलः । सीता तु रोहिणी देवी चन्द्रस्त्वं लोकसौख्यदः ३४
सीता संज्ञा भवान्सूर्यः सीता रात्रिर्दिवा भवान् । सीता देवी महाकाली महाकालो भवान्सदा
स्त्रीलिङ्गेषु(ङ्गं तु)त्रिलोकेषु यत्तत्सर्वं हि जानकी । पुंनामलाञ्छितं यत्तु तत्सर्वं हि भवान्प्रभो ३६
सर्वत्र सर्वदेवेश सीता सर्वत्रधारिणी । तदा त्वमपि च त्रातुं तच्छक्तिर्विश्वधारिणी ॥ ३७
तस्मात्कोटिगुणं पुण्यं युवाभ्यां परिचिह्नितम् । चिह्नितं शिवशक्तिभ्यां चरितं शान्तिदं प्रभो ३८
आवां राम जगत्पूज्यौ मम पूज्यौ सदा युवाम् । त्वन्नामजापिनी गौरी त्वन्मन्त्रजपवानहम् ३९
मुमूर्षोर्मणिकर्ण्यां तु अर्धोदकनिवासिनः । अहं दिशामि ते मन्त्रं तारकं ब्रह्मदायकम् ॥ ४०
अतस्त्वं जानकीनाथ परं ब्रह्मासि निश्चितम् । त्वन्मायामोहिताः सर्वे न त्वां जानन्ति तत्त्वतः

ईश्वर उवाच—

इत्युक्तः शंभुना रामः प्रसादप्रणतोऽभवत् । दिव्यरूपधरः श्रीमानद्भुताद्भुतदर्शनः ॥ ४२
तं तथारूपमालोक्य नरवानरदेवताः । [+न द्रष्टुमपि शक्तास्ते भेषजं महदद्भुतम् ॥ ४३
भयार्द्रे त्रिदशश्रेष्ठाः प्रणेमुश्चातिभक्तितः । संविज्ञाय च रामोऽपि नरवानरदेवताः] ॥
मायामानुषतां प्राप्तः सर्वदेवान्ब्रवीद्वचः ॥ ४४

श्रीराम उवाच—

शृणुध्वं देवता यो मां प्रत्यहं संस्तु(स्त)+विष्यति । स्तवेन शंभुनोक्तेन देवतुल्यो भवेन्नरः ॥४५
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मत्स्वरूपं समश्नुते । रणे जयमवाप्नोति न कचित्प्रतिहन्यते ॥ ४६
भूतवेतालकृत्याभिर्ग्रहैश्चापि न बाध्यते । अपुत्रो लभते पुत्रं पतिं विन्दति कन्यका ॥ ४७
दरिद्रः श्रियमाप्नोति सत्त्ववाञ्शीलवान्भवेत् । आत्मतुल्यसुतः श्रीमाञ्जायते नात्र संशयः॥ ४८
निर्विघ्नं सर्वकार्येषु सर्वारम्भेषु वै नृणाम् । यं यं कामयते मर्त्यस्तं लभेत मनोरथम् ॥ ४९
षण्मासान्मुक्तिमाप्नोति स्तवस्यास्य प्रसादतः । यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु यत्फलम् ॥
तत्फलं कोटिगुणितं स्तवेनानेन लभ्यते ॥ ५०

ईश्वर उवाच—

इत्युक्त्वा रामचन्द्रोऽसौ विससर्ज महेश्वरम् । ब्रह्मादित्रिदशान्सर्वान्विससर्ज समागतान् ॥ ५१
अर्चिता मानवाः सर्वे ऋक्षवानरदेवताः । विसृष्टा रामचन्द्रेण प्रीत्या परमया युताः ॥ ५२

---

* अयं श्लोको झ. फ. पुस्तकस्थः । † इदमर्धं ज. झ. फ. पुस्तकस्थम् । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. पुस्तकस्थः ।
* अडभाव आर्षः । + इडार्षः ।

---

१ झ. °त्रिर्भवान्दिवः । सर्वं° । २ झ. °ह्मवाचक° । ३ क. ज. झ. फ. °सांत्सिद्रिमा° ।

इत्थं विसृष्टाः खलु ते च सर्वे सुखं तदा जग्मुरतीव हृष्टाः ।
एवं पठन्तः स्तवमीश्वरोक्तं रामं स्मरन्तो वरविश्वरूपम् ॥ ५३

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे विश्वरूपदर्शनं नाम सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४७०५३

अथैकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

शंकर उवाच—

अथ रामस्तु वैदेह्या राज्यभोगान्मनोरमान् । बुभुजे वर्षसाहस्रं पालयन्सर्वतो दिशः ॥ १
अन्तःपुरजनाः सर्वे राक्षसस्य गृहे स्थिताम् । गर्हयन्ति स्म वैदेहीं तथा जानपदा जनाः ॥ २
लोकापवादभीत्या च रामः शत्रुनिवारकः । दर्शयन्मानुषं धर्ममन्तर्वत्नीं नृपात्मजाम् ॥ ३
वाल्मीकेराश्रमे पुण्ये गङ्गातीरे महावने । विससर्ज महातेजा गर्भदुःखसमन्विता ॥ ४
सा भर्तुः परतन्त्रा हि उवास मुनिवेश्मनि । अर्चिता मुनिपत्नीभिर्वाल्मीकिना च रक्षिता ॥ ५
तत्रैवासूत यमलौ नाम्ना कुशलवौ सुतौ । तौ च तत्रैव मुनिना वर्धाते सुसंस्कृतौ ॥ ६
रामोऽपि भ्रातृभिः सार्धं पालयामास मेदिनीम् । यमादिगुणसंपन्नः सर्वभोगविवर्जितः ॥ ७
अर्चयन्सततं विष्णुमनादिनिधनं हरिम् । ब्रह्मचर्यपरो नित्यं शशास पृथिवीं नृपः ॥ ८
शत्रुघ्नो लवणं हत्वा मथुरां देवनिर्मिताम् । पालयामास धर्मात्मा पुत्राभ्यां सह राघवः ॥ ९
गन्धर्वान्भरतो हत्वा सिन्धोरुभयपार्श्वतः । स्वात्मजौ स्थापयामास तस्मिन्देशे महाबलौ ॥ १०
पश्चिमे मद्रदेशे तु मद्रान्हत्वा च लक्ष्मणः । स्वसुतौ च महावीर्यावभिषिच्य महाबलः ॥ ११
गत्वा पुनरयोध्यां तु रामपादावुपास्पृशत् । ब्राह्मणस्य मृतं बालं कालधर्ममुपागतम् ॥ १२
जीवयामास काकुत्स्थः शूद्रं हत्वा च तापसम् । ततस्तु गौतमीतीरे नैमिषे जैनसंसदि ॥ १३
इयाज वाजिमेधेन राघवः परवीरहा । काञ्चनीं जानकीं कृत्वा तया सार्धं महाबलः ॥ १४
चकार यज्ञान्बहुशो राघवः परमार्थवित् । अयुतान्यश्वमेधानि वाजपेयानि च प्रभुः ॥ १५
अग्निष्टोमं विश्वजितं गोमेधं च शतक्रतुम् । चकार विविधान्यज्ञान्परिपूर्णान्सदक्षिणान् ॥ १६
एतस्मिन्नन्तरे तत्र वाल्मीकिः सुमहातपाः । सीतामानीय काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७

वाल्मीकिरुवाच—

अपापां मैथिलीं राम त्यक्तुं नार्हसि सुव्रत । इयं तु विरजा साध्वी भास्करस्य प्रभा यथा ॥
अनन्या तव काकुत्स्थ कस्मात्त्यक्ता त्वयाऽनघ ॥ १८

श्रीराम उवाच—

अपापां मैथिलीं ब्रह्मञ्जानामि वचनात्तव । रावणेन हृता साध्वी दण्डके विजने पुरा ॥ १९
तं हत्वा समरे दुष्टं शुद्धामग्निमुखं गताम् । पुनर्यातोऽस्म्ययोध्यायां सीतामादाय धर्मतः ॥ २०
लोकापवादः सुमहानभूत्पौरजनेषु च । त्यक्ता मया शुभाचारा तद्भयात्तव संनिधौ ॥ २१
तस्माल्लोकस्य संतुष्ट्यै सीता मम परायणा । पार्थिवानां सहर्षीणां प्रत्ययं कर्तुमर्हति ॥ २२

---

१ झ. परं । २ झ. मन्त्रिभिः । ३ झ. फ. व्रतचर्यापरो । ४ झ. माथुरां । ५ झ. मुनिसंसदि ।

महेश्वर उवाच—

एवमुक्ता तदा सीता मुनिपार्थिवसंसदि । दर्शयन्त्यस्य लोकस्य रामस्यानन्यतां सती ॥ २३
अब्रवीत्प्राञ्जलिः सीता सर्वेषां जनसंसदि । चकार प्रत्ययं देवी लोकाश्चर्यकरं सती ॥ २४

सीतोवाच—

यथाऽहं राघवादन्यं मनसाऽपि न चिन्तये । तथा मे धरणीदेवि विवरं दातुमर्हसि ॥] २५
[*मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्चये । तथा मे धरणीदेवि विवरं दातुमर्हसि ॥ २६
यथैव सत्यमुक्तं मे वेद्मि रामात्परं न च। तथा सपत्न्यां वैदेह्यां धरणी सहसा इयात् ॥ २७

महेश्वर उवाच—

नानारत्नमयं पीठं पृष्ठे धृत्वा खगेश्वरः । रसातलादाविरभूद्विज्ञाय जननीं तदा ॥ २८
ततस्तु धरणीदेवी हस्ताभ्यां गृह्य मैथिलीम् । स्वागतेनाभिनन्द्यैनामासने संन्यवेशयत् ॥ २९
तामासनगतां दृष्ट्वा दिवि देवगणा भृशम् । पुष्पवृष्टिमविच्छिन्नां दिव्यां सीतामवाकिरन् ॥ ३०
साऽपि दिव्याप्सरोभिस्तु पूज्यमाना सनातनी । वैनतेयं समारुह्य तस्मान्मार्गाद्दिवं ययौ ॥ ३१
दासीगणैः पूर्वभागे संवृता जगदीश्वरी । संप्राप्य(प) परमं धाम योगिगम्यं सनातनम् ॥ ३२
रसातलप्रविष्टां तुं तां दृष्ट्वा सर्वमानुषाः । साधु साध्विति सीतेयमुच्चैः सर्वे प्रचुक्रुशुः ॥ ३३
रामः शोकसमाविष्टः संगृह्य तनयावुभौ । मुनिभिः पार्थिवेन्द्रैश्च साकेतं प्रविवेश ह ॥ ३४
अथ कालेन महता मातरः संशितव्रताः । कालधर्मसमापन्ना भर्तुः स्वर्गं प्रपेदिरे ॥ ३५
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च । चकार राज्यं धर्मेण राघवः संशितव्रतः ॥ ३६
कस्यचित्त्वथ कालस्य राघवस्य निवेशनम् । कालस्तापसरूपेण संप्राप्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३७

काल उवाच—

राम राम महाबाहो धात्रा संप्रेषितोऽस्म्यहम् । यद्ब्रवीमि रघुश्रेष्ठ तच्छृणुष्व प्रजापतेः ॥ ३८
द्वंद्वमेव हि कार्यं स्यादावयोः परिभाषणम् । तदन्तरे यः प्रविष्टः स वधार्हो भविष्यति ॥ ३९

महेश्वर उवाच—

तथेति च प्रतिश्रुत्य रामो राजीवलोचनः । द्वाःस्थं कृत्वा तु सौमित्रिं कालेन समभाषत ॥
वैवस्वतोऽब्रवीद्वाक्यं रामं दशरथात्मजम् ॥ ४०

काल उवाच—

शृणु राम यथा वृत्तं ममाऽऽगमनकारणम् । दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ ४१
वसास्मिन्मानुषे लोके हत्वा राक्षसपुंगवौ । एवमुक्तः सुरगणैरवतीर्णोऽसि भूतले ॥ ४२
तदद्य समयः प्राप्तः स्वर्लोकं +गमितुं नृप । सनाथा हि सुराः सर्वे भवन्त्वथ त्वयाऽनघ ॥ ४३

महेश्वर उवाच—

एवमस्त्विति काकुत्स्थो रामः प्राह महाभुजः । एतस्मिन्नन्तरे तत्र दुर्वासास्तु महातपाः ॥
राजद्वारमुपागम्य लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४४

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः । + इडार्षः ।

---

१ ङ. 'साऽभिया' । २ ङ. म. 'तु । सीतां समाग'।

दुर्वासा उवाच—

मां निवेदय काकुत्स्थं शीघ्रं गत्वा नृपात्मज ॥ ४५

महेश्वर उवाच—

तमब्रवील्लक्ष्मणस्तु असांनिध्यमिति द्विज । ततः क्रोधसमाविष्टः प्राह तं मुनिसत्तमः ॥ ४६

दुर्वासा उवाच—

शापं दास्यामि काकुत्स्थं रामं यदि न दर्शयेः ॥ ४७

महेश्वर उवाच—

तस्माच्छापभयाद्विप्रं राघवाय न्यवेदयत् । तत्रैवान्तर्दधे कालः सर्वभूतभयावहः ॥ ४८
पूजयामास तं प्राप्तमृषिं दुर्वाससं नृपः । अग्रजस्य प्रतिज्ञां तु विज्ञाय रघुसत्तमः ॥ ४९
तत्याज मानुषं रूपं लक्ष्मणः शरयूजले । विसृज्य मानुषं रूपं प्रविवेश स्वकां तनुम् ॥ ५०
फणासहस्रसंयुक्तः कोटीन्दुसमवर्चसा । दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥ ५१
नागकन्यासहस्रैस्तु संवृतः समलंकृतः । विमानं दिव्यमारुह्य प्रययौ वै परं पदम् ॥ ५२
लक्ष्मणस्य गतिं सर्वां विदित्वा स रघूत्तमः । स्वयमप्यथ काकुत्स्थः स्वर्गं गन्तुमभीप्सितः ५३
अभिषिच्याथ काकुत्स्थौ स्वात्मजौ च कुशीलवौ । विभज्य रथनागाश्वं स धनं प्रददौ तयोः॥
कुशवत्यां कुशं वीरं [1]शरवत्यां लवं तथा । स्थापयामास धर्मेण राज्ये स्वे रघुसत्तमः ॥ ५५
अभिप्रायं तु विज्ञाय रामस्य विदितात्मनः । आजग्मुर्वानराः सर्वे राक्षसाः सुमहाबलाः ॥५६
विभीषणोऽथ सुग्रीवो जाम्बवान्मारुतात्मजः । नीलो नलः सुषेणश्च निषादाधिपतिर्गुहः ॥५७
अभिषिच्य सुतौ वीरौ शत्रुघ्नः सुमहामनाः । सर्व एते समाजग्मुरयोध्यां रामपालिताम् ॥
ते प्रणम्य महात्मानमूचुः प्राञ्जलयो नृपम् ॥ ५८

वानरप्रभृतय ऊचुः—

स्वर्लोकं गन्तुमुद्युक्तं ज्ञात्वा त्वां रघुसत्तम । आगताः स्म वयं सर्वे तवानुगमनं प्रति ॥ ५९
न शक्ताः स्म क्षणं राम जीवितुं त्वां विना प्रभो। तस्मात्त्वया विशालाक्ष गच्छामस्त्रिदशालयम्

महेश्वर उवाच—

तैरेवमुक्तः काकुत्स्थो बाढमित्यब्रवीत्ततः । अथोवाच महातेजा राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ॥ ६१

राम उवाच—

राज्यं प्रशाधि धर्मेण मा प्रतिज्ञां वृथा कृथाः । यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी ॥
तावद्रमस्व सुप्रीतः काले मम पदं व्रज ॥ ६२

महेश्वर उवाच—

इत्युक्त्वाऽथ स काकुत्स्थः शार्ङ्गं विष्णुः सनातनम् । श्रीरङ्गशायिनं सौम्यमिक्ष्वाकुकुलदैवतम्
संप्रीत्या प्रददौ तस्मै रामो राजीवलोचनः । हनूमन्तमथोवाच राघवः शत्रुसूदनः ॥ ६४

राम उवाच—

मत्कथाः प्रचरिष्यन्ति यावल्लोके हरीश्वर । तावद्रमस्व मेदिन्यां काले मां व्रज सुव्रत ॥ ६५

महेश्वर उवाच—

तमेवमुक्त्वा काकुत्स्थो जाम्बवन्तमथाब्रवीत् ॥ ६६

---

१ क. ख. ज. झ. फ. शरवत्यां । च. शाङ्गवत्यां ।

राम उवाच—

द्वापरे समनुप्राप्ते यदूनामन्वये पुनः । भूभारस्य विनाशाय समुत्पत्स्याम्यहं भुवि ॥
करिष्ये तत्र सङ्ग्रामं त्वया च पुरुषर्षभ ॥ ६७

महेश्वर उवाच—

तमेवमुक्त्वा काकुत्स्थः सर्वांस्तानृक्षवानरान् । उवाच वाचा गच्छध्वमिति रामो महाबलः ॥ ६८
मन्त्रिणो नैगमाश्चैव भरतः कैकयीसुतः । राघवस्यानुगमने निश्चितास्ते समाययुः ॥ ६९
ततः शुक्लाम्बरधरो ब्रह्मचारी ययौ परम् । कुशान्गृहीत्वा पाणिभ्यामशक्तः प्रययौ परम् ॥ ७०
रामस्य दक्षिणे पार्श्वे पद्महस्ता रमाऽऽगता । तथैव धरणी देवी दक्षिणे निरगात्तदा ॥ ७१
वेदाः साङ्गाः पुराणानि सेतिहासानि सर्वतः । ओंकारोऽथ वषट्कारः सावित्री लोकपावनी ७२
अस्त्रशस्त्राणि च तदा धनुरादीनि पार्वति । अनुजग्मुस्तथा रामं सर्वे पुरुषविग्रहाः ॥ ७३
भरतश्चैव शत्रुघ्नः सर्वे पुरनिवासिनः । सपुत्रदाराः काकुत्स्थ[*मनुजग्मुः सहानुगाः ॥ ७४
मन्त्रिणो भृत्यवर्गाश्च किंकरा नैगमास्तथा । वानराश्चैव ऋक्षाश्च सुग्रीवसहितास्तदा ॥ ७५
सपुत्रदाराः काकुत्स्थ]मन्वगच्छन्महामतिम् । पशवः पक्षिणश्चैव सर्वे स्थावरजङ्गमाः ॥ ७६
अनुजग्मुर्महात्मानं समीपस्था नरोत्तमाः । ये च पश्यन्ति काकुत्स्थं स्वर्गायानुगतं प्रभुम् ॥ ७७
ते तथाऽनुगता रामं न्यवर्तन्त न केचन । अथ त्रियोजनं गत्वा नदीं पश्चान्मुखीं स्थिताम् ॥ ७८
शरयूं पुण्यसलिलां प्रविवेश सहानुगः । ततः पितामहो ब्रह्मा सर्वदेवगणावृतः ॥ ७९
तुष्टाव रघुशार्दूलमृषिभिः सार्धमक्षरैः । अब्रवीत्तत्र काकुत्स्थं प्रविष्टं शरयूजलम् ॥ ८०

ब्रह्मोवाच—

आगच्छ विष्णो भद्रं ते दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मानद । भ्रातृभिः सह देवाभैः प्रविशस्व निजां तनुम्
वैष्णवीं तां महातेजा देवाकारां सनातनीम् । त्वं हि लोकगतिर्देव न त्वां केचित्तु जानते ॥ ८२
त्वामचिन्त्यं महात्मानमक्षरं सर्वसंग्रहम् । यामिच्छसि महातेजास्तां तनुं प्रविशस्व भोः ॥ ८३

महेश्वर उवाच—

तस्मिन्सूर्यकराकीर्णे पुष्पवृष्टिनिपातिते । उत्सृज्य मानुषं रूपं स्वां तनुं प्रविवेश ह ॥ ८४
अंशाभ्यां शङ्खचक्राभ्यां शत्रुघ्नभरतावुभौ । प्रपेदाते महात्मानौ दिव्यतेजःसमन्वितौ ॥ ८५
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपद्महस्तश्चतुर्भुजः । दिव्याभरणसंपन्नो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥ ८६
दिव्यपीताम्बरधरः पद्मपत्रनिभेक्षणः । युवाकुमारः सौम्याङ्गः कोमलावयवोज्ज्वलः ॥ ८७
सुस्निग्धनीलकुटिलकुन्तलः शुभलक्षणः । नवदूर्वाङ्कुरश्यामः पूर्णचन्द्रनिभाननः ॥ ८८
देवीभ्यां सहितः श्रीमान्विमानमध्यरोहयत् । तस्मिन्सिंहासने दिव्ये मूले कल्पतरोः प्रभुः ॥ ८९
निषसाद महातेजाः सर्वदेवैरभिष्टुतः । राघवानुगता ये च ऋक्षवानरमानुषाः ॥ ९०
स्पृष्ट्वैव शरयूतोयं सुखेन त्यक्तजीविताः । रामप्रसादात्ते सर्वे दिव्यरूपधराः शुभाः ॥ ९१
दिव्यमाल्याम्बरधरा दिव्यमङ्गलवर्चसः । आरुरोह विमानं तदसंख्यैस्तत्र देहिनः (भिः) ॥ ९२
सर्वैः परिवृतः श्रीमान्रामो राजीवलोचनः । पूजितः सुरसिद्धौघैर्मुनिभिस्तु महात्मभिः ॥ ९३

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ झ. 'भ्यामाचम्य प्रययावथ । रा' ।

प्रययौ शाश्वतं दिव्यमक्षरं स्वपदं विभुः । यः पठेद्रामचरितं श्लोकं श्लोकार्धमेव वा ॥ ९४
शृणुयाद्वा तथा भक्त्या स्मरेद्वा शुभदर्शने । कोटिजन्मार्जितात्पापाज्ज्ञानतोऽज्ञानतः कृतात् ॥९५
विमुक्तो वैष्णवं लोकं पुत्रदारस्वबान्धवैः । समाप्नुयाद्योगिगम्यमनायासेन वै नरः ॥ ९६
एतत्ते कथितं देवि रामस्य चरितं महत् । धन्योऽस्म्यहं त्वया देवि रामचन्द्रस्य कीर्तनात् ॥
किमन्यच्छ्रोतुकामाऽसि तद्ब्रवीमि वरानने ॥ ९७

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे श्रीरामचरित्रकथनं नामैकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४७१९०

अथ द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

[*पार्वत्युवाच—
रघुनाथस्य चरितं साधूक्तं हि त्वया विभो । श्रुत्वा धन्याऽस्मि देवेश त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥ १
चरितं वासुदेवस्य कृष्णस्य चरितं महत् । श्रोतुमिच्छामि देवस्य चरितं कल्मषापहम्] ॥ २

रुद्र उवाच—
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि कृष्णस्यास्य महात्मनः । चरितं वासुदेवस्य सर्वेषां फलदं नृणाम् ॥ ३
यदूनामन्वये देवि वसुदेव इतीरितः । देवमीढस्य पुत्रोऽभूत्सर्वधर्मविदां वरः ॥ ४
उग्रसेनस्य दुहितां देवकीं देववर्णिनीम् । उपयेमे विधानेन मथुरायां नृपात्मजः ॥ ५
उग्रसेनस्य पुत्रोऽभूत्कंसः शूरो महाबलः । तयो रथवरं तत्र चोदयामास सारथिः ॥ ६
समागतेषु तेष्वेवं पार्थिवान्यैः शुभावहैः (?) । अन्तरिक्षेऽशरीरा वाक्प्राह गम्भीरया गिरा ॥ ७

आकाशवागुवाच—
अस्यास्त्वाम(स्तवा)ष्टमो गर्भः कंस प्राणान्हनि[रि]ष्यति ॥ ८

रुद्र उवाच—
तच्छ्रुत्वा हन्तुमारेभे कंसोऽपि भगिनीं तदा । तमब्रवीत्सुसंरब्धं वसुदेवः सुबुद्धिमान् ॥ ९

वसुदेव उवाच—
न हन्तव्या महाभाग भगिनी धर्मतस्त्वया । गर्भानेव समुत्पन्नाञ्जहि राजन्महाबल ॥ १०

रुद्र उवाच—
तथेत्याह तदा कंसो वसुदेवं च देवकीम् । निरुध्य स्वगृहे रम्ये सर्वभोगैर्न्यवेशयत् ॥ ११
एतस्मिन्नन्तरे देवि भूरिभारावपीडिता । जगाम धरणी देवी सहसा ब्रह्मणोऽन्तिके ॥ १२
समेत्य जगतामीशं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् । प्राह गम्भीरया वाचा धरणी लोकधारिणी ॥ १३

धरण्युवाच—
प्रजापते न शक्ताऽस्मि धर्तुं लोकानिमान्प्रभो । राक्षसाः पापकर्माणः संस्थिता मयि सुव्रत ॥ १४
जगतः सकलान्धर्मान्विध्वंसन्ति महाबलाः । अधर्मवर्चसः सर्वे नराः पापविमोहिताः ॥ १५

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, क. ज. झ. म. फ. पुस्तकस्थः ।

स्वल्पमल्पतरं धर्मं लोकेऽस्मिन्न च दृश्यते । धर्मेणैव धृता देव सत्यशौचयुतेन च ॥
तस्माद्धर्मसंभूतं न लोकं धर्तुमुत्सहे ॥ १६

रुद्र उवाच—

इत्युक्त्वा धरणी देवी तत्रैवान्तरधीयत । ततः सुरगणाः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरोगमाः ॥ १७
क्षीराब्धेरुत्तरं कूलमधिगम्य जगत्पतिम् । तुष्टुवुः स्तुतिभिः सर्वे मुनयश्च महातपाः ॥
ततः प्रसन्नः प्राहेशः सर्वास्तान्मुनिसत्तमान् ॥ १८

श्रीभगवानुवाच—

भो भो देवगणाः सर्वे किंनिमित्तमिहाऽऽगताः ॥ १९

रुद्र उवाच—

ततः पितामहः प्राह देवदेवं जनार्दनम् ॥ २०

ब्रह्मोवाच—

देवदेव जगन्नाथ पृथिवी भारपीडिता । राक्षसा बहवो लोके समुत्पन्ना दुरासदाः ॥ २१
जरासंधश्च कंसश्च प्रलम्बो धेनुकादयः । दुरात्मानः प्रबाधन्ते सर्वाँल्लोकान्सनातनान् ॥
भारावतरणं कर्तुं पृथिव्यास्त्वमिहार्हसि ॥ २२

रुद्र उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो ब्रह्मणा परमेष्ठिना । प्राह गम्भीरया वाचा जगतां पतिरव्ययः ॥ २३

श्रीभगवानुवाच—

अवतीर्य नृलोकेऽस्मिन्यदूनामन्वये सुराः । अवनीभारमव्यग्रमपास्यामि महाबलाः ॥ २४

रुद्र उवाच—

एवमुक्ताः सुराः सर्वे नमस्कृत्वा जनार्दनम् । स्वान्स्वाँल्लोकान्समासाद्य परेशमन्वचिन्तयन्
ततो भगवतीं मायां परमेशः समब्रवीत् ॥ २५

श्रीभगवानुवाच—

हिरण्याक्षस्य षट्पुत्रान्समानीयावनीतलात् । वसुदेवस्य पत्न्यां तु देवक्यां संनिवेशय ॥ २६
अनन्तांशः(शं) सप्तमोऽत्र(मं तु) संप्रकृष्य च मा चिरम् । तस्याः सपत्न्यां रोहिण्यां दद(ध)स्व शुभदर्शने ॥ २७
ततोऽष्टमो ममांशस्तु देवक्यां संभविष्यति । नन्दगोपस्य पत्न्यां तु यशोदायां सनातनी ॥ २८
तवांशभूता(त्वं हि भूत्वा)महानिद्रा विन्ध्यं गत्वा महाबला । तत्र संपूज्यमाना हि देवैरिन्द्रपुरोगमैः ॥ २९
जहि दैत्यान्महावीर्याञ्शुम्भासुरपुरोगमान् ॥ ३०

रुद्र उवाच—

तथेत्युक्त्वा महाभागा हिरण्याक्षसुतांस्तदा । पर्यायेणैव देवक्यां षड्गर्भान्संन्यवेशयत् ॥ ३१
ताञ्जघान तदा कंसो जातमात्रान्महाबलः । ततस्तु सप्तमो गर्भो ह्यनन्तांशेन चोदितः ॥ ३२
वर्धमानं तु गर्भं तं रोहिण्यां समुपानयत् । गर्भसंकर्षणात्तस्यां जातः संकर्षणोऽव्ययः ॥ ३३

---

१ ङ. ञ. °चदमेन तु । त° । २ झ. फ. °हामाया हि° । ३ ङ. °यः । शुक्लषष्ठ्यां प्रौष्ठपद्यां संध्यायां च शु° ।

कृष्णाष्टम्यां तु रोहिण्यां प्रौष्ठपद्यां शुभोदये । रोहिणी जनयामास पुत्रं संकर्षणं प्रभुम् ॥ ३४
ततस्तु देवकीगर्भमापेदे भगवान्हरिः । आपन्नगर्भां तां दृष्ट्वा कंसो भयनिपीडितः ॥ ३५
ततः सुरगणाः सर्वे हर्षनिर्भरमानसाः । तुष्टुवुर्देवकीं तत्र विमानस्था नभस्तले ॥ ३६
ततस्तु दशमे मासि कृष्णे नभसि पार्वति । अष्टम्यामर्धरात्रे च तस्यां जातो जनार्दनः ॥ ३७
इन्दीवरदलश्यामः पद्मपत्रायतेक्षणः । चतुर्भुजः सुन्दराङ्गो दिव्याभरणभूषितः ॥ ३८
[*श्रीवत्सकौस्तुभोरस्को वनमालाविभूषितः] । वसुदेवस्य जातोऽसौ वासुदेवः सनातनः ३९
तं दृष्ट्वा जगतां नाथं कृष्णमानकदुन्दुभिः । उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा नमस्कृत्य जगन्मयम् ॥ ४०

वसुदेव उवाच—

जातोऽसि मे जगन्नाथ भक्तकल्पतरो प्रभो । त्वमेव सर्वदेवानामनादिः पुरुषोत्तमः ॥ ४१
त्वमचिन्त्यो महद्भूतो(तं) योगिध्येयः सनातनः । मम पुत्रत्वमापन्नो धरण्यां धरणीधरः ॥ ४२
दृष्ट्वैतदद्भुतं रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम । दानवाः पापकर्माणो न सहन्ते महौजसः ॥ ४३

रुद्र उवाच—

इत्यर्थितः स्तुतस्तेन पद्मनाभः सनातनः । उपसंहृतवान्रूपं चतुर्भुजसमन्वितम् ॥ ४४
मानुषेणैव भावेन द्विभुजेन व्यरोचत । ये चाङ्ग रक्षकाः सर्वे दानवास्तत्र संस्थिताः ॥ ४५
ते चापि मायया तस्य मोहितास्तमसाऽऽवृताः । एतस्मिन्नन्तरे देवमादायाऽऽनकदुन्दुभिः ॥४६
प्रययौ नगरात्तूर्णं सर्वदेवैरभिष्टुतः । पयोधरे वर्षमाणे नागराजो महाबलः ॥ ४७
फणासहस्रेणाऽऽच्छाद्य भक्त्या देवं समन्वगात् । ते गोपुरकपाटे तु तत्पादस्पर्शनात्तदा ॥ ४८
भिद्यमाने सुविवृते तत्रस्थाश्च विमोहिताः । स्रोतस्विनी सुपूर्णा या यमुनाऽपि महात्मनः ॥ ४९
प्रवेशाज्जानुमात्रं तु जलं तत्राभवत्तदा । उत्तीर्य यमुनां सोऽथ व्रजं तत्तीरसंस्थितम् ॥ ५०
संस्तूयमानस्त्रिदशैः प्रविवेश यदूत्तमः । तत्र नन्दस्य पत्नी सा प्रसूता गोव्रजे शुभे ॥ ५१
विमोहिता माययैव सुषुप्तास्तमसाऽऽवृताः । तस्यास्तु शयने देवं विनिक्षिप्य स यादवः ॥ ५२
तां कन्यां समुपादाय प्रययौ मथुरां पुनः । पत्न्यै दत्त्वाऽथ तां बालामुवास सुसमाहितः ॥ ५३
रुरोद बालभावात्सा देवकीशयनं गता । अथ बालध्वनिं श्रुत्वा तद्गृहस्याङ्ग रक्षकाः ॥ ५४
कंसायाऽऽवेदयामासुर्देवकीप्रसवं शुभम् । कंसस्तूर्णमुपेत्यैनां जग्राह बालिकां तदा ॥ ५५
चिक्षेप च शिलापृष्ठे साऽपि तूर्णं वियत्स्थिता । तस्योत्तमाङ्गे स्वपदं दत्त्वा तूर्णं खमास्थिता ॥
उवाचाष्टभुजा देवी तदा राक्षसपुंगवम् ॥ ५६

देव्युवाच—

किं मया क्षिप्तया मन्द जातो यस्त्वां वधिष्यति । सर्वस्य जगतः स्रष्टा धर्ता हर्ता च यः प्रभुः॥
अस्मिँल्लोके समुत्पन्नः स ते प्राणान्हरिष्यति ॥ ५७

रुद्र उवाच—

इत्युक्त्वा तेजसा देवी सहसाऽऽपूरयन्नभः । जगाम देवगन्धर्वैः स्तूयमाना हिमाचलम् ॥ ५८
कंसस्तदोद्विग्नमनाः समाहूय स्वदानवान् । प्रलम्बप्रमुखान्वीरानुवाच भयपीडितः ॥ ५९

---

* इदमर्धं झ. फ. पुस्तकस्थम् ।

---

१ झ. फ. 'सि नभे ब्रह्मर्क्षसंयुते । अ' ।

कंस उवाच—

अस्मद्भयात्सुरगणा उपेत्य क्षीरसागरम् । समाचख्युर्हरेः सर्वे रक्षोविध्वंसनं प्रति ॥ ६०
तेषां तु वचनं श्रुत्वा धरण्यां धरणीधरः । मानुषेणैव भावेन समुत्पन्नो हि सोऽव्ययः ॥ ६१
तदद्य सर्वे यूयं वै राक्षसाः कामरूपिणः । समुद्रिक्तबलान्बालान्मारयध्वमशङ्किताः ॥ ६२

रुद्र उवाच—

इत्यादिश्य ततः कंसो वसुदेवं च देवकीम् । आश्वास्य मोचयित्वाऽथ स्ववेश्मान्तर्विवेश ह ६३
वसुदेवस्ततो गत्वा नन्दव्रजमनुत्तमम् । तेन संपूजितस्तत्र निरीक्ष्य तनयं मुदा ॥ ६४
उवाच नन्दपत्नीं तां यशोदां यदुनन्दनः । ६५

वसुदेव उवाच—

सुभगे मत्सुतमिमं रोहिणीजठरोद्भवम् । स्वपुत्रमिव रक्षस्व भिया कंसादिहाऽऽगतम् ॥ ६६

रुद्र उवाच—

तथेत्याह तदा तन्वी नन्दपत्नी दृढव्रता । लब्ध्वैव पुत्रयुगलमुत्पुपोष मुदान्विता ॥ ६७
निक्षिप्य तनयौ गेहे नन्दगोपस्य यादवः । विश्रब्धः प्रययौ तूर्णं मथुरां कंसपालिताम् ॥ ६८
ततो गर्गः शुभदिने वसुदेवेन नोदितः । नन्दगोपव्रजं गत्वा तत्रस्थैः पूजितो द्विजः ॥ ६९
विधिना जातकं कर्म कृत्वा देवस्य गोकुले । नाम चात्राकरोद्दिव्यं पुत्रयोर्वासुदेवयोः ॥ ७०
संकर्षणो रौहिणेयो बलभद्रो महाबलः । राम इत्यादिनामानि पूर्वजस्याकरोद्द्विजः ॥ ७१
श्रीधरः श्रीकरः श्रीमान्कृष्णोऽनन्तो जगत्पतिः । वासुदेवो हृषीकेश इत्याद्यवरजस्य च ॥ ७२
रामकृष्णाविति ख्यातिमस्मिँल्लोके गमिष्यतः । एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठः संपूज्य पितृदेवताः ॥ ७३
संपूज्यमानो गोपालैः प्रययौ मथुरां पुनः । कंसेन प्रेषिता रात्रौ पूतना बालघातिनी ॥ ७४
विषलिप्तं स्तनं प्रादात्कृष्णायामिततेजसे । कृष्णस्तु राक्षसीं ज्ञात्वा पपौ गाढं स्तनं भृशम् ७५
प्राणैः सह महातेजा राक्षस्या यदुपुंगवः । सा विह्वलाङ्गी प्रमदा संध्वस्तस्नायुबन्धना ॥ ७६
पपात वेपमाना सा ममार च महास्वना । तस्याः शब्देन महता पूरितं च नभस्तलम् ॥ ७७
त्रस्ताः सर्वे ततो गोपा दृष्ट्वा तां पतितां भुवि । कृष्णं च क्रीडमानं तं राक्षस्याश्च महोरसि ७८
समुद्विग्नास्ततस्तूर्णमादाय तनयं तदा । रक्षोभिया तदा तस्मिन्गोपुरीषेण मूर्धनि ॥ ७९
संमार्जयामास तदा गोवालेन तदाननम् । नन्दगोपः समभ्येत्य सुतमादाय भामिनि ॥ ८०
भगवन्नामभिस्तस्य सर्वाङ्गेषु प्रमार्जनम् । कृत्वा तां राक्षसीं भीमां बहिर्विन्यस्य गोव्रजात् ॥८१
ददाह गोपवृन्दैश्च त्रासितैस्तत्र गोव्रजे । कदाचिच्छकटस्याधः शयानो भगवान्हरिः ॥ ८२
प्रसार्य चरणौ तत्र रुरोद मधुसूदनः । तस्य पादप्रहारेण शकटं परिवर्तितम् ॥ ८३
विध्वस्तकुम्भभाण्डं तद्विपरीतं पपात वै । ततो गोप्यश्च गोपाश्च दृष्ट्वा तच्छकटं महत् ॥ ८४
विस्मयं परमं जग्मुः किमेतदिति शङ्किताः । यशोदा च तदा तूर्णं बालं जग्राह विस्मिता ॥ ८५
अल्पेनैव हि कालेन बालकौ तौ यदूत्तमौ । वर्धमानौ यशोदायाः स्तनपानेन पोषितौ ॥ ८६
जानुभ्यामथ हस्ताभ्यां रममाणौ[1] विचेरतुः । मायावी राक्षसः कश्चित्तत्र कुक्कुटवेषधृक् ॥ ८७
कृष्णं हन्तुं समारब्धो विचचार महीतले । ज्ञात्वा कृष्णस्तु तद्रक्षो निजघान तलेन वै ॥ ८८

---

१ झ. फ. भ्रममाणौ ।

राक्षसेनैव रूपेण निपपात ममार च । विचचार ततः सर्वं गोव्रजं मधुसूदनः ॥ ८९
नवनीतं जहाराऽऽशु गोपीनां च गृहे गृहे । तदा यशोदा कुपिता दाम्ना मध्य उलूखले ॥ ९०
निबध्य कृष्णं प्रययौ विक्रेतुं गोरसादिकम् । कर्षमाणस्ततः कृष्णो दाम्ना बद्ध उलूखले ॥ ९१
यमलार्जुनयोर्मध्ये जगाम धरणीधरः । उलूखलेन गोविन्दः पातयामास तावुभौ ॥ ९२
भग्नस्कन्धौ निपतितौ स्वरेण धरणीतले । तेन शब्देन महताऽऽजग्मुस्तत्र महौजसः ॥ ९३
गोपवृद्धास्ततो दृष्ट्वा विस्मयं परमं गताः । यशोदाऽपि समुद्विग्ना विमुच्य धरणीधरम् ॥ ९४
सुविस्मिता समादाय स्तनं प्रादान्महात्मने । यस्मान्निबध्यमानस्तु दाम्ना मात्रा जगत्पतिः॥ ९५
तस्मान्महद्भिः सर्वैश्च दामोदर इतीरितः । [*तौ तु किंनरतां प्राप्तौ विमुक्तौ यमलार्जुनौ ॥ ९६
गोपवृद्धास्ततः सर्वे नन्दगोपपुरोगमाः] । महोत्पातमिमं ज्ञात्वा स्थानान्तरमुपाययुः ॥ ९७
वृन्दावने मनोरम्ये यमुनायास्तटे शुभे । निवासं चक्रिरे रम्यं गवां गोपीजनस्य च ॥ ९८
तत्र तौ रामकृष्णौ तु वर्धमानौ महाबलौ । वत्सपालयुतौ वत्सान्पालयामासतुः सदा ॥ ९९
गोवत्समध्ये कृष्णं च बको नाम महासुरः । बकरूपेण तं हन्तुमुद्युक्तोऽत्र यदूत्तमम् ॥ १००
तं दृष्ट्वा वासुदेवोऽपि लोष्टमुद्यम्य लीलया । ताडयामास पक्षान्ते पपातोर्व्यां महासुरः ॥ १०१
ततः कतिपयाहःसु गोवत्सपालकौ वने । छायायां यज्ञवृक्षस्य प्रसुप्तौ पल्लवे तदा ॥ १०२
एतस्मिन्नन्तरे देवो ब्रह्मा देवगणैर्वृतः । द्रष्टुं कृष्णं समागम्य सुप्तौ दृष्ट्वा यदूत्तमौ ॥ १०३
वत्सान्गोपशिशून्हृत्वा जगाम त्रिदिवं पुनः । प्रबुद्धौ तौ समालोक्य विनष्टाञ्शिशुवत्सकान् १०४
गोवत्सा गोपबालाश्च क गता इति विस्मितौ । ज्ञात्वा कृष्णस्तु तत्कर्म प्रजापतिकृतं तदा १०५
तथैव ससृजे बालान्गोवत्सांश्च सनातनः । यथावर्णं यथारूपं तथैव मधुसूदनः ॥ १०६
स एष वत्सान्गोपालान्निर्ममे जगतां प्रभुः । दृष्ट्वा सायाह्नसमये गावस्तेषां च मातरः ॥ १०७
स्वान्स्वान्वत्सानुपागम्य यथापूर्वं प्रवर्तिताः । एवं संवत्सरे काले गते तत्र महात्मनः ॥ १०८
प्रजापतिः पुनस्तस्मै ददौ वत्सान्सबालकान् । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा परिणीय प्रणम्य च ॥
भयादुवाच गोविन्दं ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ॥ १०९

ब्रह्मोवाच—

नमो नमस्ते सर्वात्मंस्तत्त्वज्ञानस्वरूपिणे । नित्यानन्दस्वरूपाय प्रयतात्मन्महात्मने ॥ ११०
अणुबृहत्स्थूलतररूप सर्वगताव्यय । अनादिमध्यान्तरूपस्वरूपात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ १११
नित्यज्ञानबलैश्वर्यतेजोमयस्वरूपिणे । महाशक्ते नमस्तुभ्यं पूर्णषाड्गुण्यमूर्तये ॥ ११२
त्वं वेदपुरुषो ब्रह्मन्महापुरुष एव च । शरीरपुरुषस्त्वाद्यः शुद्धः पुरुष एव च ॥ ११३
चत्वारः पुरुषास्त्वं च पुराणः पुरुषोत्तमः । विभूतयस्तव ब्रह्मन्पृथिव्यग्न्यनिलादयः ॥ ११४
तव वाचा समुद्भूतौ क्ष्मावह्नी जगदीश्वर । अन्तरिक्षं च वायुश्च सृष्टौ प्राणेन ते विभो ॥ ११५
चक्षुषा तव संसृष्टौ द्यौश्चाऽऽदित्यस्तथैव च । दिशश्च चन्द्रमाः सृष्टाः श्रोत्रेण तव चानघ ११६
अपां स्रावश्च वरुणो मनसा ते महेश्वर । उक्ते महति मीमांसे(स्ये) यत्तद्ब्रह्म प्रकाशते ॥ ११७

* अयं श्लोकः क. च. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

१ झ. फ. °स तौ द्रुमौ । भ° । २ क. ज. झ. फ. °र्यां जम्बुवृ° । ३ झ. मृदां । ४ क. ज. झ. फ. °स्त्वाद्यश्छन्दः पु° । ५ झ. फ. °स्तथाऽव्यय । दि° ।

तथैव चाध्वरेष्वेतदेतदेव महाव्रते । छन्दोगेय नमस्ये त्वां दिव्यं ते वपुरेव तत् ॥ ११८
आकाश एतदेवेदमोषधीष्वेवमेव च । नक्षत्रेषु च सर्वेषु ग्रहेष्वेतद्दिवाकरे ॥ ११९
एवंभूतेष्वेवमेव ब्रह्मेति वदति श्रुतिः । तदेवं परमं ब्रह्म मज्ञातं परितोमृतम् ॥ १२०
हिरण्मयोऽव्ययो यज्ञः शुचिः शुचिषदित्यपि । वैदिकान्यभिधेयानि तव नान्यस्य कस्यचित् ॥
चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छन्दोमयमनोमयम् । वाङ्मयं परमात्मानं परेशं शंसति श्रुतिः ॥ १२२
इति सर्वोपनिषदामर्थस्त्वं कमलेक्षण । स्तोतुं न शक्नुवे त्वां तु सर्ववेदान्तपारगम् ॥ १२३
महापराधमेतत्ते वत्सापहरणं मया । कृतं तत्क्षम्यतां नाथ शरणागतवत्सल ॥ १२४

महेश्वर उवाच—

एवं स्तुत्वा हरिं वेधाः प्रणम्य च पुनः पुनः । वत्सान्दत्त्वा पुनस्तस्मै प्रययौ स्वीयमालयम् १२५
हृदि कृत्वा महादेवं बालरूपं हरिं विधिः । उवास त्रिदशैः सार्धं हृष्टः पुष्टो महातपाः ॥ १२६
कृष्णेन सृष्टा वत्साश्च पूर्ववत्सास्तथाऽर्भकाः । अवापुरेकतां तत्र पश्यतां त्रिदिवौकसाम् ॥१२७
कृष्णस्तु वत्सपालैस्तैः प्रययौ नन्दगोकुलम् । ततः कतिपयाहःसु गोपालैर्यदुपुंगवः ॥ १२८
ह्रदं गत्वाऽथ कालिन्द्यास्तत्रस्थं सुमहाविषम् । सहस्रशीर्षं बलिनं नागराजानमच्युतः ॥ १२९
निष्पिष्य फणसाहस्रं पादेनैकेन लीलया । प्राणसंशयमापन्नं चकार मधुसूदनः ॥ १३०
स कालियो लब्धसंज्ञस्तमेव शरणं ययौ । ररक्ष भगवान्कृष्णो नागं त्यक्तविषं तदा ॥ १३१
वैनतेयभयाद्भीतं स्वपदेनाऽऽङ्क्य मूर्धसु । ह्रदाद्विवासयामास कालिन्द्या यदुपुंगवः ॥ १३२
त्यक्त्वा स तं ह्रदं तूर्णं पुत्रदारसमन्वितः । नमस्कृत्याथ गोविन्दं प्रययौ कालियस्तदा ॥ १३३
विषदग्धास्तु ये पूर्वं तत्तीरस्थाश्च शाखिनः । कृष्णेन वीक्षितास्तूर्णं फलिनः पुष्पिताँऽभवन् १३४
अथ कालेन कौमारमवाप्य मधुसूदनः । गोवृन्दं पालयामास सर्वदेवमयः प्रभुः ॥ १३५
स्वसमानवयोभिस्तु गोपालैस्तु यदूत्तमः । वृन्दावने मनोरम्ये सरामो विचचार ह ॥ १३६
तत्र हत्वा महाघोरं [+सर्परूपं महासुरम् । अपहत्य महाकायं मेरु] मन्दरगौरवम् ॥ १३७
धेनुकस्य वनं प्राप्य तालहिन्तालगह्वरम्*। धेनुकं पर्वताकारं खररूपं दुरासदम् ॥ १३८
पादौ गृह्य समुत्क्षिप्य तालेन निजघान ह । फलैः सुतृप्ता गोपालास्तद्वने रेमिरे तदा ॥ १३९
निष्क्रम्य तद्वनात्तूर्णं भाण्डीरं वटमागताः । तत्र ते रामकृष्णाभ्यां चिक्रीडुर्बाललीलया ॥१४०
गोपवेषेण तत्रागात्प्रलम्बो नाम राक्षसः । रामं स्वपृष्ठमारोप्य ततो यातो नभस्तलम् ॥ १४१
मत्वा तं राक्षसं रामो मुष्टिना तस्य मूर्धनि । ताडयामास रोषेण विह्वलाङ्गस्ततोऽभवत् ॥ १४२
राक्षसेनैव रूपेण निनदन्भैरवं स्वनम् । भिन्नशीर्षतनुस्तत्र ममार रुधिरोक्षितः ॥ १४३
ततः प्रदोषसमये गोव्रजे नन्दनन्दनः । उवास गोपकन्याभिः क्रीडन्कौमारवीक्षिते ॥ १४४
अरिष्टो नाम दैत्योऽत्र गत्वा तु वृषभाकृतिः । कृष्णं हन्तुं समागत्य जगर्ज च महास्वनम् १४५

---

* संधिरार्षः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. पुस्तकस्थः । * एतदग्रे केषुचित्पुस्तकेषु 'प्रविश्य तद्वनं रम्यं फलिलं(तं) तालगह्वरम्' इत्यधिकम् ।

---

१ क. ज. °त्वा सदा देवि बा° । २ झ. फ. °र्वेवेदम° । ३ ङ. °रूपधरं सदा । पा° । ४ ङ. ह । तत्क्षणादेव तत्पाला° । ५ ङ. °स वै रामो वि° । ६ झ. फ. °लाङ्गः पपात सः । रा° । ७ क. च. ज. °तोऽपतत् । ८ झ. °न्कौमोदिवर्चसि । अ° । ९ ङ. ज. °त्वा त्रिदशदुस्तरः । कृ° ।

तं दृष्ट्वा विद्रुताः सर्वे गोपाला भयपीडिताः । कृष्णोऽपि दृष्ट्वा तं रौद्रमागतं दनुजाधिपम् १४६
तालवृक्षं समुत्पाट्य शृङ्गमध्ये व्यताडयत् । स तु भग्नशिरःशृङ्गो वमन्वै रुधिरं बहु ॥ १४७
पपात भीमवेगेन निनदंस्त्यक्तजीवितः । इत्थं हत्वा महाकायमरिष्टं दनुजाधिपम् ॥ १४८
आहूय गोपबालांश्च तत्रैवोवास गोव्रजे । ततः कतिपयाहःसु केशी नाम महासुरः ॥ १४९
हयकायेन गोविन्दं हन्तुं व्रजमुपाययौ । स गत्वा गोव्रजं रम्यमुच्चैर्हेषामथाकरोत् ॥ १५०
तेन शब्देन महता पूरितं भुवनत्रयम् । भीताः सर्वे सुरगणाः शङ्कमाना युगक्षयम् ॥ १५१
तत्रस्था मोहिताः सर्वे गोपा गोप्यश्च विह्वलाः । लब्धसंज्ञास्तु ते सर्वे विद्रुताश्च समन्ततः १५२
गोप्यस्तु शरणं जग्मुः कृष्णं त्राहीति चाब्रुवन् । न भेतव्यं न भेतव्यमित्याह भक्तवत्सलः १५३
समाश्वास्य ततस्तूर्णं मुष्टिना वासवानुजः । ताडयामास शिरसि तस्य दैत्यस्य लीलया ॥१५४
विभिन्नदन्तनेत्रोऽसौ निननाद महास्वनम् । [*महाशिलां समुत्क्षिप्य तस्याङ्गे वै न्यपातयत् ॥
स तु चूर्णितसर्वाङ्गो निनदन्भैरवं स्वनम् । पपात सहसा भूमौ ममार च महासुरः] ॥ १५६
केशिनं निहतं दृष्ट्वा दिवि देवगणा भृशम् । मुमुचुः पुष्पवर्षाणि साधु साध्विति चाब्रुवन्॥१५७
इत्थं शिशुत्वे वै दैत्यान्हरिर्हत्वा बलोत्कटान् । स मुमोद सुखेनैव बलरामसमन्वितः ॥ १५८
इन्दीवरदलश्यामः पद्मपत्रनिभेक्षणः । पीताम्बरधरः स्रग्वी वनमालाविभूषितः ॥ १५९
कौस्तुभोद्भासितोरस्कश्चित्रमाल्यानुलेपनः । विचित्राभरणैर्युक्तः कुण्डलाभ्यां विराजितः ॥१६०
आमुक्ततुलसीमालः कस्तूरीतिलकाञ्चितः । सुस्निग्धनीलकुटिलकबरीकृतकेशवान् ॥ १६१
बद्धैर्नानाविधैः पुष्पैर्बर्हिबर्हावतंसकः । रक्तारविन्दसदृशहस्तपादतलाधरः ॥ १६२
पक्षमध्यगशीतांशुकलङ्कभ्रूलताननः । हारनूपुरकेयूरैः कटकाभ्यां विराजितः ॥ १६३
वृन्दावने महारम्ये फलपुष्पविराजिते । रम्यं विनादयन्वेणुं तत्राऽऽस्ते यदुनन्दनः ॥ १६४
अवधीरितकंदर्पकोटिलावण्यमच्युतम् । सर्वा गोपस्त्रियो दृष्ट्वा मन्मथास्त्रेण पीडिताः ॥ १६५
पुरा महर्षयः सर्वे दण्डकारण्यवासिनः । दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तुमिच्छत्सु(मैच्छन्सु) विग्रहम्
ते सर्वे स्त्रीत्वमापन्नाः समुद्भूतास्तु गोकुले । हरिं संप्राप्य कामे[+न ततो मुक्ता भवार्णवात् १६७
क्रोधेनैव तथा दैत्याः समेत्य मधुसूदनम् । अगच्छन्निधनं तेन] हता मुक्तिमवाप्नुयुः* ॥ १६८
कामक्रोधौ नृणां लोके निरयस्यैव कारणम् । हरिं समेत्य तावेव मुक्त्यै गोपीसुरद्विषाम् १६९
कामाद्भयाद्वा द्वेषाद्वा ये भजन्ति जनार्दनम् । ते प्राप्नुवन्ति वैकुण्ठं किं पुनर्भक्तियोगतः ॥ १७०
तस्य वेणुध्वनिं श्रुत्वा रजन्यां बल्लवाङ्गनाः । शयनादुत्थिताः सर्वा विकीर्णाम्बरमूर्धजाः १७१
त्यक्त्वा पतिं सुतान्बन्धूंस्त्यक्त्वा लज्जां स्वकं कुलम् । जगत्पतिं समाजग्मुः कंदर्पशरपीडिताः
समेत्य गोप्यः सर्वास्तु भुजैरालिङ्ग्य केशवम् । बुभुजुश्चाधरं देव्यः सुधामृतमिवामराः ॥ १७३
ताभिश्च स्त्रीभिरात्मेशः क्रीडयामास गोव्रजे । तेनापि ताः स्त्रियः सर्वा रेमिरे निर्भया व्रजे १७४

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. ञ. फ. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. च. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः । * एतदग्रे क्वचित्पुस्तके "क्रोधेनैव यथा दैत्याः समेत्य मधुसूदनम् । निधनं प्राप्य सङ्ग्रामे हता मुक्तिमवाप्नुयुः । इत्यधिकम् ।

---

१ झ. फ. जगत्क्षयम् । २ ङ. ज. त्रासयामास । ३ क. च. ञ. महारण्ये । ४ ङ. 'त्य भावेन मुक्ता गोपीसुरद्विषः । का' ।

इत्येवं रमयामासुरहन्यहनि केशवम् । वृन्दावने मनोरम्ये कालिन्दीपुलिने तथा ॥ १७५

पार्वत्युवाच—

धर्मसंरक्षणार्थाय जगत्यामवतीर्य सः । परदाराभिगमनं कथं कुर्याज्जनार्दनः ॥ १७६

रुद्र उवाच—

स्वशरीरे परेष्वङ्गभेदो नास्ति शुभानने । सर्वं जगच्च तस्याङ्गं पृथगत्र न विद्यते ॥ १७७
दोषोऽत्र नास्ति सुभगे देवस्य परमात्मनः । नैसर्गिकस्य भर्तृत्वादात्मेशत्वाज्जगत्पतेः ॥ १७८
तथाऽपहृतपाप्मनः सामर्थ्याद्व्यापिनः प्रभोः । स्त्रीपुंभेदो न सुभगे पुरुषस्य महात्मनः ॥ १७९

वसिष्ठ उवाच—

एवमुक्त्वा तु गिरिजां रुद्रः श्रीत्रिपुरान्तकः । कृष्णस्य शेषं चरितमाख्यातुं संप्रचक्रमे ॥ १८०

श्रीरुद्र उवाच—

शरत्काले तु संप्राप्ते नन्दगोपपुरोगमाः । गोपा महोत्सवं कर्तुमारब्धास्त्रिदशां पतेः ॥ १८१
तदुत्सवं तु गोविन्दो निवार्याथ शतक्रतोः । गोवर्धनाद्रिराजस्य कारयामास वीर्यवान् ॥ १८२
ततः क्रुद्धः सहस्राक्षो नन्दगोपस्य गोव्रजे । ववर्ष च महावृष्टिं सप्तरात्रं निरन्तरम् ॥ १८३
गोवर्धनं समुत्पाट्य महाशैलं जनार्दनः । तेषां संरक्षणार्थाय धारयामास लीलया ॥ १८४
तच्छायायां गिरेः प्राप्य गोपा गोप्यश्च सुव्रते । अवसंश्च सुखेनैव हर्म्यान्तरगता इव ॥ १८५
ततः स तु सहस्राक्षो भीतः संभ्रान्तचेतसा । वारयामास तद्वर्षं ययौ नन्दस्य तद्व्रजम् ॥ १८६
कृष्णोऽपि तं महाशैलं यथापूर्वं न्यवेशयत् । गोपवृद्धास्तु ते सर्वे नन्दगोपपुरोगमाः ॥ १८७
परिपूज्य च गोविन्दं परं विस्मयमाययुः । ततः शतक्रतुर्देवं समेत्य मधुसूदनम् ॥
तुष्टाव प्राञ्जलिर्भूत्वा हर्षगद्गदया गिरा ॥ १८८

इन्द्र उवाच—

नमस्ते पुण्डरीकाक्ष सर्वज्ञामितविक्रम । त्रिगुणातीत सर्वेश विश्वात्मंस्तु नमोऽस्तु ते ॥ १८९
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारः क्रतुर्हविः । त्वमेव सर्वदेवानां पिता माता च केशव ॥ १९०
अग्रे हिरण्यगर्भस्त्वं भूतस्य समवर्तत । त्वमेवैकः पतिरसि पुरुषस्त्वं हिरण्मयः ॥ १९१
पृथिवीं द्यामिमां देव त्वमेव धृतवानसि । आत्मदः फलदो यश्च विश्वस्य जगदीश्वरः ॥ १९२
अवाप्तं तत्र त्रिदशैः प्रकाशं जगतां पते । अमृतं चैव मृत्युश्च च्छाया तव जगत्पते ॥ १९३
तस्मै देवाय भवते विधेम हविषा वयम् । हेमवन्त इमे यस्य ते महित्वा हिरण्मयाः ॥ १९४
समुद्रा रसया यस्य प्रवाहस्तस्य केशव । इमा दिशः प्रतिदिशो बाहुर्यस्य तवाव्यय ॥ १९५
तस्मै देवाय भवते विधेम हविषा वयम् । येन त्वया समारुद्धा पृथिवी वर्धिता पुनः ॥ १९६
स्वर्लोकः स्तम्भितो येन त्वया ब्रह्मन्महेश्वर । त्वमन्तरिक्षे रजसो विमानः सर्वगोऽव्ययः १९७
तस्मै देवाय भवते विधेम हविषा वयम् । यं क्रन्दसी राजमाने तस्तभाने गुणान्विते ॥ १९८
अभ्यैक्षेतां च मनसा अवश्यं श्रीश्च सर्वदा । यत्रास्ति सूर उदितो विभाति परमे पदे ॥ १९९
तस्मै देवाय भवते विधेम हविषा वयम् । यदापो बृहतीर्ब्रह्म विश्वमायञ्जनार्दनः ॥ २००
गर्भं दधानाः सर्गेऽत्र जनयन्तीरघौघकृत् । समवर्तत देवानामसुरेकोऽव्ययो विभुः ॥ २०१

---

१ ङ. प्रकामं । २ ङ. हेमन्तेमशस्य । ३ ङ. ज. °स्य समुद्भूता हि° । ४ ङ. समारुढा ।

तस्मै देवाय भवते विधेम हविषा वयम् । य आपो महिना दक्षं पर्यपश्यत्प्रजापतिम् ॥ २०२
यज्ञं दधानास्तत्राऽऽदौ जनयन्तीर्हविः पुमान् । यो देवेष्वेक एवाऽऽसीदधि देवः परात्परः ॥
तस्मै देवाय भवते विधेम हविषा वयम् । मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या अव्ययः पुमान् ॥
यो वा दिवं सत्यधर्मा जजानाव्यय ईश्वरः । यश्चन्द्रा बृहतीरपो जजान सकलं जगत् ॥ २०५
तस्मै देवाय भवते विधेम हविषा वयम् । एतानि विश्वजातानि बभूव परि ता प्रभो ॥ २०६
त्वदन्यो न प्रजाध्यक्ष भविष्यद्भूतभावन । यजामस्त्वां च यत्कामास्तन्नो अस्तु समासतः २०७
रयीणां पतयः स्याम तव कारुण्यवीक्षणात् । हिरण्मयाख्यः पुरुषो हिरण्यश्मश्रुकेशवान् ॥२०८
आप्रणखात्सर्वं हिरण्यं सविता च हिरण्यभाक् । असौ सर्वगतो ब्रह्मा यस्त्वादित्ये व्यवस्थितः
तद्वै देवस्य सवितुर्वरेण्यं भर्ग उत्तमः । सदा धीमहि ते रूपं धियो यो नः प्रभाति हि ॥ २१०
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष श्रीश सर्वेश केशव । वेदान्तवेद्य यज्ञेश यज्ञरूप नमोऽस्तु ते ॥ २११
नमस्ते वासुदेवाय गोपवेषाय ते नमः । त्वत्सर्वध्वंसनादेव अपराधं मया कृतम् ॥ २१२
तत्क्षम्यतां जगन्नाथ घृणाब्धे पुरुषोत्तम । अल्पेनैव हि कालेन जहि कंसं दुरासदम् ॥
देवानां च हितं कृत्वा सुखे स्थापय मेदिनीम् ॥ २१३

महादेव उवाच—

इति संस्तुत्य गोविन्दं सर्वदेवेश्वरो हरिः । सुधामृवेनाभिषिच्य दिव्याम्बरविभूषणैः ॥ २१४
अर्चयित्वा तु देवेशं [*जगाम त्रिदिवं पुनः । गोपवृद्धाश्च गोप्यश्च दृष्ट्वा तत्र शतक्रतुम् ॥ २१५
तेन संपूजिताश्चैव प्रहर्षमतुलं] ययुः । रामकृष्णौ महावीर्यौ दिव्याभरणभूषितौ ॥ २१६
नन्दस्य गोव्रजे रम्ये गोवत्सान्संररक्षतुः । एतस्मिन्नन्तरे देवि नारदो मुनिसत्तमः ॥ २१७
सहसा मथुरां गत्वा कंसस्यान्तिकमाविशत् । राज्ञा संपूजितस्तत्र समासीनः शुभासने ॥ २१८
सर्वं विज्ञापयामास चेष्टितं[1] शार्ङ्गिणस्तदा । देवतानां समुद्योगं जन्म वै केशवस्य च ॥ २१९
तथा च वसुदेवेन पुत्रनिक्षेपणं व्रजे । निधनं राक्षसानां च सर्पराजविवासनम् ॥ २२०
धारणं गिरिवर्यस्य शतक्रतुसमागमम् । न्यवेदयच्च कंसस्य तत्सर्वं सविशेषतः ॥ २२१
प्रययौ ब्रह्मभवनं पूजितस्तेन रक्षसा । कंसः समुद्विग्नमना मन्त्रिभिः परिवेष्टितः ॥ २२२
मन्त्रयामास तैः साकमात्मनो निधनं प्रति । तत्र बुद्धिमतां श्रेष्ठमक्रूरं धर्मवत्सलम् ॥
उवाचाऽऽत्महितं कार्यं दानवेन्द्रो महाबलः ॥ २२३

कंस उवाच—

मद्भयात्त्रिदशाः सर्वे शतक्रतुपुरोगमाः । विष्णोः समीपमागत्य भयार्ताः शरणं गताः ॥ २२४
स तेषामभयं दत्त्वा भगवान्भूतभावनः । उत्पन्नो देवकीगर्भे मां हन्तुं मधुसूदनः ॥ २२५
वसुदेवोऽपि दुष्टात्मा वञ्चयित्वा तु मां निशि । पुत्रं निक्षिप्तवान्गेहे नन्दस्य सुदुरात्मनः ॥२२६
बाल्येनैव दुराधर्षो निजघान महासुरान् । मां हन्तुमपि संनद्धो भवेदेवं न संशयः ॥ २२७
सोऽत्र हन्तुं न शक्यो हि सेन्द्रैरपि सुरासुरैः । उपायेनैव हन्तव्यः समानीय मया तदा ॥२२८
मदोत्कटैस्तु मातङ्गैर्मल्लैश्च वरवाजिभिः । येन केनाप्युपायेन हन्तुं शक्यमिहैव तु ॥ २२९

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

१ ङ. °तं यदुभिः सह । दे° ।

तस्मात्त्वं गोव्रजं गत्वा कृष्णं रामं च यादव । सर्वान्गोपालवृद्धांश्च नन्दगोपपुरोगमान् ॥
उपभोक्तुं धनुर्यागमिहाऽऽनय यदूत्तम ॥ २३०

महादेव उवाच—

तथेत्युक्त्वा यदुश्रेष्ठो रथमारुह्य वीर्यवान् । प्रययौ गोकुले रम्ये कृष्णसंदर्शनोत्सुकः ॥ २३१
महाभागवतश्रेष्ठो गवां मध्ये व्यवस्थितम् । ददर्श कृष्णमक्लिष्टमक्रूरो विनयान्वितः ॥ २३२
नीलनीरदसंकाशं पूर्णेन्दुसदृशाननम् । पद्मपत्रविशालाक्षं दीर्घबाहुमनामयम् ॥ २३३
पीतवस्त्रेण संवीतं सर्वाभरणभूषितम् । कौस्तुभोद्भासितोरस्कं रत्नकुण्डलशोभितम् ॥ २३४
तुलसीवनमालाढ्यं वन्यपुष्पावतंसकम् । गोपकन्यापरिवृतं दृष्ट्वा तत्र जनार्दनम् ॥ २३५
पुलकाङ्कितसर्वाङ्गो हर्षाश्रुप्लुतलोचनः । अवरुह्य रथात्तस्मात्प्रणनाम यदूद्वहः ॥ २३६
हर्षात्समेत्य गोपालं परिणीय प्रणम्य च । रक्तारविन्दसदृशे वज्रचक्राङ्कचिह्निते ॥ २३७
स मूर्ध्नि धृत्वा पादाब्जे प्रणनाम पुनः पुनः । कैलासशिखराभासं नीलाम्बरधरं प्रभुम् ॥ २३८
शरत्पूर्णेन्दुसदृशं मुक्तादामविभूषितम् । बलरामं ततो दृष्ट्वा प्रणनाम स यादवः ॥ २३९
हर्षेणोत्थाय तौ वीरौ परिपूज्य यदूत्तमम् । गृहमाजग्मतुर्वीरौ तेनाक्रूरेण वृष्णिना ॥ २४०
नन्दगोपस्तु तं दृष्ट्वा यदुश्रेष्ठं समागतम् । [1]अभिगम्य महातेजा निवेश्य परमासने ॥ २४१
अर्चयामास विधिवदर्घ्यपाद्यादिभिर्मुदा । वस्त्रैराभरणैर्दिव्यैरर्चयामास भक्तितः ॥ २४२
अक्रूरो रामकृष्णाभ्यां वस्त्राण्याभरणानि च । प्रददौ नन्दगोपाय यशोदायै च यादवः ॥२४३
पृष्ट्वा कुशलमव्यग्रमासीनस्तु कुशासने । राजकार्याणि सर्वाणि पृष्ट उवाच बुद्धिमान् ॥ २४४

अक्रूर उवाच—

एष कृष्णो महातेजाः साक्षान्नारायणोऽव्ययः । देवतानां हितार्थाय साधूनां रक्षणाय च २४५
भूभारकविनाशाय धर्मसंस्थापनाय च । कंसादीनां तु दैत्यानां सर्वेषां निधनाय च ॥ २४६
संप्रार्थितः सुरगणैर्मुनिभिश्च महात्मभिः । देवकीजठरे जातः प्रावृट्काले महानिशि ॥ २४७
भयात्कंसस्य देवेशमानीयाऽऽनकदुन्दुभिः । तव गेहे तदा रात्रौ पुत्रं निक्षिप्तवान्हरिम् ॥ २४८
तस्मिन्नेव तु कालेऽपि यशोदा तु यशस्विनी । कन्यां मायांशसंभूतां प्रसूताऽऽशु शुभाननाम्२४९
तया संमोहितं सर्वमिदं व्रजकुलं भृशम् । मूर्छिताया यशोदायाः शयने [*यदुपुंगवम् ॥ २५०
कृष्णं निक्षिप्य तां कन्यामादाय स्वगृहं ययौ । तां तु निक्षिप्य देवक्याः शयने] बहिरागमत्२५१
सा रुरोद ततः क्षिप्रं देवकीशयने स्थिता । तच्छ्रुत्वा सहसा कंसः कन्यामादाय दानवः २५२
भ्रामयित्वा शिलापृष्ठे चिक्षेपोत्पत्य वीर्यवान् । समुत्थाय च सा कन्या सायुधाष्टभुजान्विता ॥
गगनस्था रुषा कंसं प्राह गम्भीरया गिरा ॥ २५३

कन्योवाच—

योऽनन्तः सर्वदेवानामीश्वरः पुरुषोत्तमः । जातस्तव वधार्थाय गोव्रजे दानवाधम ॥ २५४

अक्रूर उवाच—

इत्युक्त्वा सा महामाया हिमवन्तं समाययौ । तदाप्रभृति दुष्टात्मा भयादुद्विग्नमानसः ॥ २५५

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ झ. फ. अभिवाद्य ।

दानवान्प्रेरयामास निधनाय महात्मनः। बालेनैव हताः सर्वे लीलयाऽनेन धीमता ॥ २५६
अत्यद्भुतानि कर्माणि कृतवान्परमेश्वरः। गोवर्धनाद्रिधरणं नागराजविवासनम् ॥ २५७
समागमं महेन्द्रस्य निधनं सर्वरक्षसाम्। श्रुत्वा देवर्षिणाऽऽख्यातमतीवभयपीडितः ॥ २५८
इतो नीत्वा महाबाहू रामकृष्णौ दुरासदौ। मदोत्कटैर्महानागैर्मल्लैर्वा हन्तुमुद्यतः ॥ २५९
कृष्णस्य नयनार्थाय प्रेरयामास मामिह। वसुदेवस्य दुष्टात्मा निग्रहं कृतवानसौ ॥ २६०
एतत्सर्वं समाख्यातं चेष्टितं सुदुरात्मनः। उपभोक्तुं धनुर्यागं यूयं सर्वे व्रजौकसः ॥ २६१
दध्याज्यादि गृहीत्वा वै श्वोभूते गन्तुमर्हथ। सहिता रामकृष्णाभ्यां गोपाः सर्वे तदन्तिकम् २६२
कृष्णेन निहतः कंसो भविष्यति न संशयः। परित्यज्य भयं तस्माद्गमिष्यध्वं(न्तव्यं वै)नृपाज्ञया

ईश्वर उवाच—

इत्युक्त्वा स तदाऽक्रूरस्तूष्णीमासीत्सुबुद्धिमान्। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दारुणं रोमहर्षणम् २६४
नन्दगोपमुखाः सर्वे गोपवृद्धा भयातुराः। आजग्मिरे महादुःखसागरे शोकमोहिताः ॥ २६५
तानाश्वास्य हरिस्तत्र दृष्ट्वा कमललोचनः। न भीः कार्येति संप्राह राक्षसं प्रति वीर्यवान् २६६
विनाशाय प्रयास्यामि कंसस्यास्य दुरात्मनः। मथुरां सह रामेण भवद्भिः सह संगतः ॥ २६७
तत्र हत्वा दुरात्मानं कंसं दानवपुंगवम्। सर्वांश्च राक्षसान्हत्वा पालयिष्यामि मेदिनीम् ॥ २६८
तस्माच्छोकं परित्यज्य गच्छध्वं मथुरां पुरीम्। एवमुक्तास्तु हरिणा गोपनन्दपुरोगमाः ॥ २६९
मुहुर्मुहुः परिष्वज्य मूर्ध्न्याघ्राणं प्रचक्रिरे। अप्रमेयानि कर्माणि विचार्य सुमहात्मनः ॥ २७०
अक्रूरवचनाच्चैव गोपाः सर्वे गतव्यथाः। दुग्धदध्याज्ययुक्तानि शुचीनि विविधानि च ॥ २७१
पक्वान्नानि सुहृद्यानि स्वादूनि मधुराणि च। अक्रूराय ददौ सौम्यं यशोदा भोजनं बहु ॥ २७२
सहितो रामकृष्णाभ्यां नन्दाद्यैर्गोपसत्तमैः। सुहृद्भिर्बालवृद्धैश्च भवने समलंकृते ॥ २७३
दत्तं यशोदया सौम्यं भोजनं कलुषापहम्। बुभुजे यादवश्रेष्ठो ह्यनुरागावहं शुभम् ॥ २७४
भोजयित्वा यथान्यायं दत्त्वाऽऽचमनमम्भसा। सकर्पूरं सुताम्बूलं ददौ तस्मै दृढव्रता ॥ २७५
अस्तं याते दिनकरे संध्यामुपास्य यादवः। सहितो रामकृष्णाभ्यां भुक्त्वा क्षीरान्नमुत्तमम् ॥
ताभ्यामेव तदाऽक्रूरः शयनं समुपाविशत्। तस्मिंस्तु भवने श्रेष्ठे रम्ये दीपविराजिते ॥ २७७
श्लक्ष्णे विचित्रपर्यङ्के नानापुष्पविराजिते। तस्मिञ्शेते हरिः कृष्णः शेषे नारायणो यथा ॥ २७८
तं दृष्ट्वा सहसाऽक्रूरो हर्षाश्रुपुलकाङ्कितः। विहाय तामसीं निद्रां सुश्रेयः समुदीक्ष्य वै ॥ २७९
पादसंवाहनं विष्णोश्चक्रे भागवतोत्तमः। एतावता मे साफल्यं जीवितं च सुजीवितम् ॥ २८०
इदं त्रैलोक्यमैश्वर्यमिदं वै सुखमुत्तमम्। इदं राज्यमिदं धर्ममिदं मोक्षसुखं परम् ॥ २८१
न शक्यं मनसा स्मर्तुं शिवब्रह्मादिदैवतैः। सनकाद्यैर्मुनीन्द्रैश्च वसिष्ठाद्यैर्महर्षिभिः ॥ २८२
तच्छ्रीशस्य पदद्वंद्वं शरदम्बुरुहोज्ज्वलम्। संस्पृष्टमिन्दिराश्लक्ष्णकराभ्यां सुसुखं परम् ॥ २८३
दिष्ट्या लब्धं मया विष्णोः श्रीपदाब्जयुगं शुभम्। व्यतीता सा क्षणाद्रात्रिस्तद्ब्रह्मानन्दगौरवात्
ततः प्रभाते विमले दिवि देवगणोत्तमैः। संस्तूयमानो बुबुधे तस्मात्तु शयनाद्धरिः ॥ २८५
उपस्पृश्य यथान्यायं सह रामेण धीमता। पपात पादयोर्मातुः प्रयाणं चाभ्यरोचयत् ॥ २८६
समुत्थाप्य यशोदा तु दुःखहर्षसमन्विता। अश्रुपूर्णमुखी पुत्रौ प्रेम्णा संपरिषस्वजे ॥ २८७

१ झ. फ. मुदान्विताः। २ क. ज. झ. ढ. फ. दृष्ट्वा। ३ झ. फ. जरारोगापहं।

आशिषं प्रददौ देवी तनयाभ्यां दृढव्रता । विससर्ज महावीरौ समालिङ्ग्य मुहुर्मुहुः ॥
अक्रूरोऽपि यशोदायै प्रणम्य प्राह साञ्जलिः ॥ २८८

अक्रूर उवाच—

प्रयास्यामि महाभागे प्रसादं कुरु मेऽनघे । एष कृष्णो महाबाहुः कंसं हत्वा महाबलम् ॥२८९
सर्वस्य जगतो राजा भविष्यति न संशयः । तस्माच्छोकं परित्यज्य सुखी भव वरानने ॥२९०

ईश्वर उवाच—

इत्युक्त्वा स तयाऽक्रूरो विसृष्टो यदुसत्तमः । सहितो रामकृष्णाभ्यामारुरोह रथोत्तमम् ॥२९१
प्रययौ मथुरां शीघ्रं स्तूयमानोऽप्सरोगणैः । नन्दगोपमुखाः सर्वे गोपवृद्धास्तमन्वयुः ॥ २९२
गृहीत्वा बहु दध्याज्यं फलानि विविधानि च । तं प्रयान्तं हरिं दृष्ट्वा गोकुलाद्गोपयोषितः २९३
अनुजग्मुर्विनिष्क्रान्तं रथस्थं मधुसूदनम् । निवर्तयामास हरिस्ताः सर्वा गोपयोषितः ॥ २९४
शोकसंतप्तहृदया विलेपुः कमलेक्षणाः । हा कृष्ण कृष्ण कृष्णेति गोविन्देत्यरुदन्मुहुः ॥ २९५
अश्रुपूर्णेक्षणा दीना रुदत्यस्तत्र संस्थिताः । अथाक्रूरो रथं दिव्यं चोदयामास गोव्रजात् ॥२९६
सहितो रामकृष्णाभ्यां मथुरां प्रति यादवः । उत्तीर्य यमुनां शीघ्रं कूले स्थाप्य रथोत्तमम् २९७
अवरुह्य रथात्तस्मात्स्नातुं तत्रोपचक्रमे । तथा चाऽऽवश्यकं कर्तुं निमज्ज्याथ जले शुभे ॥ २९८
तत्राघमर्षणं सम्यग्जपन्भागवतोत्तमः । ददर्श तौ जले तत्र रामकृष्णौ शुभान्वितौ ॥ २९९
शरत्कोटीन्दुसंकाशं नीलाम्बरधरं प्रभुम् । दिव्यचन्दनदिग्धाङ्गं मौक्तिकाभरणच्छविम् ॥ ३००
रक्तारविन्दनयनं पुण्डरीकावतंसकम् । रामं ददर्श कृष्णं च नीलनीरदसंनिभम् ॥ ३०१
दिव्यपीताम्बरधरं पुण्डरीकायतेक्षणम् । हरिचन्दनलिप्ताङ्गं नानारत्नविभूषितम् ॥ ३०२
दृष्ट्वा तत्र यदुश्रेष्ठो विस्मयं परमं गतः । उत्थाय स्यन्दने तत्र तौ ददर्श महाबलौ ॥ ३०३
पुनरप्यत्र निर्मज्ज्य जपन्मन्त्रद्वयं हरिम् । सुधाब्धौ शेषपर्यङ्के रमया सहितं हरिम् ॥ ३०४
सनकाद्यैः स्तूयमानं सर्वदेवैरुपासितम् । दृष्ट्वा तस्मिञ्जले देवं विस्मयं परमं ययौ ॥
तुष्टावाथ यदुश्रेष्ठो हरिं सर्वगमीश्वरम् ॥ ३०५

अक्रूर उवाच—

कालात्मने नमस्तुभ्यमनादिनिधनाय च । अव्यक्ताय नमस्तुभ्य[*मविकाराय ते नमः ॥३०६
भूतभर्त्रे नमस्तुभ्यं भूतव्याघ्र नमो नमः । नमस्ते सर्वभूतानां नियन्त्रे परमात्मने ॥ ३०७
विकारायाविकाराय प्रत्यक्षपुरुषाय च । गुणभर्त्रे नमस्तुभ्यं नियमाय नमो नमः ॥ ३०८
देशकालादिनिर्भेदरहिताय परात्मने । अनन्ताय नमस्तुभ्यमच्युताय नमो नमः ॥ ३०९
गोविन्दाय नमस्तुभ्यं] त्रयीरूपाय शार्ङ्गिणे । नारायणाय विश्वाय वासुदेवाय ते नमः ॥ ३१०
विष्णवे पुरुषायाथ शाश्वताय नमो नमः । पद्मनेत्राय नित्याय शङ्खचक्रधराय च ॥ ३११
उद्यत्कोटिरविप्रख्यभूषणान्वितवर्चसे । हरये सर्वलोकानामीश्वराय नमो नमः ॥ ३१२
सवित्रे सर्वजगतां बीजाय परमात्मने । संकर्षणाय कृष्णाय प्रद्युम्नाय नमो नमः ॥ ३१३
अनिरुद्धाय धान्त्रे च विधात्रे विश्वयोनये । सहस्रमूर्तये तुभ्यं बहुमूर्धाङ्घ्रिबाहवे ॥ ३१४

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः ।

१ झ. °ष्क्रान्ता र° । २ झ. फ. शीघ्रं । ३ झ. फ. हुतात्मने । ४ क. ज. झ. फ. धात्रे ।

सहस्रनाम्ने नित्याय पुरुषाय नमो नमः । नमस्ते नागपर्यङ्कशायिने सौम्यरूपिणे ॥ ३१५
केशवाय नमस्तुभ्यं पीतवस्त्रधराय च । लक्ष्मीघनकुचाश्लेषविमर्दोज्ज्वलवर्चसे ॥
श्रीधराय नमस्तुभ्यं श्रीशायानन्तरूपिणे ॥ ३१६

ईश्वर उवाच—

स्नानकाले पठेद्यस्तु देवं ध्यायन्सनातनम् । इमं स्तवं नरो भक्त्या महद्भिर्मुच्यते ह्यघैः ॥ ३१७
सर्वतीर्थफलं प्राप्य विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् । एवमन्तर्जले देवं स्तुत्वा [*भागवतोत्तमः ॥ ३१८
अर्चयामास जलजैः कुसुमैश्च सुगन्धिभिः । कृतकृत्यस्तदाऽक्रूरो निर्गत्य यमुनाजलात् ॥ ३१९
समेत्य रामकृष्णौ तु] प्रणनाम शुभान्वितः । तं दृष्ट्वा प्राह गोविन्दो विनीतं विस्मितं हरिः ॥

कृष्ण उवाच—

किमाश्चर्यं जले तस्मिन्दृष्टवानसि यादव ॥ ३२१

ईश्वर उवाच—

अक्रूरस्तु यदुश्रेष्ठं प्राह कृष्णं महौजसम् ॥ ३२२

अक्रूर उवाच—

तव सर्वगतस्येश महिम्ना जगतः प्रभो । किमाश्चर्यं हृषीकेश जगत्सर्वं त्वमेव हि ॥ ३२३
त्वमापस्त्वं नभो वह्निस्त्वं भूमिरनिलस्तथा । चतुर्विधमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ३२४
त्वत्तो नान्यद्वासुदेव जीमूतादमृतं यथा । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारो हविस्तथा ॥ ३२५
त्वमेव सर्वदेवानामीश्वरः शाश्वतोऽव्ययः । नाकारणात्कारणाद्वा करणाकरणात्परः ॥ ३२६
धर्मत्राणाय देवेश शरीरग्रहणं तव । मत्स्यकूर्मवराहादिवैभवत्वमुपागतः ॥
पासि सर्वमिमं लोकं त्वमेव त्वन्मयं विभो ॥ ३२७

ईश्वर उवाच—

इति संस्तुत्य गोविन्दं प्रणम्य जगतां पतिम् । आरुरोह रथं दिव्यं ताभ्यां सह यदूत्तमः ३२८
ततस्तूर्णं समासाद्य मथुरां देवनिर्मिताम् । रामकृष्णौ पुरद्वारि निवेश्यान्तःपुरं ययौ ॥ ३२९
तयोरागमनं तस्य निवेद्य नृपतेस्तदा । राज्ञा संपूजितस्तेन ततः स्वगृहमाविशत् ॥ ३३०
अथ सायाह्नसमये रामकृष्णौ महाबलौ । परस्परं करौ गृह्य मथुरायां समागतौ ॥ ३३१
गच्छन्तौ च महावीर्यौ राजमार्गे यदूत्तमौ । ददृशतुर्महात्मानौ रजकं वस्त्ररञ्जकम् ॥ ३३२
दिव्यवस्त्रभृतं राजगेहमायान्तमच्युतः । ययाचे तानि वस्त्राणि सह रामेण वीर्यवान् ॥ ३३३
न दत्तवांस्तदा तस्मै रुषा वै वस्त्ररञ्जकः । बहूनि कटुवाक्यानि प्राह तत्राध्वनि स्थितः ॥ ३३४
ताडयामास तं कृष्णस्तलेनैव महाबलः । तत्रैव निहतो मार्गे वमन्वै रुधिरं बहु ॥ ३३५
तानि वस्त्राणि रम्याणि गोपालैः सह बान्धवैः । धारयामासतुर्वीरौ यथार्हं रामकेशवौ ॥ ३३६
मालाकारगृहं प्राप्य तेन दृष्टौ नमस्कृतौ । सुगन्धिभिर्दिव्यपुष्पैः पूज्यमानौ मुदान्वितौ ॥ ३३७
ददतुस्तौ परं तस्मै वाञ्छितं यदुपुंगवौ । समागतौ पुनर्वीथ्यामायान्तीं सुशुभाननाम् ॥ ३३८
कुब्जां स्त्रियं महाभागौ धृतचन्दनभाजनाम् । वक्राङ्गपृष्ठां वनितां दृष्ट्वा गन्धमयाचताम् ॥ ३३९

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ज. सजलैः । २ झ. यादवौ ।

प्रहसन्ती तदा ताभ्यां ददौ चन्दनमुत्तमम् । आदाय चन्दनं दिव्यमुपलिप्य यथेच्छया॥ ३४०
तस्यै कान्ततरं रूपं दत्त्वाऽध्वनि समागतौ । निरीक्ष्यमाणौ योषिद्भिः सुकुमारौ शुभाननौ ३४१
विविशतुर्महात्मानौ यज्ञशालां सहानुगैः । दृष्ट्वा समर्चितं दिव्यं कार्मुकं तत्र केशवः ॥ ३४२
लीलया च गृहीत्वाऽथ बभञ्ज मधुसूदनः । विभज्यमानं तच्चापं श्रुत्वा कंसः सुविह्वलः ॥३४३
आहूय मल्लान्सूतांस्तु मुख्यांश्चाणूरपुंगवान् । विमृश्य मन्त्रिभिः प्राह चाणूरं दैत्यपुंगवः ॥ ३४४

कंस उवाच—

रामकृष्णौ समायातौ सर्वदैत्यविनाशकौ । प्रभाते मल्लयुद्धेन हन्येतामविशङ्कया ॥ ३४५
येन केनाप्युपायेन हन्तव्यौ बलदर्पितौ । मदोत्कटैर्गजैर्वाऽपि मल्लमुख्यैश्च यत्नतः ॥ ३४६

ईश्वर उवाच—

इत्यादिश्य ततो राजा सानुजः सचिवैः सह । आरुरोह भयात्तूर्णं दिव्यप्रासादमूर्धनि ॥ ३४७
द्वारेषु सर्वमार्गेषु गजान्मत्तानयोजयत् । मल्लान्मदोत्कटान्नागान्स्थापयामास सर्वतः ॥ ३४८
ज्ञात्वाऽपि कृष्णस्तत्सर्वं सह रामेण धीमता । उवास रजनीं तत्र यज्ञगेहे सहानुगैः ॥ ३४९
ततो रजन्यां व्युष्टायां प्रभाते विमले सति । शयनादुत्थितौ वीरौ रामकृष्णौ कृतोदकौ ॥३५०
स्वलंकृतौ च तौ भुक्तौ सङ्ग्रामाभिमुखोत्सुकौ । विनिर्गतौ गृहात्तस्मात्सिंहाविव महागुहात् ३५१
राजद्वारि स्थितं नागं हिमाद्रिशिखरोपमम् । नाम्ना कुवलयापीडं कंसस्य जयवर्धनम् ॥ ३५२
देवकुञ्जरदर्पघ्नं महाकायं मदोत्कटम् । दृष्ट्वा तत्र महानागं पञ्चास्य इव केशवः ॥ ३५३
करेणैव करं गृह्य सम्यगुत्प्लुत्य लीलया । भ्रामयित्वाऽथ चिक्षेप धरण्यां धरणीधरः ॥ ३५४
स तु चूर्णितसर्वाङ्गो निनदन्भैरवस्वनम् । पपात सहसा भूमौ ममार च महाबलः ॥ ३५५
हत्वा दन्तौ समुत्पाट्य गृहीत्वा रामकेशवौ । मल्लैरायोधनं कर्तुं रङ्गं विविशतुस्तदा ॥ ३५६
तत्रस्था दानवा दृष्ट्वा गोविन्दस्य पराक्रमम् । भीताः प्रविद्रुताः सर्वे [*राज्ञोऽन्तःपुरमाययुः ॥
कपाटौ सुदृढौ बद्ध्वा तत्र तस्थुः सहस्रशः । दृढबन्धकपाटांस्तु दृष्ट्वा कृष्णस्तु लीलया ॥ ३५८
ताडयित्वा पदेनैव पातयामास वीर्यवान् । तौ भग्नौ पतितौ तत्र सेनानीके व्यवस्थिते ॥ ३५९
तत्रस्था निहताः सर्वे] चूर्णिताङ्गशिरोधराः । ततः प्रविश्य भवनं कंसस्यास्य महाबलौ ॥ ३६०
भ्रामयन्तौ महानागशृङ्गौ(दन्तौ) पीनौ रणोत्सुकौ । ददृशाते महात्मानौ मल्लौ चाणूरमुष्टिकौ ॥
कंसोऽपि दृष्ट्वा गोविन्दं रामं च सुमहाबलम् । भयमाविश्य चाणूरं प्राह मल्लवरं तदा ॥ ३६२

कंस उवाच—

अस्मिन्नवसरे मल्ल जहि गोपालबालकौ । विभज्य तव राज्यार्धमहं दास्याम्यसंशयम् ॥ ३६३

ईश्वर उवाच—

तस्मिन्नवसरे कृष्णो मल्लाभ्यां ददृशे महान् । अभेद्यतनुसंत्राणो महामेरुरिवापरः ॥ ३६४
कंसस्य दृष्टिविषये संवर्ताग्निरिवाच्युतः । स्त्रीणां च साक्षान्मदनः पित्रोः शिशुरिवाव्ययः ३६५
त्रिदशानां हरिरिव गोपालानां सखा यथा । बहुरूपेण ददृशुस्तत्र सर्वगतं हरिम् ॥ ३६६
वसुदेवस्तथाऽक्रूरो नन्दगोपो महामतिः । अन्यं प्रासादमारुह्य ददृशुः कदनं महत् ॥ ३६७

---

* धनुर्भिहान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ज. झ. फ. मल्लैर्श्चैश्च पत्तिभिः । इ॰ । २ झ. फ. 'आनश्वान' । ३ क. ज. झ. फ. महागजः ।

स्त्रीभिरन्तःपुरस्थाभिर्देवकी तत्र संस्थिता । मुखं पुत्रस्य ददृशे साश्रुपूर्णेक्षणा शुभा ॥ ३६८
ताभिराश्वासिता देवी भवनान्तरमाविशत् । ततो देवगणाः सर्वे विमानस्था नभस्तले ॥ ३६९
तुष्टुवुर्जयशब्देन पुण्डरीकाक्षमच्युतम् । जहि कंसमिति प्राहुरुच्चैर्देवा मरुद्गणाः ॥ ३७०
एतस्मिन्नन्तरे तत्र तूर्यघोषनिनादिते । आसेदतुर्महामल्लौ यदुसिंहौ महाबलौ ॥ ३७१
चाणूरेण तु गोविन्दो मुष्टिकेन हलायुधः । युयुधाते महात्मानौ नीलश्वेताद्रिसंनिभौ ॥ ३७२
मल्लयुद्धविधानेन मुष्टिभिः पादताडनैः । बभूव कदनं घोरं देवानां च भयावहम् ॥ ३७३
चाणूरेण चिरं कालं क्रीडित्वाऽथ जनार्दनः । निष्पिष्य गात्रं मल्लस्य पातयामास लीलया ३७४
स पपात महीपृष्ठे संवमन्रुधिरं बहु । ममार स महामल्लो देवदानवदुःखदः ॥ ३७५
मुष्टिकेन तथा रामश्चिरकालम[*युध्यत । मुष्टिभिस्ताडयामास तस्य वक्षसि वीर्यवान् ॥ ३७६
भिन्नास्थिस्नायुबन्धोऽसौ पपात धरणीतले । ततः प्रदु]द्रुवुः सर्वे मल्ला दृष्ट्वा पराक्रमम् ॥ ३७७
कंसो महद्भयं तीव्रमाविशद्वेदनातुरः । एतस्मिन्नन्तरे वीरौ रामकृष्णौ दुरासदौ ॥ ३७८
आरोहतुर्म(तौ म)हात्मानौ प्रत्यक्प्रासादमूर्जितम् । ताडयित्वा तलेनैव कंसं मूर्ध्नि जनार्दनः ३७९
अपातयद्धरापृष्ठे प्रासादशिखराद्धरिः । स तु निर्भिन्नसर्वाङ्गो धरण्यां त्यक्तजीवितः ॥ ३८०
कृष्णेन निहते कंसे रामोऽपि सुमहाबलः । तस्यानुजं सुनामानं मुष्टिनैव जघान ह ॥ ३८१
धरण्यां पातयामासानुजं च धरणीधरः । हत्वा कंसं दुरात्मानं सानुजं रामकेशवौ ॥ ३८२
पित्रोः समीपमागम्य भक्त्या चैव प्रणेमतुः । देवकी वसुदेवश्च परिष्वज्य मुहुर्मुहुः ॥ ३८३
स्नेहेन मूर्ध्न्युपाघ्राणं चक्रतुः पुत्रलालसौ । तयोरुपरि देवक्याः क्षीरं वव्रषतुः स्तनौ ॥ ३८४
तत आश्वास्य पितरौ रामकृष्णौ बहिर्गतौ । एतस्मिन्नन्तरे देवि देवदुन्दुभयो दिवि ॥ ३८५
विनेदुः पुष्पवर्षाणि ववृषुस्त्रिदशेश्वराः । स्तुत्वा मरुद्गणैर्दिव्यैर्नमस्कृत्य जनार्दनम् ॥ ३८६
परं हर्षमनुप्राप्य लोकान्स्वान्स्वान्प्रपेदिरे । नन्दगोपं नमस्कृत्य गोपवृद्धांश्च केशवः ॥ ३८७
रामेण सह धर्मात्मा मुदा संपरिषस्वजे । बहुरत्नधनं तस्मै ददौ प्रीत्या जनार्दनः ॥ ३८८
सर्वांस्तान्गोपवृद्धांश्च वस्त्रैराभरणादिभिः । बहुभिर्धनधान्यैश्च पूजयामास केशवः ॥ ३८९
विसृष्टास्तेन कृष्णेन नन्दगोपपुरोगमाः । प्रययुर्गोव्रजं दिव्यं हर्षशोकसमन्विताः ॥ ३९०
मातामहं समासाद्य रामकृष्णौ दुरासदौ । बन्धाद्विमोचयित्वाऽथ समाश्वास्य मुहुर्मुहुः ॥ ३९१
चक्रे तस्याभिषेकं तु तद्राज्ये मधुसूदनः । अकारयद्द्विजैः श्रेष्ठैः स कंसस्यौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३९२
अक्रूरप्रमुखान्राज्ये संस्थाप्य यदुपुंगवान् । राजानमुग्रसेनं तु कृत्वा धर्मेण मेदिनीम् ॥
पालयामास धर्मात्मा वसुदेवसुतो हरिः ॥ ३९३

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे श्रीकृष्णचरिते कंसवधनिरूपणं नाम द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४७५४३

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ फ °रुच्चैः शब्दैर्म° । २ फ. भूतले । ३ झ. °वदर्पदा । मु° ।

अथ त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

श्रीमहेश्वर उवाच—

अथोपनयनं नाम चकाराऽऽनकदुन्दुभिः । पुत्रयोर्वेदविधिना तस्मिन्वै रामकृष्णयोः ॥ १
आचार्येणैव गर्गेण संस्कृतौ रामकेशवौ । पण्डितैर्वैष्णवैर्दिव्यैः स्नापनैर्विमलैः शुभैः ॥ २
कृतसंस्कारकर्माणौ रामकृष्णौ महाबलौ । सांदीपनेर्गृहं गत्वा नमस्कृत्य महात्मने ॥ ३
अधीत्य वेदशास्त्राणि तस्मात्तौ द्विजपुंगवात् । मृतं पुत्रं समानीय ददतुस्तस्य दक्षिणाम् ॥ ४
आशिषो वचनं लब्ध्वा गुरोस्तस्मान्महात्मनः । तस्मै प्रणम्य मथुरां जग्मतुर्यदुपुंगवौ ॥ ५
अथ कृष्णेन निहतं श्रुत्वा कंसं दुरासदम् । श्वशुरस्तस्य नृपतेर्जरासंधो महाबलः ॥ ६
अक्षौहिणीसहस्रैस्तु सेनानीकैर्महाबलैः । कृष्णं हन्तुं समागत्य रुरोध मथुरां पुरीम् ॥ ७
रामकृष्णौ महावीर्यौ विनिर्गत्य पुरोत्तमात् । गजवाजिसमाकीर्णं तद्बलौघं ददर्श(दृश)तुः ॥ ८
सस्मार वासुदेवस्तु पूर्वसूतं सनातनम् । [*तस्य स्मरणमात्रेण दारुको विष्णुसारथिः ॥ ९
सुग्रीवपुष्पकं नाम समानीय महारथम् । वाजिभिर्दिव्यपुष्पाद्यैरुह्यमानं सनातनैः] ॥ १०
दिव्यायुधैरुपेतं तं शङ्खचक्रगदादिभिः । वैनतेयपताकेन शोभितं देवदुर्जयम् ॥ ११
अवनीं प्राप्य गोविन्दं प्रणम्य हरिसारथिः । प्रददौ स्यन्दनं शुभ्रं सायुधाश्वसमन्वितम् ॥ १२
दृष्ट्वा हर्षेण कृष्णोऽपि परिणीय महारथम् । आरुरोहाग्रजेनैव स्तूयमानो मरुद्गणैः ॥ १३
चतुर्भुजवपुर्भूत्वा शङ्खचक्रगदासिभृत् । किरीटी कुण्डली स्रग्वी सङ्ग्रामाभिमुखं ययौ ॥ १४
बलदेवोऽपि मुशलं लाङ्गलं गृह्य वीर्यवान् । तत्सैन्यं हन्तुमारेभे महेश्वर इवापरः ॥ १५
दारुकश्च रथं शीघ्रं नोदयामास तद्रणे । तृणगुल्मलताक्रान्ते काननेऽग्निमिवानिलः ॥ १६
ततो गदाभिः परिघैः शक्तिभिर्मुद्गरैस्तथा । तद्रथं छादयामासुर्जरासंधस्य सैनिकाः ॥ १७
चक्रेणैव हरिस्तूर्णं तानि(तांश्च) चिच्छेद लीलया । बहूनि तृणकाष्ठानि महावह्निरिवार्चिषा १८
ततस्तु शार्ङ्गमादाय सायकैरक्षयैः शितैः । चिच्छेद तानि सैन्यानि न प्राज्ञायत किंचन ॥ १९
चक्रच्छिन्नाश्च विमलाः केचित्तत्र महाबलाः । गदया चूर्णिताः केचित्केचिदन्यैर्महारणे ॥ २०
केचिच्चैवासिना छिन्नास्तथाऽन्ये शरताडिताः । लाङ्गलाग्रहतग्रीवा मुसलाभिन्नमस्तकाः ॥ २१
क्षणेन तद्बलं सर्वं निहत्य मधुसूदनः । शङ्खं दध्मौ यदुश्रेष्ठो लयाशनिनिभस्वनम् ॥ २२
शङ्खरावविनिर्भिन्नहृदयास्ते महाबलाः । योधाः साश्वाः सनागाश्च पतितास्त्यक्तजीविताः ॥ २३
अक्षौहिणीसहस्रं तु साश्वं सरथकुञ्जरम् । कृष्णेनैकेन निहतं निःशेषं तदभूद्बलम् ॥ २४
निहतं वासुदेवेन प्रहरार्धेन शार्ङ्गिणा । ततो देवगणाः सर्वे हर्षनिर्भरचेतसः ॥ २५
ववृषुः पुष्पवर्षाणि साधु साध्विति चाब्रुवन् । सर्वमप्यवनीभारं विमुच्य धरणीधरः ॥ २६
[+संस्तूयमानस्त्रिदशैर्बभौ सङ्ग्राममूर्धनि । निहतं स्वबलं दृष्ट्वा जरासंधोऽपि वीर्यवान्] ॥ २७
योद्धुमभ्याययौ तूर्णं बलदेवेन दुर्मतिः । तयोर्युद्धमभूद्घोरं सङ्ग्रामेष्वनिवर्तिनोः ॥ २८
रामो लाङ्गलमादाय रथं तस्य ससारथिम् । विनिपात्य रणे शूरो गृहीत्वा तं महाबलम् ॥ २९

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः । + अयं श्लोकः क. च. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ झ. फ. पञ्चभिर्वै । २ झ. °त्वा चक्रशार्ङ्गग° ।

उद्यम्य मुसलं तूर्णं तं हन्तुमुपचक्रमे । प्राणसंशयमापन्नं जरासंधं नृपोत्तमम् ॥ ३०
कृतं रामेण बलिना सिंहेनेव महागजम् । दृष्ट्वा कृष्णोऽग्रजं प्राह न हन्तव्य इति प्रभुः ॥ ३१
मोचयामास धर्मात्मा जरासंधं महामतिः । विमुच्य कृष्णवाक्येन शत्रुं संकर्षणोऽव्ययः ॥ ३२
सानुजो रथमारुह्य मथुरां प्रविवेश ह । स कालयवनं प्राप्य महावीर्यं बलान्वितम् ॥ ३३
पुत्रयोर्वसुदेवस्य समाचष्ट पराक्रमम् । [*दानवानां वधं चैव कंसस्य निधनं तथा ॥ ३४
अक्षौहिणीनां च वधं तथा स्वस्य पराजयम्] । सर्वं निवेदयामास कृष्णस्य चरितं महत् ॥ ३५
तच्छ्रुत्वा यवनः क्रुद्धो महाबलपराक्रमैः । म्लेच्छकोटिसहस्रैस्तु जगाम मथुरां पुरीम् ॥ ३६
मगधाधिपतेस्तस्य सहायार्थं महाबलाः । तेनैव सहितस्तूर्णं महामदसमन्वितः ॥ ३७
बलैराच्छाद्य पृथिवीं नानाजनपदान्विताम् । संनिवेश्य महासैन्यं रुरोध मथुरां बली ॥ ३८
कृष्णोऽपि चिन्तयित्वाऽथ पौराणां कुशलं तदा । ययाचे सागरं भूमिं निवासार्थं जनस्य च ३९
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णां ददौ कृष्णस्य सागरः । कृष्णश्चाप्सु पुरीं तत्र नाम्ना द्वारवतीं शुभाम् ॥
बहुप्रासादसंयुक्तां हेमप्राकारतोरणाम् । नानामणिमयैर्दिव्यैर्गृ(यदिव्यगृ)हपङ्क्तिभिरावृताम् ४१
उद्यानैश्च तथा रम्यैस्तडागैर्बहुभिर्वृताम् । असृजत्पुण्डरीकाक्षो यथेन्द्रस्यामरावतीम्(ती) ॥ ४२
सुषुप्तान्मथुरायां तु पौरांस्तत्र जनार्दनः । उद्धृत्य सहसा रात्रौ द्वारवत्यां न्यवेशयत् ॥ ४३
प्रबुद्धास्ते जनाः सर्वे पुत्रदारसमन्विताः । हेमहर्म्यतले विष्टा विस्मयं परमं ययुः ॥ ४४
बहुभिर्धनधान्यैश्च दिव्यवस्त्रविभूषणैः । परिपूर्णैर्निरातङ्कैर्गृहमुख्यैः समावृताः ॥ ४५
तस्मिन्प्रहृष्टाः संतस्थुर्दिवि देवगणा इव । यवनेन तदा योद्धुं रामकृष्णौ महाबलौ ॥ ४६
विनिर्ययतुरात्मेशौ मथुराया बहिस्तदा । रामो लाङ्गलमादाय मुसलं च महारथः ॥ ४७
जघान समरे क्रुद्धो यवनानां महद्बलम् । कृष्णस्तु शार्ङ्गमासज्य बाणैरग्निशिखोपमैः ॥ ४८
निर्ददाह बलं सर्वं म्लेच्छानां देवकीसुतः । निहतं स्वबलं दृष्ट्वा स कालयवनो बली ॥ ४९
युयुधे वासुदेवेन गदया यवनेश्वरः । कृष्णोऽपि कदनं तेन कृत्वा चिरमनामयः ॥ ५०
विमुखः प्राद्रवत्कृष्णः सङ्ग्रामात्कमलेक्षणः । सोऽनुयातोऽतिवेगेन तिष्ठ तिष्ठेति च ब्रुवन् ॥ ५१
वेगात्कृष्णो गिरिगुहां प्रविवेश महामतिः । तत्र प्रसुप्तो राजाऽसौ मुचुकुन्दो महामुनिः ॥ ५२
अदृश्यस्तस्य नृपतेः संस्थितो भगवान्हरिः । यवनोऽपि महाधीरो गदामुद्यम्य पाणिना ॥ ५३
कृष्णं हन्तुं समारब्धो गुहां तां प्रविवेश ह । दृष्ट्वा शयानं राजानं मत्वा कृष्णं जनार्दनम् ॥५४
पादेन ताडयामास मुचुकुन्दं महामुनिम् । ततः प्रबोधमागम्य मुचुकुन्दो महामुनिः ॥ ५५
क्रोधात्संरक्तनयनो हुंकारं कृतवानसौ । तस्य हुंकारशब्देन तथा क्रोधनिरीक्षणात् ॥ ५६
निर्दग्धो भस्मतां प्राप यवनस्त्यक्तजीवितः । ततः कृष्णं ददर्शाग्रे राजर्षिः पुरतः प्रभुम् ॥ ५७
नीलोत्पलदलश्यामं पुण्डरीकनिभेक्षणम् । शङ्खचक्रगदापाणिं पीतवाससमच्युतम् ॥ ५८
दृष्ट्वा तं सहसोत्थाय राजर्षिरमितौजसम् । अहो भाग्यमहो भाग्यमित्युवाच महामुनिः ॥ ५९
पुलकाङ्कितसर्वाङ्गः सानन्दाश्रुजलाकुलः । स्तुवन्वै जयशब्देन प्रणनाम मुहुर्मुहुः ॥ ६०

---

* अयं श्लोकः क. च. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ज. झ. ढ. फ. पुरीम् । २ झ. फ. °वत्तस्मात्त° । ३ च. °जर्षिरमितद्युतिम् ।

मुचुकुन्द उवाच—

धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि दर्शनात्परमेश्वर । अद्य मे सफलं जन्म जीवितं सफलं मम ॥ ६१
नमस्ते वासुदेवाय जंगन्नाथाय शार्ङ्गिणे । दामोदराय देवाय तेजसां निधये नमः ॥ ६२
अधोक्षजाय हरये नृसिंहवपुषे नमः । राघवाय नमस्तुभ्यं पुण्डरीकेक्षणाय च ॥ ६३
अच्युतायाविकाराय तथाऽनन्ताय ते नमः । गोविन्दाय नमस्तुभ्यं विष्णवे जिष्णवे नमः॥६४
नारायणाय श्रीशाय कृष्णाय परमात्मने । मुकुन्दाय नमस्तुभ्यं चतुर्व्यूहाय ते नमः ॥ ६५
नमः परमकल्याण नमस्ते पेरमात्मने । वासुदेवाय शान्ताय यदूनां पतये नमः ॥ ६६

महेश्वर उवाच—

एवं स्तुत्वा तु गोविन्दं प्रणनाम पुनः पुनः । संतुष्टो भगवान्प्राह मुचुकुन्दं महामुनिम् ॥ ६७

भगवानुवाच—

वरं वृणीष्व राजर्षे यत्ते मनसि वर्तते ॥ ६८

महेश्वर उवाच—

सोऽपि मुक्तिं ययाचाथ पुनरावृत्तिवर्जिताम् । तस्मै ददौ तदा कृष्णो दिव्यं लोकं सनातनम्॥
राजा तु मानुषं रूपं विहायाथ महामतिः । समानरूपमास्थाय देवस्य परमात्मनः ॥
वैनतेयं समारुह्य शाश्वतं पदमाविशत् ॥ ७०

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे श्रीकृष्णचरिते मुचुकुन्दोपाख्यानं नाम त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४७६१३

अथ चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

श्रीरुद्र उवाच—

हत्वाऽथ यवनं तत्र मुचुकुन्देन धीमता । दत्त्वा तस्मै वरं(रां) मुक्तिं निष्क्रान्तो यदुनन्दनः ॥१
हतं च यवनं श्रुत्वा जरासंधः सुदुर्मतिः । युयुधे रामकृष्णाभ्यां स्वबलेन समावृतः ॥ २
कृष्णेन निहतं सैन्यं सर्वं तस्य दुरात्मनः । स पपात महीपृष्ठे मूर्छितो मगधाधिपः ॥ ३
चिरेण लब्धसंज्ञस्तु विह्वलाङ्गो भयातुरः । न शशाक रणे योद्धुं रामेण मगधेश्वरः ॥ ४
विमुखः प्राद्रवत्तूर्णं हतशेषबलानुगः । अजेयाविति तौ मत्वा रामकृष्णौ महाबलौ ॥ ५
तयोर्विरोधं त्यक्त्वाऽथ नगरीं स्वां विवेश ह । अथ तौ वसुदेवस्य तनयौ सह सेनया ॥ ६
मथुरां त्यज्य नगरीं द्वारकां मविवे(वि)शतुः । इन्द्रेण प्रेषितो वायुः सभां तत्र दिवौकसाम् ॥७
कृष्णाय प्रददौ प्रीत्या निर्मितां विश्वकर्मणा । वज्रवैदूर्यरचितां चन्द्रासनविचित्रिताम् ॥ ८
नानारत्नमयैर्दिव्यैः स्वर्णच्छत्रैर्विराजिताम् । तां प्राप्य रम्यां सुसभामुग्रसेनादयो नृपाः ॥ ९
मोदन्ते नैगमैः सार्धं दिवि देवगणा इव । इक्ष्वाकुवंशसंभूतो रैवतो नाम पार्थिवः ॥ १०
कन्यां दुहितरं स्वस्य सर्वलक्षणसंयुताम् । रामाय प्रददौ प्रीत्या रेवतीं नाम नामतः ॥ ११

---

१ झ. फ. त्रयीनाथाय । २ झ. फ. विश्वमङ्गल । ३ क. ज. झ. फ. 'तां बहुास' ।

उपयेमे विधानेनं स रामस्तां च रेवतीम्। रमयामास रेवत्या शच्या इव सुरेश्वरः ॥ १२
विदर्भराजो धर्मात्मा भीष्मको नाम धार्मिकः। बभूवुस्तस्य पुत्रास्तु रुक्मिप्रभृतयः शुभाः १३
तेषामवरजा कन्या रुक्मिणी वरवर्णिनी। कमलांशेन संभूता सर्वलक्षणसंयुता ॥ १४
राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि। अन्येष्वप्यवतारेषु विष्णोरेषा सहायिनी ॥ १५
हिरण्यकहिरण्याक्षौ संभूतौ द्वापरे पुनः। शिशुपालो दन्तवक्त्र इति नाम्ना समन्वितौ ॥ १६
चैद्यान्वये समुद्भूतौ महाबलपराक्रमौ। रुक्मिणीं शिशुपालाय दातुमैच्छन्नृपात्मजः ॥ १७
तं नेच्छति पतिं सा तु शिशुपालं शुभानना। बाल्यात्प्रभृति वै विष्णुमनुरक्ता दृढव्रता ॥ १८
उद्दिश्य कृष्णं भर्तारं सुराणामर्चनं सदा। चकार रुक्मिणी कन्या दानानि विविधानि च १९
व्रतचर्यापरा भूत्वा ध्यायन्ती पुरुषोत्तमम्। आत्मेशं स्वस्य भर्तारमुवास पितृमन्दिरे ॥ २०
कर्तुं तु शिशुपालाय (लेन) विवाहं पार्थिवोत्तमः। चकार यत्नं पुत्रेण रुक्मिणा सह धीमता २१
पुरोहितसुतं विप्रं प्रेषयामास रुक्मिणी। उद्दिश्य कृष्णं भर्तारं स तूर्णं द्वारकां ययौ ॥ २२
समेत्य कृष्णं रामं च ताभ्यां विधिवदर्चितः। एकान्ते सर्वमाचष्ट रुक्मिणीभाषितं तयोः ॥ २३
तच्छ्रुत्वा रामकृष्णौ तु तेन विप्रेण धीमता। सर्वशस्त्रास्त्रसंपूर्णं रथमाकाशगं प्रभू ॥ २४
आरुह्य सूतमुख्येन दारुकेण महात्मना। विदर्भनगरीं तूर्णं जग्मतुः पुरुषोत्तमौ ॥ २५
राजानः सर्वराष्ट्रेभ्यो विवाहं द्रष्टुमागताः। जरासंधमुखाः सर्वे शिशुपालस्य धीमतः ॥ २६
तस्मिन्नुद्वाहसमये रुक्मिणी रुक्मभूषणा। निःसृताऽर्चयितुं दुर्गां सखीभिर्नगराद्बहिः ॥ २७
तदैव संध्याकाले तु संप्राप्तो देवकीसुतः। रथस्थां तां च जग्राह बलवान्मधुसूदनः ॥ २८
सहसा रथमारोप्य ययौ तूर्णं स्वमालयम्। [*ततः क्रोधसमाविष्टा जरासंधमुखा नृपाः ॥ २९
रुक्मिणा राजपुत्रेण युद्धाय समुपस्थिताः]। अनुयाता हरिं क्रुद्धाश्वतुरङ्गबलान्विताः ॥ ३०
बलभद्रो महाबाहुरवरुह्य रथोत्तमात्। लाङ्गलं मुसलं गृह्य निजघानं रणे रिपून् ॥ ३१
रथानश्वान्महानागांस्तथा पादचरानपि। लाङ्गलमुसलाभ्यां वै निजघान बलाद्रणे ॥ ३२
तस्य लाङ्गलपातेन चूर्णिता रथपङ्क्तयः। नागाश्च पतिता भूमौ वज्रेणेव महीधराः ॥ ३३
निर्भिन्नमस्तकाः सर्वे वमन्तो रुधिरं बहु। क्षणेनैव हतं सैन्यं बलरामेण वै तदा ॥ ३४
साश्वं सनागं सरथं सपदाति महारणे। समन्तात्समरे तत्र सुस्रुवुः शोणितापगाः ॥ ३५
संभग्नाः पार्थिवाः सर्वे दुद्रुवुर्भयपीडिताः। कृष्णेन कदनं चक्रे रुक्मी क्रोधवशाद्बली ॥ ३६
धनुरुद्यम्य बाणौघैस्ताडयामास शार्ङ्गिणम्। ततः प्रहस्य गोविन्दः शार्ङ्गमादाय लीलया ॥ ३७
जघानैकेन बाणेन रथाश्वांस्तस्य सारथिम्। रथं ध्वजपताकां च चिच्छेद धरणीधरः ॥ ३८
विरथः खड्गमादाय धरण्यां स उपस्थितः। कृष्णस्तु खड्गं चिच्छेद बाणेनैकेन वीर्यवान् ॥ ३९
ततः स मुष्टिमुद्यम्य कृष्णं वक्षस्यताडयत्। तं तु जग्राह वीर्येण निबध्य निबिडं हरिः ॥ ४०
तीक्ष्णं क्षुरं समादाय प्रहसन्मधुसूदनः। शिरसो मुण्डनं कृत्वा मुमोच च जनार्दनः ॥ ४१

---

* अयं श्लोकः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः।

---

१ झ. °न रामस्तां च शुभे दिने। र°। २ झ. °हिः। एतस्मिन्नेव का°। ३ ङ. भ. °हुरारुह्य रथमुत्तमम्। ला°। ४ ङ. भ. °न वरानरीन्। ५ झ. फ. °म्। तथा पताकां चापं च चि°। ६ क. ज. झ. फ. तं जग्राह रणे वीरं नि°। ७ झ. क्षुरप्रमा°।

स तु शोकसमाविष्टो निःश्वसन्नुरगो यथा । न विवेश पुरीं स्वीयां स तु तत्रैव चावसत् ॥ ४२

*इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे श्रीकृष्णचरिते विदर्भसेनाविध्वंसनं नाम चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४७६५५

अथ पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

रुद्र उवाच—

अथ कृष्णस्तु रामेण रुक्मिण्या दारुकेण च । दिव्यं स्यन्दनमारुह्य ययौ तूर्णं स्वमालयम् ॥ १
ततः प्रविश्य नगरीं द्वारकां देवकीसुतः । शुभेऽह्नि शुभलग्ने वै वेदोक्तविधिना हरिः ॥ २
उपयेमे नृपसुतां रुक्मिणीं रुक्मभूषिताम् । तस्मिन्नुद्वाहसमये देवदुन्दुभयो दिवि ॥ ३
विनेदुः पुष्पवर्षाणि ववृषुः सुरसत्तमाः । वसुदेवो+ग्रसेनश्च तथाऽक्रूरो यदूत्तमः ॥ ४
बलभद्रो महातेजा ये चान्ये यदुपुंगवाः । चक्रुः कृष्णस्य रुक्मिण्या विवाहं सुसुखं यथा ॥ ५
नन्दगोपोऽथ गोपालैर्गोपवृन्दैः समागतः । स्वलंकृताभिर्योषिद्भिर्यशोदा च समागता ॥ ६
वसुदेवः स्त्रियः सर्वा देवकीप्रमुखास्तथा । रेवती रोहिणी देवी याश्चान्याः पुरयोषितः ॥ ७
[*सर्वाण्युद्वाहकर्माणि चक्रुर्हर्षसमन्विताः । सुराणामर्चनं प्रीत्या कर्तव्यं तत्र देवकी ॥ ८
वृद्धाभिर्नृपयोषिद्भिश्चकार विधिना तदा । सर्वमौद्वाहिकं कर्म हृष्टत्वं हि द्विजोत्तमाः ॥ ९
ब्राह्मणान्भोजयामास वस्त्रैराभरणैः शुभैः । उग्रसेनादयस्तत्र राजानश्च सुपूजिताः ॥ १०
नन्दगोपादयो गोपा यशोदाद्याश्च योषितः] । बहुभिः स्वर्णरत्नाद्यैर्वासोभिः सविभूषणैः ॥ ११
पूजिताः संप्रहृष्टास्ते तद्विवाहमहोत्सवे । तौ दंपती समाश्लिष्य प्रणतौ जातवेदसम् ॥ १२
वेदविद्भिर्विप्रमुख्यैराशीर्भिरभिनन्दितौ । तस्यां विवाहवेद्यां तु शुशुभाते वधूवरौ ॥ १३
ब्राह्मणेभ्योऽथ वृद्धेभ्यो राजभ्यः सह भार्यया । ववन्दे देवकीपुत्रो ज्येष्ठस्य भ्रातुरेव च ॥ १४
एवमौद्वाहिकं सर्वं निर्वर्त्य मधुसूदनः । विससर्ज नृपान्सर्वान्प्रीत्या तत्र समागतान् ॥ १५
प्रस्थिता हरिणा तत्र पूजिता नृपपुंगवाः । ब्राह्मणाश्च महात्मानो निर्ययुः स्वं स्वमालयम् ॥ १६
[+रुक्मिण्या सह धर्मात्मा देवकीनन्दनोऽव्ययः । उवास सुसुखेनैव दिव्यहर्म्यतले शुभे ॥ १७
तया वै रमयामास नारायण इव श्रिया । संस्तूयमानो मुनिभि]र्दिवि देवगणैरपि ॥ १८
अहन्यहनि तुष्टात्मा सुखेनैव जनार्दनः । अथोवास सुशोभायां द्वारवत्यां सनातनः ॥ १९

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे श्रीकृष्णचरिते रुक्मिणीविवाहकथनं नाम पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४७६७४

---

* क. ज. झ. फ. पुस्तके वध्यायसमाप्तिर्नास्ति । + संधिरार्षः । * धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः ।
+ धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. च. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

अथ षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

श्रीरुद्र उवाच—

सत्राजितस्य तनया नाम्ना सत्या यशस्विनी । पृथिव्यंशेन संभूता भार्या कृष्णस्य चापरा ॥१
वैवस्वती महाभागा कालिन्दी नाम नामतः । तृतीया तस्य भार्या सा लीलांशेन समुत्थिता॥ २
विन्दानुविन्दस्य सुतां मित्रविन्दां शुचिस्मिताम् । स्वयंवरास्थितां कन्यामुपयेमे जनार्दनः ॥ ३
पाशेनैकेन बद्ध्वा तान्वृषभान्सप्त दुर्दमान् । वीर्यवाञ्शुक्लां(न्सत्यां) जग्राह पद्मपत्रायतेक्षणः ॥४
सत्राजितो महारत्नं स्यमन्ताख्यं महीपतिः । अनुजाय ददौ सोऽयं प्रसेनाय महात्मने ॥ ५
ययाचे तं मणिवरं कदाचिन्मधुसूदनः । उवाच वासुदेवं तं प्रसेनः प्रसभं तदा ॥ ६

प्रसेन उवाच—

भारानष्ट सुवर्णानि नित्यं प्रसवते मणिः । तस्मात्कस्य न दातव्यं स्यमन्ताख्यमिदं मया ॥ ७

महादेव उवाच—

कृष्णस्तु तदभिप्रायं ज्ञात्वा तूष्णीमुवास ह । कदाचिन्मृगयां कर्तुं कृष्णः सर्वैर्यदूत्तमैः ॥ ८
प्रविवेश महारण्यं प्रसेनाद्यैर्महाबलैः । [*प्रत्येकं वै मृगान्हन्तुमनुयाताः सहस्रशः ॥ ९
एक एव महारण्ये प्रसेनो दूरमागतः] । तं सिंहो दुष्टमासाद्य हत्वा रत्नं जहार सः ॥ १०
तं सिंहं जाम्बवान्हत्वा मणिं गृह्य महाबलः । प्रविवेश बिलं तूर्णं दिव्यस्त्रीभिर्निषेवितम् ॥ ११
तस्मिन्नस्तं गते सूर्ये वासुदेवः सहानुगः । चतुर्थ्यामुदितं चन्द्रं दृष्ट्वा स्वं पुरमाविशत् ॥ १२
ततः सर्वे पुरजनाः कृष्णं प्रोचुः परस्परम् । हत्वा प्रसेनं गोविन्द आगमद्द्वारकां वने ॥ १३
स्यमन्तकं मणिवरमगृह्णादविशङ्कया । तदाकर्ण्य हरिस्तस्मिन्द्वारकाजनभाषितम् ॥ १४
अज्ञलोकभयात्सर्वैर्यदुभिर्गहनं ययौ । दर्शयामास तान्सर्वान्सिंहेन निहतं वने ॥ १५
लब्धात्मशुद्धिस्तत्रैव संस्थाप्य महतीं चमूम् । एकः शार्ङ्गगदापाणिर्जगाम गहनं वनम् ॥ १६
दृष्ट्वा महाबिलं कृष्णः प्रविवेशाविशङ्कितः । तत्र नानामणिवरद्योतिते विमले गृहे ॥ १७
सुतं जाम्बवतो धात्री दोलामारोप्य लीलया । दोलामुखे मणिं धृत्वा दोलयन्गायती मुदा १८
सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जाम्बवता हतः । सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥ १९
तच्छ्रुत्वा वासुदेवोऽथ शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् । तेन नादेन महता निर्जगामाथ जाम्बवान् ॥२०
तयोर्युद्धमभूद्घोरं दशरात्रं निरन्तरम् । मुष्टिभिर्वज्रकल्पैश्च सर्वभूतभयावहम् ॥ २१
कृष्णस्य बलवृद्धिं च तथाऽऽत्मबलसंक्षयम् । अवेक्ष्य पूर्ववचनं बुबुधे परमात्मनः ॥ २२
सोऽयं रामोऽवतीर्णोऽत्र धर्मत्राणाय वै पुनः । समागतो मम स्वामी दातुं मम मनोरथम् ॥ २३
एवं ज्ञात्वाऽथ ऋक्षेन्द्रो निवर्त्य रणकर्म तत् । प्राञ्जलिः प्राह गोविन्दं कोऽत्र कोऽसीति विस्म-
यात् ॥ निवर्त्य कदनं शौरिः प्रोचे गम्भीरया गिरा ॥ २४

कृष्ण उवाच—

पुत्रोऽहं वसुदेवस्य वासुदेव इतीरितः । मम रत्नं स्यमन्ताख्यं हृतवांस्त्वं सुनिर्भयः ॥
तदीयतां च शीघ्रं मे अन्यथा वधमेष्यसि ॥ २५

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः ।

१ झ. फ. महामणिम् ।

महादेव उवाच—

तच्छ्रुत्वा जाम्बवान्हृष्टः प्रणनामाथ दण्डवत् । परिणीय नमस्कृत्य विनयात्प्राह केशवम् ॥ २६

जाम्बवानुवाच—

धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि तव संदर्शनात्प्रभो । दासोऽहं पूर्वभावेन तव देवकिनन्दन ॥ २७
दत्तवानसि गोविन्द कदनं पूर्वकाङ्क्षितम् । मयेदं कदनं मोहाद्यत्कृतं स्वामिना त्वया ॥
तत्क्षम्यतां जगन्नाथ करुणाकर शाश्वत ॥ २८

महादेव उवाच—

इत्युक्त्वा प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः । नानारत्नमये पीठे निवेश्य विनयात्प्रभुम् ॥२९
शारदाब्जनिभौ पादौ प्रक्षाल्य शुभवारिणा । मधुपर्कविधानेन पूजयित्वा यदूद्वहम् ॥ ३०
वस्त्रैराभरणैर्दिव्यैः पूजयित्वा विधानतः । पुत्रीं जाम्बवतीं नाम कन्यां लावण्यसंयुताम् ॥ ३१
कन्यारत्नं [*ददौ तस्मै भार्यार्थममितौजसे । अन्यैश्च मणिमुख्यैश्च स्यमन्ताख्यं ददौ मणिम् ३२
तत्रैवोद्वाह्य तां कन्यां प्रहृष्टः परवीरहा] । ददौ तस्मै वरां मुक्तिं प्रीत्या जाम्बवते हरिः ॥ ३३
गृहीत्वा तनयां तस्य कन्यां जाम्बवतीं मुदा । विनिर्गत्य बिलात्तस्मात्प्रययौ द्वारकां पुरीम् ३४
सत्राजिते ददौ रत्नं स्यमन्ताख्यं यदूत्तमः । दुहित्रे प्रददौ सोऽपि कन्यायै मणिमुत्तमम् ॥ ३५
मासि भाद्रपदे शुक्ले चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनम् । मिथ्याभिदूषणं प्राहुस्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ३६
तत्प्राप्य दर्शनं तत्र चतुर्थ्यां शीतरश्मिनः । स्यमन्तस्य कथां श्रुत्वा मिथ्यावादात्प्रमुच्यते॥३७
सुलक्ष्मणां नाग्नजितीं सुशीलां च यशस्विनीम् । मद्रराजसुतास्तिस्रः कन्यकास्ताः शुभाननाः ३८
स्वयंवरस्थास्ताः [+कृष्णं वरयामासुरुज्ज्वलाः । एकस्मिन्दिवसे तास्तु उपयेमे यदूद्वहः ॥ ३९
अष्टौ महिष्यस्ताः सर्वा] रुक्मिण्याद्या महात्मनः । रुक्मिणी सत्यभामा च कालिन्दी च शुचिस्मिता
मित्रविन्दाजाम्बवतीनाग्नजित्यः सुलक्ष्मणा । सुशीला नाम तन्वङ्गी महिषी चाष्टमी स्मृता ॥ ४१
भूमिपुत्रो महावीर्यो नरको नाम राक्षसः । जित्वा देवपतिं शक्रं सर्वांश्चैव सुरान्रणे ॥ ४२
अदित्या देवमातुश्च कुण्डले च सुवर्चसी । बलाज्जग्राह देवानां रत्नानि विविधानि च ॥ ४३
ऐरावतं महेन्द्रस्य तथैवोच्चैःश्रवोहयम् । माणिक्यादि धनेशस्य शङ्खपद्मनिधिं तथा ॥ ४४
स्त्रियश्चाप्सरसश्चैव हृतवान्क्षितिनन्दनः । वज्रादिहेतयश्चैव बलाद्धृत्वा दिवौकसाम् ॥ ४५
तैरेव स सुरान्हत्वा सभां मयविनिर्मिताम् । उवास व्योमगो दिव्यो नगर्यां विमलेऽम्बरे ॥ ४६
ततो देवगणाः सर्वे पुरस्कृत्य शचीपतिम् । भयार्ताः शरणं जग्मुः कृष्णमक्लिष्टकारणम् ॥ ४७
कृष्णोऽपि तदुपश्रुत्य सर्वं नरकचेष्टितम् । देवानामभयं दत्त्वा वैनतेयं व्यचिन्तयत् ॥ ४८
तस्मिन्क्षणे हरेस्तस्य वैनतेयो महाबलः । प्राञ्जलिः पुरतस्तस्थौ सर्वदेवनमस्कृतः ॥ ४९
तमारुह्य द्विजश्रेष्ठं सत्यया सह केशवः । संस्तूयमानो मुनिभिः प्रययौ राक्षसालयम् ॥ ५०
प्रदीप्यमानमाकाशे यथा सूर्यस्य मण्डलम् । राक्षसैर्बहुभिर्युक्तं दिव्यैराभरणैर्युतम् ॥ ५१
ददर्श तत्पुरं कृष्णो दुर्भेद्यं त्रिदशैरपि । तदावरणानि भगवान्वीक्ष्य चक्रेण वीर्यवान् ॥ ५२

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. च. ज. झ. फ. ञ. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ झ. °वानामापदं हन्तुं नैं° ।

चिच्छेद तेजसा दीप्त्या तमांसीव दिवाकरः। ततस्ते राक्षसाः सर्वे शतशोऽथ सहस्रशः॥ ५३
उद्यम्य शूलांश्च तदा युद्धायाभिमुखं ययुः। ततस्तु तोमरैर्दिव्यैर्भिन्दिपालैः सपट्टिशैः॥ ५४
केशवं ताडयामासू राक्षसा जयकाङ्क्षिणः। ततस्तु शार्ङ्गमादाय भगवान्गरुडध्वजः॥ ५५
दिव्यशस्त्राणि चिच्छेद [*बाणैरग्निशिखोपमैः। तेषां शिरोधरा नागानश्वांश्चैव तरस्विनः ५६
चक्रेणैव प्रचिच्छेद] वीर्यवान्पुरुषोत्तमः। केचिच्चक्रेण संछिन्नास्तथाऽन्ये शरताडिताः॥ ५७
गदया निहताः केचिद्राक्षसास्तद्रणाजिरे। एवं ते राक्षसाः सर्वे पतिता धरणीतले॥ ५८
शक्रोत्सृष्टेन वज्रेण निर्भिन्ना इव भूधराः। निहत्य दानवान्सर्वान्पुण्डरीकायतेक्षणः॥ ५९
पाञ्चजन्यं महाशङ्खं प्रदध्मौ पुरुषोत्तमः। ततः स नरको दैत्यो धनुरादाय वीर्यवान्॥ ६०
दिव्यं स्यन्दनमारुह्य ययौ युद्धाय केशवम्। तयोर्युद्धमभूद्घोरं तुमुलं लोमहर्षणम्॥ ६१
बहुभिर्बाणसाहस्रैर्मेघयोरिव वर्षतोः। ततोऽर्धचन्द्रबाणेन वासुदेवः सनातनः॥ ६२
तस्य राक्षसमुख्यस्य धनुश्चिच्छेद वीर्यवान्। ससर्जास्त्रं महादिव्यं नरकस्य महोरसि॥ ६३
स तेन भिन्नहृदयः पपातोर्व्यां महासुरः। शक्रवज्रेण निर्भिन्नो महाचल इवोन्नदन्॥ ६४
उपगम्य ततः कृष्णः समीपं तस्य रक्षसः। भूम्या संप्रार्थितः प्राह वरं वृणिवति राक्षसम्॥
स चाऽऽह राक्षसः कृष्णं गरुडोपरि संस्थितम्॥ ६५

नरकासुर उवाच—

न मे कृत्यं वरेणास्ति नरकोऽहं तथाऽपि च। अन्यलोकहितार्थाय वृणेऽहं वरमुत्तमम्॥ ६६
मृताहनि तु मे कृष्ण सर्वभूतेश्वरेश्वर। ये नरा मङ्गलस्नानं कुर्वन्ति मधुसूदन॥
न तेषां निरयप्राप्तिर्भवत्वेवं भयापह॥ ६७

महादेव उवाच

एवमस्त्विति गोविन्दो ददौ तस्मै वरं प्रभुः। ततः पश्यन्हरेः साक्षाच्छरदम्बुजसंनिभौ॥ ६८
चरणौ वज्रवैदूर्यनूपुराभ्यां विराजितौ। अर्चितौ विधिरुद्राद्यैस्त्रिदशैर्मुनिभिस्तथा॥ ६९
त्यक्त्वा प्राणान्महीपुत्रः सारूप्यमगमद्धरेः। ततो देवगणाः सर्वे हर्षनिर्भरमानसाः॥ ७०
ववृषुः पुष्पवर्षाणि तुष्टुवुश्च महर्षयः। प्रविश्य नगरं तस्य कृष्णः कमललोचनः॥ ७१
बलात्तेन गृहीतानि धनानि त्रिदिवौकसाम्। कुण्डले देवमातुश्च तथैवोच्चैःश्रवोहयम्॥ ७२
ऐरावतं गजश्रेष्ठं प्रदीप्तं मणिपर्वतम्। सर्वमेतद्यदुश्रेष्ठो ददौ शक्राय वज्रिणे॥ ७३
पार्थिवान्सर्वराष्ट्रेभ्यो जित्वाऽसौ नरको बली। कन्याषोडशसाहस्रं हृतवान्स्वेन तेजसा॥ ७४
संनिरुद्धास्तु ताः सर्वा नरकान्तःपुरे तदा। दृष्ट्वा कृष्णं महावीर्यं कंदर्पशतसंनिभम्॥ ७५
भर्तारं चक्रिरे सर्वाः पतिं विश्वस्य सर्वगम्। एकस्मिन्नेव लग्ने तु गोविन्दोऽनन्तरूपवान्॥ ७६
तासां करग्रहं चक्रे विधिना पुरुषोत्तमः। नरकस्य सुताः सर्वे पुरस्कृत्य महीं तदा॥ ७७
गोविन्दं शरणं जग्मुस्तानरक्षद्घृणानिधिः। तद्राज्ये स्थाप्य तान्सर्वान्पृथिव्या वाक्यगौरवात्॥
ऐन्द्रं विमानमारोप्य ताश्च सर्वा वरस्त्रियः। देवदूतैर्महाभागैर्द्वारवत्यां न्यवेशयत्॥ ७९

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः।

१ झ. फ. °रैर्बाणैर्भि°। २ क. ज. झ. फ. °वं छादयामासुः पतङ्गैरिव पावकम्। त°। ३ झ. फ. °वान्भूतभावनः। दि°। ४ झ. महादीप्तं। ५ क. ज. झ. फ. रत्नानि। ६ ङ. एतस्मिन्नेव काले तु।

वैनतेयं समारुह्य सत्यया सह केशवः । स्वर्लोके प्रययौ तूर्णं द्रष्टुं तां देवमातरम् ॥ ८०
प्रविश्य नगरीं तत्र देवराजो जनार्दनः । अवरुह्य द्विजश्रेष्ठात्पत्न्या सह महाबलः ॥ ८१
ववन्दे मातरं तत्र वन्द्यां तां त्रिदिवौकसाम् । संपरिष्वज्य बाहुभ्यामदितिः पुत्रवत्सला ॥ ८२
निवेश्याऽऽसनमुख्ये तु पूजयामास भक्तितः । आदित्या वसवो रुद्राः शतक्रतुपुरोगमाः ॥ ८३
तत्र संपूजयामासुर्यथार्हं परमेश्वरम् । शचीगृहं समागम्य सत्यभामा यशस्विनी ॥ ८४
तया समर्चिता देव्या समासीना सुखासने । तस्मिन्काले सुपुष्पाणि पारिजातस्य किंकराः ८५
शच्यै देव्यै ददुः प्रीत्या सहस्राक्षेण चोदिताः । प्रगृह्य तानि पुष्पाणि शचीदेवी सुमध्यमा ८६
नीलनिर्मलकेशे च बबन्ध स्वस्य मूर्धनि । अवमान्य तदा तत्र सत्यभामां यशस्विनीम् ॥ ८७
अनर्हा मानुषी चेयं देवार्हं कुसुमं शुभम् । इति कृत्वा मतिं तस्यै न ददौ कुसुमानि सा ॥ ८८
विनिष्क्रम्य गृहात्तस्मात्सत्या कोपसमन्विता । समेत्य कृष्णं भर्तारमुवाच कमलेक्षणा ॥ ८९

सत्योवाच—

एषा शची यदुश्रेष्ठ पारिजातेन गर्विता । अदत्त्वा मम गोविन्द दधार स्वस्य मूर्धनि ॥ ९०

महादेव उवाच—

स तया भाषितं श्रुत्वा वासुदेवो महाबलः । उत्पाट्य पारिजातं तु निवेश्य गरुडोपरि ॥ ९१
आरुह्य सत्यया तूर्णं वैनतेयं महाबलम् । प्रययौ द्वारकां रम्यां नगरीं देवकीसुतः ॥ ९२
ततः कोपसमाविष्टो देवराजः शतक्रतुः । रुद्रैर्वसुभिरादित्यैः साध्यैश्च मरुतां गणैः ॥ ९३
ऐरावतं समारुह्य ययौ युद्धाय केशवम् । ततो देवगणाः सर्वे परिवार्य जनार्दनम् ॥ ९४
ववृषुः शस्त्रवर्षाणि मेघा इव महाचलम् । कृष्णश्चिच्छेद चक्रेण तान्यस्त्राणि दिवौकसाम् ॥ ९५
वैनतेयस्तु संक्रुद्धः पक्षपातेन वीर्यवान् । पातयामास तान्देवांस्तालानिव महानिलः ॥ ९६
ततः क्रुद्धः सहस्राक्षो देवानामीश्वरः प्रभुः । मुमोच सहसा दीप्तं वज्रं कृष्णजिघांसया ॥ ९७
जग्राह कृष्णस्तद्वज्रं हस्तेनैकेन लीलया । ततो भीतः सहस्राक्षो नागेन्द्रादवरुह्य सः ॥ ९८
प्राञ्जलिः पुरतः स्थित्वा नमस्कृत्य जनार्दनम् । प्राह गद्गदया वाचा स्तुत्वा स्तुतिभिरेव च ९९

इन्द्र उवाच—

देवयोग्यो ह्ययं कृष्ण पारिजातस्त्वया पुरा । दत्तो मम सुराणां च कथं स्थास्यति मानुषे १००

महादेव उवाच—

ततः प्रोवाच भगवान्सहस्राक्षमुपस्थितम् ॥ १०१

कृष्ण उवाच—

शच्याऽवमानिता सत्या तत्र गेहे सुरेश्वर । अदत्त्वा पारिजातानि सत्यायै सा पुलोमजा ॥ १०२
स्वयमेव स्वशिरसि धारयामास ते प्रिया । अस्या निमित्तं देवेन्द्र पारिजातो हृतो मया ॥ १०३
अस्यै प्रतिश्रुतं दत्तं मया सुरगणेश्वर । तव गेहे पारिजातं स्थापयामीति वासव ॥ १०४
तस्मादद्य न दातव्यः पारिजातः सुरेश्वर । मानवानां हितार्थाय प्रापयिष्यामि भूतले ॥ १०५
तावत्तिष्ठतु देवेन्द्र पारिजातो ममाऽऽलये । मयि स्वर्गं गते शक्र गृहाण त्वं यथेच्छया ॥ १०६

महादेव उवाच—

एवमुक्त्वा यदुश्रेष्ठस्तस्मै वज्रं ददौ स्वयम् । एवमस्त्विति गोविन्दं नमस्कृत्य स वज्रभृत् १०७

---

१ ङ. भोजयामास । २ ङ. 'म्य पुरास्त' । ३ ङ. 'रा मुनिभि' । ४ क. ज. झ. फ. देवतानां । ५ झ. फ. पुनः ।

प्रययौ स्वपुरं दिव्यं सह देवगणैर्वृतः । कृष्णोऽपि सत्यया देव्या गरुडोपरिसंस्थितः ॥ १०८
संस्तूयमानो मुनिभिर्द्वारवत्यां विवेश ह । सत्याया निकटे स्थाप्य पारिजातं सुरद्रुमम् ॥ १०९
रमयामास भार्याभिः सर्वाभिः सर्वगो हरिः । निशासु तासां सर्वासां गेहेषु मधुसूदनः ॥
विश्वरूपधरः श्रीमानुवास स सुखप्रदः ॥ ११०

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे श्रीकृष्णचरिते वासुदेवविवाहादिचरितकथनं नाम षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४७७८४

अथ सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

श्रीरुद्र उवाच—
रुक्मिण्यां कृष्णस्य प्रद्युम्नो मदनांशेन जज्ञे ॥ १
असौ मदनसंभूतो महाबलः शम्बरं जघ्निवान् ॥ २
तस्य रुक्मिणः सुतायामनिरुद्धो जज्ञे ॥ ३
सोऽपि बाणपुत्रीमुषां नाम कन्यामुपयेमे ॥ ४
सा तु स्वप्ने नीलोत्पलदलश्यामं पुण्डरीकनिभेक्षणं महाबाहुं विचित्राभरणोपेतं षोडशस-
मावयस्कं रक्तारविन्दवक्त्रं [+यथावदुपभुज्य प्रबुध्य तं पुरतो न दृष्ट्वा मदनेन पीडिता भ्रान्त-
चित्ता मां त्यक्त्वा] वा(क्वा)सि क यासीति बहुधा विललाप ॥ ५
ततस्तस्याः सखी चित्रलेखेति नाम कन्या तादृशीमवस्थां गतां विलोक्य किंनिमित्तं तु
भ्रान्तचित्ताऽसीति पप्रच्छ ॥ ६
साऽपि स्वप्नलब्धं पतिं यथावदाचष्ट ॥ ७
साऽपि सकलदेवमानुषादिश्रेष्ठान्पटे विलिख्य तदस्यै दर्शयामास ॥ ८
यदुवंशसंभूतान्कृष्णसंकर्षणादीन्प्रद्युम्नानिरुद्धादीनपि सम्यङ्निवेदयामास ॥ ९
सा तेषां कृष्णमनुमाय प्रद्युम्नानन्तरमनिरुद्धं दृष्ट्वा स इत्येष इत्यालिलिङ्ग ॥ १०
अथ चित्रलेखा बह्वीभिर्मायावतीभिर्दैत्यस्त्रीभिर्द्वारवतीं गत्वा रात्रावन्तःपुरे सुप्तमनिरुद्धं
दृष्ट्वा गृहीत्वा मोहयित्वा बाणस्यान्तःपुरे चैत्य प्रासादे तस्या बाणपुत्र्याः शय्यायां चिक्षेप ११
सोऽपि प्रबुद्धोऽतिरम्ये श्लक्ष्णपर्यङ्के संस्थितामुषां सर्वलक्षणलक्षितां विचित्राभरणवासोग-
न्धमाल्यालंकृतां काञ्चनवर्णां सुकेशीं सुजातस्तनीं दृष्ट्वा गाढमालिङ्गय करिणीं गन्धहस्तीव ता-
मतिप्रीतिसंयुक्तां यथासुखं रमयामास ॥ १२
एवं मासमात्रं निरन्तरं तयाऽनिरुद्धं रममाणं कदाचिदन्तःपुरनिवासिन्यो दैत्यवृद्धाः स्त्रियो
ज्ञात्वा राज्ञे निवेदयामासुः ॥ १३
स राजा क्रोधताम्राक्षः परं विस्मयं गत्वा तमिहाऽऽनयतेत्युक्त्वा स्वकिंकरान्प्रेषयामास १४
तेऽपि तूर्णं नृपप्रासादमारुह्य राजपुत्र्याः शयने संस्थितमनिरुद्धं निग्रहीतुमाजग्मुः ॥ १५

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

स तान्समारब्धान्दृष्ट्वा प्रासादस्तम्भमेकं हेलयोत्पाट्य नियुतसंख्याकान्किंकरान्मुहूर्तमात्रेणैव स्तम्भेन चूर्णितगात्रांश्चकार ॥ १६

अथ दैत्यपतिर्निहतान्स्वकिंकरान्दृष्ट्वा कौतूहलं गत्वाऽसौ श्रीकृष्णपौत्र इति देवर्षिणा प्रोक्तो धनुरादाय स्वयमेवानिरुद्धं ग्रहीतुं तत्समीपमाजगाम ॥ १७

अनिरुद्धोऽपि योद्धुमायान्तं सहस्रबाहुं राजानं दृष्ट्वा तत्परिघं भ्रामयित्वा बाणस्योपरि चिक्षेप ॥ १८

अथ निर्मुक्तेन बाणेन तं परिघं चिच्छेद ॥ १९

अनन्तरमुरगास्त्रेणानिरुद्धं निबिडं बद्ध्वा स्वान्तःपुरे निवेशयामास ॥ २०

अथ कृष्णोऽप्येवंविधमेव देवर्षिणा ज्ञात्वा बलदेवप्रद्युम्नसहितः स्वसेनया विहंगमेन्द्रमारुह्य तस्य बाणस्य भुजवनं छेत्तुमाजगाम ॥ २१

पुरा बलिपुत्रेण शंकरोऽर्चितः प्रसन्नो वरं वृणीष्वेत्युवाच ॥ २२

तमीश्वरं बाणो मम पुरद्वारि [*रक्षार्थं सर्वदोपविश्य समागतं परसैन्यं जहीत्येवं वरमयाचत॥

तं तथेत्युक्त्वा शंकरोऽपि तस्य पुरद्वारि सायुधः] सपुत्रः सगणः समासीनस्तस्मिन्नेव काले बहुयादवसेनया समागतं वासुदेवं दृष्ट्वा वृषमारुह्य सर्वायुधोपेतः स्वपुत्रगणसंवृतो योद्धुं निश्चक्राम ॥ २४

कृष्णोऽपि तं भूतपतिं गजचर्मकपालभस्मधरं ज्वलितोरगकल्पं पिङ्गलं त्रिलोचनं त्रिशूलधरं सर्वभूतगणसंहतिकर्तारं सर्वभूतभयावहं संवर्ताग्निप्रभं पुत्रद्वयसमन्वितं समस्तगणावृतं त्रिपुरान्तकं दृष्ट्वा सेनां सुदूरे पृष्ठतो निवेश्य बलभद्रप्रद्युम्नसहितस्तेन रुद्रेण सह प्रहसन्निव योद्धुमारेभे॥२५

प्रधनं तदभूद्घोरं कृष्णशंकरयोस्तदा । पिनाकशार्ङ्गनिर्मुक्तैर्बाणैः संवर्तकोपमैः ॥ १
रामोऽपि गजवक्त्रेण प्रद्युम्नः षण्मुखेन च । युयुधाते महावीर्यौ सिंहाविव बलोत्कटौ ॥ २
विनायकः स्वदन्तेन जघानोरसि यादवम् । रामो मुसलमादाय तस्य दन्तमताडयत् ॥ ३
निर्भिन्नदन्तः सहसा प्रदुद्रावाऽऽखुवाहनः । तदाप्रभृति लोकेऽस्मिन्दन्तभग्नो गणेश्वरः ॥ ४
देवदानवगन्धर्वैरेकदन्त इतीरितः । प्रद्युम्नेन समं युद्धं चकार शिखिवाहनः ॥ ५
गणान्विद्रावयामास मुसलेन हलायुधः । कृष्णेन सुचिरं कालं युद्ध्वाऽसौ नीललोहितः ॥ ६
तापज्वरं महादीप्तं तस्मिन्संयोज्य सायके । कोपान्मुमोच तमसौ भृशसंरक्तलोचनः ॥ ७
तदस्त्रं वारयामास कृष्णः शीतज्वरेण तु । ताभ्यां हरिहराभ्यां तु विसृष्टौ ताविमौ ज्वरौ ॥ ८
जग्मतुर्मानुषे लोके तयोरेवाऽऽज्ञया भृशम् । हरिशंकरयोर्युद्धं ये तु शृण्वन्ति मानवाः ॥ ९
ते सर्वे ज्वरनिर्मुक्ताः प्राप्नुवन्ति निरामयम् । ततः स तु हृषीकेशो मोहनास्त्रं दुरासदम् ॥ १०
नियुज्य बाणे भूतेशे मुमोच मधुसूदनः । मुहुर्मुहुः[1] प्रयोगेण तेनास्त्रेण विमोहितः ॥ ११
पपात मूर्छितो भूमौ शंकरस्त्रिदशेश्वरः । पितरं मोहितं दृष्ट्वा शक्तिमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ १२
योद्धुमभ्याययौ कृष्णं षण्मुखः शिखिवाहनः । हुंकारेणैव तं कृष्णश्चकारात्र पराङ्मुखम् ॥ १३
एवं जित्वा यदुश्रेष्ठः शूलपाणिं त्रिलोचनम् । महास्वनं पाञ्चजन्यं शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १४

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ज. 'मुहुर्व्यजृम्भद्वै ते' ।

कृष्णेन निर्जितं श्रुत्वा सात्मजं शंकरं तदा । बाणः स्यन्दनमास्थाय ययौ युद्धाय केशवम् ॥१५
स दृष्ट्वा सहसा कृष्णं गरुडोपरिसंस्थितम् । छादयामास गोविन्दं बहुशस्त्रास्त्रवृष्टिभिः ॥ १६
गदाभिः परिघैः शूलैः शक्तिभिस्तोमरैरपि । भिन्दिपालैश्च खड्गैश्च चक्रैर्बाणैर्निरन्तरम् ॥ १७
तानि सर्वाणि चिच्छेद चक्रेणैव जनार्दनः । ससर्ज तस्य बाहूनां छेदनार्थं सुदर्शनम् ॥ १८
[*मुक्तं दनुजराजस्य सहस्रारं सुदर्शनम्] । तद्बाहुकाननं तूर्णं छिन्नं चक्रे सहस्रधा ॥ १९
एतस्मिन्नन्तरे देवि पार्वती संशितव्रता । हरेः समीपमागत्य कृताञ्जलिरभाषत ॥ २०

पार्वत्युवाच—

कृष्ण कृष्ण जगन्नाथ नारायण दयानिधे । दास्यस्मि तव देवेश पूर्वभावे यदूत्तम ॥ २१
त्वया दत्तं वरं मह्यं तदा कौशलपर्वते । सौभाग्यं शाश्वतं सौम्य प्रसन्नेन महात्मना ॥ २२
तव मुख्यं सहस्रस्य नाम्नामन्यतमं विभो । गौरीसौभाग्यदात्रिति मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ २३
तत्सत्यं कुरु गोविन्द गरुडारूढ शाश्वत । तस्मान्मम पतिं देव त्वं जीवयितुमर्हसि ॥ २४

रुद्र उवाच—

एवमुक्तस्ततो देव्या कृष्णः कमललोचनः । अस्त्रं संहारयामास येनासौ मोहितः पतिः ॥ २५
कृष्णास्त्रेण विनिर्मुक्तः सर्वभूतपतिः शिवः । उत्थाय प्राञ्जलिर्भूत्वा तुष्टाव जगतां पतिम् ॥ २६

शंकर उवाच—

कृष्ण कृष्ण जगन्नाथ भगवन्पुरुषोत्तम । परेश परमेशान अनादिनिधनाव्यय ॥ २७
तीव्रवीर्य मनुष्येषु शरीरग्रहणात्मिका । लीलेयं सृष्टसर्वस्य तव चेष्टोपलक्षणम् ॥ २८
प्रसीद मे नमस्तुभ्यं प्रसीद मम शाश्वत । प्रसीद मे जगत्स्वामिन्प्रसीदाच्युत केशव ॥ २९
त्वमेव जगतां स्रष्टा धाता हर्ता जगद्गुरुः । त्वमेव चिदचिद्वस्तु रूपं ब्रह्म सुरेश्वर ॥ ३०
त्वमादिस्त्वमनादिस्त्वमीश्वरस्येश एव च । त्वं महत्त्वं परं ब्रह्म प्रत्यगात्मा त्वमेव हि ॥ ३१
समस्तामरवर्यस्त्वममर्त्यस्त्वं सुरेश्वर । त्वं मर्त्येशः स्वयोनिस्त्वं सौशील्येन तव प्रभो ॥ ३२
तव श्वासात्समुत्पन्नौ परजीवौ सनातनौ । तथा पञ्चापि भूतानि तव वात्सल्यगौरवात् ॥ ३३
क्षराक्षरे परे धाम्नि ऋचो नित्यं सुराश्रये । अधि विश्वे निषेदुस्त्वद्दास्यकर्मणि नान्यथा ॥ ३४
यस्त्वां न वेद लोकेऽस्मिन्स मूढः किं करिष्यति । ये वै त्वत्परमं धाम विदुर्दास्ये मनीषिणः ॥
ते वै समासते युक्तास्त्वत्पदे त्रिदशैः समम् । सामान्यो भजते दूरे न तु नित्यं पदं तव ॥ ३६
तस्य तुर्या चारुकेशी चावस्था घटते तव । मिथुनानि तवाध्यक्ष ब्रुवते यदुशाश्वत ॥ ३७
तव नामानि कर्माणि गुणानि शाश्वतानि च । ऐश्वर्याणि गुणातीत गुणिनो ब्रुवते इमे ॥ ३८
कर्मज्ञानमये रूपे इमे पूर्वोत्तरे श्रुते । स्वसारौ युवती प्रोक्ते स्तोतारौ तव केशव ॥ ३९
त्वं प्रज्ञानं परं ब्रह्म त्वया प्रज्ञेन शाश्वत । जीवयैतेन प्रज्ञेन परेणैवाऽऽत्मना त्वया ॥ ४०
तस्माच्छरीरादुत्क्रम्य कृपया तव केवलम् । आमुष्मिके परे स्वर्गे त्वया दत्तात्मबोधवान् ॥ ४१
प्रज्ञानं चैव विज्ञानं मेधां दृष्टिं तथा धृतिम् । सर्वान्कामानवाप्नोति अमृतं स भवेत्तदा ॥ ४२

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः ।

१ झ. फ. °दा कैलासप° । २ ङ. °णात्मक । सर्वस्य तव चेष्टेयं मानलक्षणमेव तत् । प्र° । ३ झ. फ. रूपाणि । ४ क. ज. °मेधा बुद्धिस्तथा धृतिः । स° ।

एतत्संज्ञानमाज्ञानं यदेतद्धृदयं मनः । मनीषा चैव युक्तिश्च स्मृतिः संकल्प एव च ॥ ४३
तपश्च क्रतवः कामो वेश इत्यादि ते प्रभो । भवन्ति नामधेयानि प्रज्ञानस्य घृणानिधे ॥ ४४
एष त्वं परमं ब्रह्म एष त्वं वै प्रजापतिः । एष त्वमिन्द्रो रुद्रश्च एष त्वं सर्वदेवताः ॥ ४५
एतानि सर्वभूतानि त्वमेव परमेश्वर । सुतमित्राणि जीवायुस्तथाऽन्यानि सनातन ॥ ४६
जरायुजाण्डजातानि स्वेदजान्युद्भिदानि च । अश्वा गावश्च पुरुषा हस्तिनश्चेतराणि च ॥ ४७
यत्किंचित्प्राणिजातं च जङ्गमाश्चैव जन्तवः । स्थावरा ये च वै नाथ सर्वे त्वत्तो भवन्ति च ४८
त्वां हि सर्वगतं चेत्थं वदन्ति श्रुतयो हरे । त्वयैव प्रेरिता लोकाश्चेष्टन्ते साध्वसाधुषु ॥ ४९
तस्मान्मया कृतं यच्च अपराद्धमिदं प्रभो । क्षमस्व करुणासिन्धो गुणैः शुभतमैस्तव ॥ ५०
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष गोविन्दाच्युत माधव । वासुदेव जगद्वन्द्य नारायण नमोऽस्तु ते ॥ ५१
नमस्यामि जगत्स्वामिन्नृसिंह करुणाकर । श्रीश सर्वगत श्रीमन्परमात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ ५२
निजावसथ वैकुण्ठ नित्यमुक्तार्चित प्रभो । त्रयीनाथ नमस्तुभ्यं राम राजीवलोचन ॥ ५३
भूभारकविनाशाय कृष्णानन्दस्वरूपिणे । विष्णवे जिष्णवे तुभ्यं नमस्ते यदुनन्दन ॥ ५४

महादेव उवाच—

एवं स्तुत्वाऽथ गोविन्दं प्रणिपत्य उमापतिः । प्राञ्जलिः प्राह भूतेशो वाक्यं गम्भीरया गिरा ५५

श्रीरुद्र उवाच—

मया दत्तवरो ह्येष बाणो बलिसुतः प्रभो । अहं च दत्तवानस्मै पुराऽनेनार्थितो वरम् ॥ ५६
अमरत्वं यदुश्रेष्ठ सर्वं कर्तुं त्वमर्हसि । तस्मादेनं बलिसुतं क्षन्तुमर्हसि मे प्रियम् ॥ ५७

महादेव उवाच—

तथेत्युक्त्वा च भगवान्बाणं बलिसुतं तदा । प्राणसंशयमापन्नं छिन्नबाहुमसृक्चितम् ॥ ५८
संहृत्य चक्रं गोविन्दो मुमोच करुणानिधिः । मोचयित्वा बलिसुतं शंकरः संशितव्रतः ॥ ५९
वृषभेन्द्रं समारुह्य पार्वत्या सहितः प्रभुः । ययौ च वसतिस्थानं कैलासं धरणीधरम् ॥ ६०
स तु बाणो नमस्कृत्य रामकृष्णौ महाबलौ । ताभ्यां वै नगरीं गत्वा मुमोच मदनात्मजम् ॥ ६१
वस्त्रैराभरणैर्दिव्यैः पूजयित्वा यथार्हतः । उषां संप्रददौ तस्मै कृष्णपौत्राय शौरये ॥ ६२
उद्वाह्य रामकृष्णौ तमनिरुद्धं यथाविधि । बाणेन पूजितौ तत्र प्रद्युम्नसहितौ तदा ॥ ६३
उषया सहितं तत्रानिरुद्धं वै जनार्दनः । आरोप्य स्यन्दने दिव्ये ययौ द्वारवतीं तदा ॥ ६४
रामप्रद्युम्नसहितः सेनया सहितो हरिः । प्रविवेश पुरीं रम्यां त्रिदशैर्मघवानिव ॥ ६५
अनिरुद्धो बाणपुत्र्या नानारत्नमये गृहे । अनिशं रमयामास नानाभोगैर्मुदाऽन्वितः ॥ ६६

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे बाणासुरसङ्ग्रामवर्णनं नाम सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४७८८०

---

१ अ. °षा मिश्रयश्चैव स्मृ° । २ ङ. दश । ३ झ. °र । क्षुद्राणि यानि मित्राणि तथा° । ४ झ. °तं त्रातुम° । ५ ङ. °गैर्मदान्वितः ।

अथाष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

रुद्र उवाच—

अथ पौण्ड्रकवासुदेवः काशिराजो वाराणस्यां विविक्ते द्वादशवर्षं महेशमर्चयन्निराहारः पञ्चाक्षरं जजाप ॥ १

पौरश्चरणकाले शंकरं स्वनेत्रकमलेन पूजयामास ॥ २

ततः शूलपाणिरुमापतिः प्रसन्नो वरं वृणीष्वेति तमाह ॥ ३

असौ पञ्चवक्त्रं सर्वभूतपतिं शिवं प्रसन्नं वरद मम वासुदेवसमानरूपं प्रयच्छेत्युवाच ॥ ४

शिवस्तस्मै शङ्खचक्रगदापद्मयुतचतुर्भुजं पुण्डरीकदलनिभलोचनं किरीटमणिकुण्डलपीतवस्त्रकौस्तुभाभरणादिचिह्नान्यपि प्रददौ ॥ ५

स तु वासुदेवोऽहमिति सर्वलोकान्मोहयामास ॥ ६

कदाचिन्मदबलोत्कटं तं काशिपतिं नारदोऽभ्येत्य मूढ वसुदेवसुतं कृष्णमजित्वा तव वासुदेवत्वं न विद्यत इत्युवाच ॥ ७

स तु तस्मिन्नेव क्षणे कृष्णं जेतुं गरुडपताकायुतं रथमारुह्य चतुरङ्गाक्षौहिणीबलेन द्वारकामवाप
तत्र पुरद्वारि स्वर्णयाने [*संस्थितो वासुदेवोऽहं युद्धार्थं संप्राप्तोऽस्मि मामजित्वा तव वासुदेवत्वं नास्तीति दूतं प्रेषयामास ॥ ९

कृष्णोऽपि तच्छ्रुत्वा वैनतेयमारुह्य पौण्ड्रकेण योद्धुं पुरद्वारि विनिष्क्रम्याक्षौहिणीबलेन] स्यन्दने समासीनं शङ्खचक्रगदापद्महस्तं पौण्ड्रकं ददर्श ॥ १०

अथ शार्ङ्गमादाय संवर्ताग्निप्रभैर्बाणैस्तस्य रथाश्वगजपदातियुतं महदक्षौहिणीबलं मुहूर्तमात्रेण निःशेषं ददाह ॥ ११

शरेणैकेन तस्य हस्तावशक्त[+शङ्खचक्रगदादिहेतीरपि लीलयैव चिच्छेद ॥ १२

पवित्रेण सुदर्शनेन किरीटकुण्डलयुतं तस्य शिरःकमलं छित्त्वा वाराणस्यामन्तःपुरे निपातयामास ॥ १३

तद्दृष्ट्वा सर्वे काशीनिवासिनः किमेतदित्याशङ्क्य विस्मिता बभूवुः] ॥ १४

तस्य पौण्ड्रकस्य सुतो दण्डपाणिरितीरितो वासुदेवेन भगवता निहतं स्वपितरं श्रुत्वा मात्रा मृत्युना समादिष्टः स्वपुरोहितेनाभियुक्तो माहेश्वरेण क्रतुना शंकरमियाज ॥ १५

स तु प्रसन्नः कृष्णजिघांसया समर्थां माहेश्वरीं कृत्यां तस्मै संप्रीत्या दत्तवान् ॥ १६

स काशिराजस्तां माहेश्वरीं ज्वालाकुलोपचितविग्रहां संदीप्तसटाकलापां पिङ्गलनेत्रां ज्वलत्करालवदनां त्रिशूलहस्तां भस्माङ्गरागलिप्तां नरशिरोमालाविभूषितां सर्वदेवभयंकरीं रुद्रदत्तां समीक्ष्य सपुत्रदारबान्धवसहितं कृष्णं जहीति प्रेरयामास ॥ १७

सा तु सर्वलोकभयावहा सर्वां पृथ्वीं स्वतेजसा निर्दहन्ती प्रलयाशनिनिर्भरस्वनं निनदन्ती द्वारकामवाप ॥ १८

तत्रस्थाः सर्वे जनास्तां दृष्ट्वा महाप्रलयमिति मत्वा हाहाकारं कुर्वन्तः कृष्णं [1]निवेदयामासुः।

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. पुस्तकस्थः ।

१ झ. शरणमाजग्मुः ।

कृष्णोऽपि तान्सर्वान्न भेतव्यमित्युक्त्वा पुरप्राकारतोरणे स्थितां महारौद्रां कृत्यां तथाविधां दृष्ट्वा सकलशस्त्रास्त्रनिवारणसमर्थं सहस्रारं सुदर्शनं तस्यां कृत्यायां सहसा मुमोच ॥ २०

सा तु कल्पान्तार्ककोटिसमं वर्चसा शतयोजनोद्धतसकलदीप्तास्त्रयुतं हिरण्मयं प्रभापूर्णं सक-
लजगत्प्रलयस्थितिसमर्थं सहस्रारं सर्वदेवनमस्कृतं जगच्छरणभूतं महासुदर्शनं विलोक्य विनष्ट-
तेजा भयार्ता क्रोशन्ती वाराणसीं प्रति दुद्राव ॥ २१

सुदर्शनमपि तां कृत्यां भृशमन्वगात् ॥ २२

साऽपि भयार्ता क्रोशन्ती काशिपतेस्तस्यान्तःपुरं प्रविवेश ॥ २३

सुदर्शनोऽपि तां वाराणसीं पुरीं प्राप्य सभृत्यबलवाहनं पौण्ड्रकसुतं दण्डपाणिं नाम काशि-
राजं बहुप्रासादहर्म्यमालिनीं पुरीं माहेश्वरीमपि भस्मावशेषं दग्ध्वा सकलदेवमहर्षिभिः पूज्य-
मानः पुनरेव द्वारवत्यां कृष्णहस्तं सुसौम्यं कल्पमिव आविवेश ॥ २४

अत्र च श्लोका गीयन्ते—

शस्त्रास्त्रमोक्षमजरं दग्ध्वा तद्बलमोजसा । कृत्यां भस्मावशेषं तां ततो वाराणसीं पुरीम् ॥ २५
प्रभूतरथमातङ्गां साश्वां पुंस्त्रीसमन्विताम् । साशेषकोशकोष्ठां तां दुर्निरीक्षां सुरैरपि ॥ २६
द्वारोपलक्षिताशेषगृहप्राकारचत्वराम् । प्रददाह हरेश्चक्रं सकलामेव तां पुरीम् (तत्ततः) ॥ २७
अक्षीणगतिसामर्थ्यमसाध्यतरसाधनम् । तच्चक्रं प्रसवद्दीप्ति विष्णोरभ्यापयौ करम् ॥ २८

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे श्रीकृष्णचरिते पौण्ड्रकपुत्रकृत्याविध्वंसनं नामाष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४७९२०

अथोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

श्रीरुद्र उवाच—

अथ मगधाधिपः कंसवधानन्तरं द्विषन्नेव यादवान्संपीडयामास ते दुःखिताः कृष्णमूचुः ॥ १

स च भीमार्जुनावाहूय मन्त्रयामास कृष्णोऽनेन रुद्रः पूजितस्तत्प्रसादाच्छस्त्रैरवध्यः परं केनापि प्रकारेण हन्तव्य इति ॥ २

अथ विचार्य भीममाह, एनं प्रति मल्लयुद्धं कुरु तच्चेन प्रतिज्ञातम् ॥ ३

अथ सकलचराचरजगद्वन्द्यो वासुदेवो भीमार्जुनसहितो जरासंधस्य पुरीं गत्वा विप्रवेषेण तस्यान्तःपुरमवाप ॥ ४

सोऽपि महावीर्यान्क्षत्रियान्युद्धे निर्जित्य बलाद्गृहीत्वा स्ववेश्मनि निरुध्य मासि मासि कृष्ण-
चतुर्दश्यामेकैकं हत्वा तद्रक्तेनैव बलिं भैरवायाकरोत् ॥ ५

एवंविधसकलराष्ट्रजनपदपार्थिववधदीक्षां कुर्वतो जरासंधस्य भीमार्जुनसहितस्तस्य गृहं विप्रवेषेणैव प्रविवेश ॥ ६

स तु तान्दृष्ट्वा दण्डवत्प्रणतो भूत्वा यथोचितासनेषु निवेश्य मधुपर्कविधानेन संपूज्य धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि किमर्थं [*भवन्तो मे समीपमागतास्तद्वक्तव्यमहं तत्सर्वं भवद्भ्यो दास्यामीत्युवाच

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, झ. पुस्तकस्थः ।

तेषां वासुदेवः प्रहसन्पार्थिवं तमुवाच कृष्णभीमार्जुना युद्धार्थमागताः स्म, अस्माकमन्यतमं द्वंद्वयुद्धार्थं] वृणीष्वेत्यवदत् ॥ ८

सोऽपि तथेत्यवदत्ततो द्वंद्वयुद्धाय मारुतिं वरयामास तयोर्भीमजरासंधयोरभितो भयंकरं मल्ल-युद्धं निरन्तरं पञ्चविंशतिवासरमभूत् ॥ ९

ततः कृष्णेनैव संचोदितो वायुसूनुस्तस्य शरीरं द्विधाकृत्य भूमौ निपातयामास, एवं जरा-संधं पाण्डुपुत्रेण हत्वा ताञ्जरासंधनिरोधितान्वासुदेवोऽपि पार्थिवान्मोचयामास ॥ १०

अत्र श्लोको गीयते—

निहत्य वायुपुत्रेण जरासंधं यदूद्वहः । तद्गृहे संनिरुद्धांस्तु मोचयामास पार्थिवान् ॥ ११

ते च नमस्कृत्वा स्तुत्वा च मधुसूदनं स्वान्स्वाञ्जनपदान्सर्वे जग्मुः कृष्णेन रक्षिताः ॥ १२

अथ ताभ्यामिन्द्रप्रस्थं गत्वा वासुदेवस्तत्र महाक्रतुं राजसूयं युधिष्ठिरं कारयामास ॥ १३

तत्र समाप्ते क्रतावग्रपूजां भीष्मानुमतेन कृष्णाय दत्तवान् ॥ १४

तत्र शिशुपालः कृष्णं बहून्याक्षेपवाक्यान्युक्तवान् ॥ १५

कृष्णोऽपि सुदर्शनेन तस्य शिरश्चिच्छेद ॥ १६

असौ जन्मत्रयावसाने हरेः सारूप्यमगमत् ॥ १७

अथ शिशुपालं निहतं श्रुत्वा दन्तवक्त्रः कृष्णेन योद्धुं मथुरां जगाम ॥ १८

कृष्णस्तु तच्छ्रुत्वा रथमारुह्य तेन योद्धुं मथुरामाययौ ॥ १९

तयोर्दन्तवक्त्रवासुदेवयोरहोरात्रं मथुरापुरद्वारि यमुनातीरे सङ्ग्रामः समवर्तत कृष्णस्तु गदया तं जघान ॥ २०

स तु चूर्णितसर्वाङ्गो वज्रनिर्भिन्नमहीधर इव गतासुरवनितले पपात ॥ २१

सोऽपि हरेः सायुज्यं योगिगम्यं नित्यानन्दसुखं शाश्वतं परमं पदमवाप ॥ २२

इत्थं जयविजयौ सनकादिशापव्याजेन केवलं भगवतो लीलार्थं संसृताववतीर्य जन्मत्रयेऽपि तेनैव निहतौ जन्मत्रयावसाने मुक्तिमवाप्तौ ॥ २३

कृष्णोऽपि तं हत्वा यमुनामुत्तीर्य नन्दव्रजं गत्वा प्राक्तनौ पितरावभिवाद्याऽऽश्वास्य ताभ्यां साश्रुकण्ठमालिङ्गितः सकलगोपवृद्धान्प्रणम्याऽऽश्वास्य बहुरत्नवस्त्राभरणादिभिस्तत्रस्थान्सर्वा-न्संतर्पयामास ॥ २४

कालिन्द्याः पुलिने रम्ये पुण्यवृक्षसमावृते । गोपनारीभिरनिशं क्रीडयामास केशवः ॥ २५

रम्यकेलिसुखेनैव गोपवेषधरो हरिः । बद्धप्रेमरसेनात्र मासद्वयमुवास ह ॥ २६

अथ तत्रस्था नन्दगोपादयः सर्वे जनाः पुत्रदारसहिताः पशुपक्षिमृगादयश्च वासुदेवप्रसा-देन दिव्यरूपधरा विमानमारूढाः परमं वैकुण्ठलोकमवापुः ॥ २७

कृष्णस्तु नन्दगोपव्रजौकसां सर्वेषां परमं निरामयं स्वपदं दत्त्वा दिवि देवगणैः संस्तूय-मानो द्वारवतीं श्रीमतीं विवेश ॥ २८

तत्र वसुदेवोग्रसेनसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाक्रूरादिभिः प्रत्यहं संपूजितः षोडशसहस्रभार्याभिर-

१ च. °रं सप्तविं° ।

ष्टाभिर्दिव्यमहिषीभिश्च विश्वरूपधरो दिव्यरत्नमयनानागृहान्तरेषु सुरतरुकुसुमाञ्चितश्लक्ष्णतरपर्यङ्केषु रमयामास ॥ २९

अथ रामकृष्णसतीर्थ्यो विप्रो बालसखा सदाऽत्यन्तदारिद्र्यपीडितो मुष्टिमात्रयाचनाप्तपृथुकाञ्जीर्णवाससि निबध्य वासुदेवं द्रष्टुं श्रीमतीं द्वारकानगरीमाजगाम ॥ ३०

स तु रुक्मिण्यन्तःपुरद्वारि क्षणं तूष्णीं तस्थौ ॥ ३१

कृष्णोऽपि समागतं ब्राह्मणं ज्ञात्वा प्रत्युद्गम्य नमस्कृत्वा करं गृहीत्वा गृहान्तरे स्वासने निवेश्य भयाद्वेपमानं तं रुक्मिणीहस्तगतसुवर्णकलशजलेन पादौ प्रक्षाल्य मधुपर्केण पूजयामास ३२

सुधामृतोपमैरन्नपानाद्यैस्तर्पयित्वा तस्य जीर्णवस्त्रान्तरे याचनाप्तपृथुकान्स्वयमेव हस्तेन गृहीत्वा प्रहसञ्जग्राम ॥ ३३

कृष्णेन [*पृथुके भक्षिते तस्मिन्नेव क्षणे तस्य बहुधनधान्यवस्त्राभरणसंभूतं महदैश्वर्यमभूत् ॥

स तु कृष्णेन] विसृष्टो मम किंचिद्वस्त्रं धनं वा कृष्णेन न दत्तमिति मन्यमानः स्वपुरं विवेश ३५

अथ बहुधनधान्ययुतं स्वगृहं दृष्ट्वा हरेः प्रसादादिदं लब्धमिति प्रहृष्टेनान्तरात्मना दिव्यवस्त्राभरणादिना भार्यया सह सर्वान्कामान्भुक्त्वा हरिसंतुष्ट्यै बहुविधयज्ञानिष्ट्वा तत्प्रसादेन परमं नित्यं स्वर्गसुखमवाप ॥ ३६

अथ धृतराष्ट्रतनयो दुर्योधनः पाण्डुतनयान्कपटद्यूतव्याजेन राज्यमपहृत्य स्वराष्ट्राद्विवासयामास ॥ ३७

तेन युधिष्ठिरभीमार्जुननकुलसहदेवाः स्वपत्न्या द्रौपद्या सह महारण्यं गत्वा तत्र द्वादशाब्दान्स्थित्वा संवत्सरपर्यन्तमज्ञाताः सर्वे मत्स्यदेशाधिपतेर्विराटस्य निवेशने स्थित्वा वासुदेवेन सहायेन धार्तराष्ट्रान्योद्धुमाजग्मुः ॥ ३८

तेषां धार्तराष्ट्रपाण्डुपुत्राणां नानादेशाधिपनृपैः कुरुक्षेत्रे महापुण्ये देवानामपि भयंकरो महासङ्ग्रामोऽभवत् ॥ ३९

अथ श्रीकृष्णोऽप्यर्जुनसारथ्यं कुर्वन्नर्जुने स्वशक्तिमावेश्य तेन दुर्योधनभीष्मद्रोणप्रमुखान्सर्वान्पार्थिवानेकादशाक्षौहिणीबलसहितान्कुरुक्षेत्रे हत्वा पाण्डवान्राज्ये स्थापयित्वा निःशेषेण सर्वभूभारमपास्य स्वां पुरीं प्रविवेश ॥ ४०

कस्यचित्त्वथ कालस्य कतिपयाहनि(स्सु) वैदिको ब्राह्मणो मृतं पञ्चवार्षिकं बालमादाय राजद्वारि निधाय बहुशो विलपन्बहून्याक्रोशवाक्यानि कृष्णं जगाद ॥ ४१

कृष्णस्तमाक्रोशं श्रुत्वा तूष्णीमुवास ॥ ४२

स तु मम पञ्च पुत्राः पूर्वं हता अयं तु षष्ठ एनं पुत्रं कृष्णो न जीवयिष्यति तर्हि राजद्वारि मरिष्यामीत्युवाच ॥ ४३

तस्मिन्कालेऽर्जुनः कृष्णं द्रष्टुमागतस्तथाविधं तं पुत्रशोकेन विलपन्तं ददर्श ॥ ४४

अर्जुनोऽपि कालधर्ममुपागतं पञ्चवार्षिकं बालकं दृष्ट्वा कृपया समाविष्टस्तव पुत्रमहं जीवयिष्यामीति ब्राह्मणायाभयं दत्त्वा प्रतिश्रुतवान् ॥ ४५

ब्राह्मणस्तु तेनाऽऽश्वासितो हृष्टवान् ॥ ४६

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. पुस्तकस्थः ।

अथैतं ब्राह्मणशिशुं बहुभिः संजीवनास्त्रैरभिमन्त्र्यालब्धजीवितं दृष्ट्वा वृथाप्रतिज्ञामवाप्य बहुशोकसमन्वितस्तेनैव प्राणांस्त्यक्तुमैच्छत् ॥ ४७

कृष्णस्तु तत्सर्वं ज्ञात्वाऽन्तःपुराद्विनिष्क्रम्य तं वैदिकं तव पुत्रान्सर्वानहं दास्यामीत्युक्त्वाऽऽश्वास्य वैनतेयमारुह्यार्जुनसहितो वैष्णवं लोकमाजगाम ॥ ४८

तत्र दिव्यमणिमण्डपोद्देशे देव्या सह समासीनं नारायणं दृष्ट्वा कृष्णार्जुनौ नमश्चक्रतुः ॥४९

स तौ बाहुभ्यां परिष्वज्य किमर्थमागतावित्युवाच ॥ ५०

कृष्णश्च भगवन्वैदिकस्य तनयान्मम देहीत्युवाच ॥ ५१

स तु नारायणस्तादृग्वयसि स्थितान्स्वलोकस्थितान्ब्राह्मणपुत्रान्कृष्णाय ददौ ॥ ५२

श्रीकृष्णोऽपि तान्वैनतेयस्कन्धे समारोप्य स हर्षसमन्वितोऽर्जुनसहितः स्वयमप्यारुह्य दिवि देवगणैः संस्तूयमानो द्वारवतीमाविवेश ॥ ५३

तस्मै ब्राह्मणाय पञ्चवर्षवयस्थान्षट्पुत्रान्ददौ सोऽप्यत्यन्तहर्षसमन्वितः कृष्णं वर्धस्वेत्याशिषः प्रायच्छत् ॥ ५४

अर्जुनस्तु सफलप्रतिज्ञामवाप्य हर्षसमन्वितः कृष्णं नमस्कृत्य युधिष्ठिरपालितां स्वां पुरीं जगाम ॥ ५५

कृष्णस्य षोडशसहस्रभार्यास्वयुतसाहस्रपुत्रा जज्ञिरे तेषां पुत्रपौत्रसंख्यां वक्तुं न शक्यते ५६

अत्रापि श्लोकः—

अष्टौ शतानि पुत्राणां सहस्राण्ययुतं तथा । प्रद्युम्नः प्रथमस्तेषां सर्वेषां रुक्मिणीसुतः ॥ ५७

असंख्यैस्तैर्यादवैरियं पृथिवी संवृताऽभवत् ॥ ५८

पुनरप्यवनीभारशङ्कया कृष्णस्तु तानृषिशापव्याजेन संहर्तुमैच्छत् ॥ ५९

कदाचित्सर्वे कुमारा नर्मदायां विहर्तुमाजग्मुः ॥ ६०

तत्र तपन्तं कण्वं महर्षिं दृष्ट्वा जाम्बवत्याः पुत्रं योषिद्वेषं कृत्वा तस्योदरे कार्ष्णायसं मुसलं बद्ध्वा शनैर्ऋषिसमीपमागत्य सर्वे नमस्कृत्वा स्त्रीरूपं साम्बं कुमारं तस्य पुरतो विधायास्या गर्भे स्त्री वा पुरुषो वा भविष्यतीति ब्रूहीत्यूचुः ॥ ६१

स तु मनसा तद्विज्ञाय तानमर्षमाणः सर्वाननेन मुसलेन यूयं सर्वे निहता भवतेत्युवाच॥६२

सर्वे समुद्विग्नमनसः कृष्णं समेत्य महर्षिणोक्तं तत्कर्म निवेदयामासुः ॥ ६३

कृष्णोऽपि तदायसं मुसलं चूर्णीभूतं ह्रदे निपातयामास ॥ ६४

तदयश्चूर्णीभूतबीजसमुद्भूता वज्रसंनिभा महाकाशाः संबभूवुः ॥ ६५

तत्र तं मुसलावशेषं कनिष्ठाङ्गुलिमात्रं मत्स्यो जग्राह तं मत्स्यं निषादो गृहीत्वा तदुदरस्थं मुसलावशेषमादाय बाणाग्रे फलकमकरोत् ॥ ६६

कदाचित्सर्वे यादवा रामकृष्णप्रद्युम्नादयो मघवता प्रेषितां वारुणीं पीत्वा मत्ता बभूवुः॥६७

परस्परं वीरणं नीत्वा बहून्याक्रोशवाक्यानि वदन्तो युद्धं चक्रुः क्षयं च गताः ॥ ६८

कृष्णस्तु युद्धश्रान्तः कल्पतरुच्छायायां शयनं चकार स निषादो धनुर्बाणं गृहीत्वाऽऽखेटकवृत्तिं जगाम ॥ ६९

---

१ झ. 'यौस्ता अष्टायुतं पुत्रा जज्ञि' । २ झ. अष्टायुतानि ।

एवं निःशेषं त्यक्तजीविता बभूवुस्ते सर्वे स्वान्स्वांस्त्रिदशान्प्रपेदिरे ॥ ७०
एवं मुसलेन संहृत्य सर्वं स्वयमेको देवो बहुगुल्मसमाकीर्णमहाद्रुमच्छायायां सुखश्चतुर्विध-
व्यूहगतं वासुदेवात्मकमात्मानं चिन्तयञ्जानूपरि पदं निधायाऽऽत्मनो मानुषं वपुस्त्यक्तुमनुनिषसाद
एतस्मिन्नन्तरे मृगयाजीविको हरेः स तदा कालप्रभावेन चक्रवज्रध्वजाङ्कुशादिचिह्नितमति-
रक्ततमं पादकमलं दृष्ट्वा विव्याध ॥ ७२
तदनन्तरं श्रीकृष्णं ज्ञात्वा सुमहाभयार्तः प्रवेपमानः कृष्णं कृताञ्जलिपुटो महापराधः सक-
लोऽपह्नियतामिति तं प्रणनाम ॥ ७३
श्रीकृष्णस्तथाभूतं दृष्ट्वा सुधामयकराभ्यां तमुत्थाप्य भवता नापराद्धं कृतमिति वदन्महाभ-
यपीडितमाश्वासयन्नुवाच ॥ ७४
ततो योगिगम्यमपुनर्वर्तितं शाश्वतं सर्वोपनिषदमयं वैष्णवं लोकं प्रददौ ॥ ७५
असौ तस्मिन्नेव मुहूर्ते मानुषं रूपं विहाय पञ्चोपनिषन्मयं सकलं च पुत्रदारसहितो दीप्तिम-
यं वैष्णवं लोकं दिव्यं विमानमास्थाय सहस्रार्कद्युतिसहस्रकं दिव्याप्सरोगणाकीर्णं हिरण्मयं
वासुदेवेत्येकं जगाम ॥ ७६
तस्मिन्काले दारुको रथमारुह्य विष्णोः समीपं विवेश । कृष्णोऽपि मत्स्वरूपमर्जुनं तूर्णमान-
यस्वेति प्रेषयामास ॥ ७७
स तु मनोजवस्यन्दनमारुह्यार्जुनसमीपमाजगाम ॥ ७८
एतस्मिन्नन्तरे देव्यर्जुनस्तदारुह्य परिणीय नमस्कृत्य किं करोमीति पुटाञ्जलिरुवाच ॥ ७९
कृष्णस्तु तमाह पार्थाहं स्वर्लोकं यास्यामि त्वं तु द्वारवतीं गत्वा तत्रस्था रुक्मिण्याद्यष्ट भार्या
आनीय मम शरीरे प्रेषयेति ॥ ८०
स दारुकेण सहितो नगरीमाजगाम ॥ ८१
एतस्मिन्नन्तरे देवा विमानस्था नभसि संस्थिताः स्वर्लोकं यान्तं कृष्णं दृष्ट्वा ऋषिभिः सार्धं
स्तुत्वा पुष्पवर्षाणि ववृषुः ॥ ८२
कृष्णोऽपि मानुषं देहं संन्यस्य सकलजगत्स्थितिसंहारहेतुभूतं सकलक्षेत्रज्ञमन्तर्यामियोगिध्ये-
यमनामयं वासुदेवात्मकं देहं धृत्वा वैनतेयमारुह्य महर्षिभिः स्तूयमानो जगाम ॥ ८३
अर्जुनो वसुदेवोग्रसेनाभ्यां रुक्मिण्यादिमहिषीभ्यः सर्वं कथयामास ॥ ८४
तच्छ्रुत्वा सर्वे पौरजनाः स्त्रियश्च द्वारवतीमुत्सृज्यान्तःपुराद्विनिष्क्रम्य सर्वास्ताः कृष्णव-
त्सला वसुदेवोग्रसेनार्जुनसहिताः शीघ्रमेव हरेः समीपमाजग्मुः ॥ ८५
ते सर्वे वसुदेवोग्रसेनाक्रूराः सर्वे यदुवृद्धा वपुस्त्यक्त्वा सनातनं वासुदेवं समाजग्मुः ॥ ८६
रेवती च बलभद्रशरीरं परिष्वज्याग्निं प्रविश्य तस्मिन्देहे प्राप्य दिव्यविमानारूढा भर्तुः स्थानं
संकर्षणलोकं दिव्यमवाप ॥ ८७
तथैव प्रद्युम्नेन सह रुक्मिपुत्री तथाऽनिरुद्धेनोषाऽपि सर्वाश्च यादवस्त्रियः स्वस्वभर्तुः शरी-
राणि संपूज्याग्निप्रवेशं चक्रुः ॥ ८८
तेषां सर्वेषामर्जुन और्ध्वदेहिकं कृतवान् ॥ ८९

---

१ अ. °त्येके ज° ।

तस्मिन्काले दिव्यवाजिसमायुक्तं सुग्रीवाख्यकं सर्वरत्नोपेतं दिव्यं स्यन्दनमारुह्य दारुकोऽप्याजगाम ॥ ९०

पारिजाततरुर्देवसभा सुधर्मा त्रिदशेन्द्रलोकमयाताम् ॥ ९१

तस्मिन्समये द्वारवती पुरी महोदधौ निमग्नाऽभूत् ॥ ९२

ततः सर्वाः षोडशसहस्रभार्या अर्जुनेन सहेन्द्रप्रस्थं गच्छन्तीर्दस्यवो जगृहुः ॥ ९३

पूर्वं देवगन्धर्वयोषितो ह्यष्टावक्रं महामुनिं दृष्ट्वा जहसुस्ततस्तेन शप्ता वेश्या भविष्यथेति ततस्ताभिः प्रसादितः पूजितश्च तत्प्रसादात्सर्वलोकैश्च नमस्कृतं वासुदेवं भर्तारमवाप्य तेनैव दस्युहस्तं गता अभवन् ॥ ९४

अर्जुनोऽपि दस्युभिर्निर्जितः शोकसमाविष्टो मम भुजबलं सवीर्यं कृष्णेनैव सह सर्वमैश्वर्यं निर्गतमिति मत्वाऽद्य मम भाग्यक्षय इति वदन्सायंसंध्यागतरविरिव निःशेषविनष्टतेजाः स्वां पुरीं समाजगाम

एवं हितार्थाय सर्वदेवानां समस्तभूभारविनाशाय यदुवंशेऽवतीर्य सकलराक्षसविनाशं कृत्वा महान्तमपि चोर्वीभारं नाशयित्वा नन्दव्रजद्वारकामथुरानिवासिनः सर्वान्स्थावरजङ्गमान्कालभवबधैर्मोचयित्वा परमैश्वर्ये शाश्वते योगिगम्ये हिरण्मये रम्ये सात्त्विके संस्थाप्य नित्यं दिव्यमहिष्यादिसंसेव्यमानो वासुदेव उवास ॥ ९६

अत्र श्लोकाः—

अन्ये सर्वेऽवताराः स्युः कृष्णस्य चरितं महत् । भूभारकविनाशाय प्रादुर्भूतो रमापतिः ॥ ९७
एतत्कृष्णस्य चरितं दुष्टानां नाशहेतवे । श्रीकृष्णः करुणासिन्धुर्वैकुण्ठे मोदते सदा ॥ ९८
अत्यद्भुतमिदं देवि कृष्णस्य चरितं शुभम् । संग्रहेण मयैवोक्तं तव सर्वफलप्रदम् ॥ ९९
वासुदेवस्य चरितं यः पठेद्धरिसंनिधौ । स्मरेद्वा शृणुयाद्वाऽपि स याति परमं पदम् ॥ १००
महापातकयुक्तो वा उपपातकसंयुतः । बालकृष्णस्य चरितं श्रुत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ १
द्वारवत्यां समासीनं रुक्मिणीसहितं हरिम् । स्मरन्वै महदैश्वर्यमनेनाऽऽप्नोत्यसंशयम् ॥ २
सङ्ग्रामे संकटे दुर्गे शत्रुभिः परिवेष्टिते । नेतारं सर्वदेवानां ध्यात्वा स विजयी भवेत् ॥ ३
यः स्मरेद्गोपकन्याभिः क्रीडन्तं गोव्रजे शुभे । सर्वकामानवाप्नोति सौभाग्यं चैव विन्दति ॥ ४
महोपसर्गरोगाद्यैर्युक्तो यस्तु सनातनम् । जेतारं च महारौद्रीं कृत्यां काशीपुरे स्थिताम् ॥ ५
किमत्र बहुनोक्तेन सर्वकामफलस्पृहः । कृष्णाय नम इत्येवं मन्त्रमुच्चारयेद्बुधः ॥ ६
कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने । प्रणतक्लेशनाशाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ७
इमं मन्त्रं जपन्देवि भक्त्या प्रतिदिनं नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ८
सर्वेषामेव देवानामीश्वरोऽसौ जनार्दनः । रक्षणाय च लोकानामवस्थान्तरमेति वै ॥ ९
त्रिपुरं हन्तुकामेन मया संपूजितो हरिः । बुद्धरूपधरः श्रीमान्मोहयामास तद्रिपून् ॥ १०
मोहितास्तेन शास्त्रेण सर्वधर्मविवर्जिताः । नारायणास्त्रेण मया निहता देवशत्रवः ॥ ११
अवतीर्य कलावन्ते ब्राह्मणस्य निवेशने । हनिष्यति तथा रौद्रान्म्लेच्छान्सर्वाञ्जनार्दनः ॥ १२
एता वै वैभवावस्थाः सर्वाः प्रोक्ता जगत्पतेः । किमन्यच्छ्रोतुकामाऽसि तद्वदामि शुभानने ॥ १३

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे श्रीकृष्णचरिते श्रीकृष्णस्वधामगमननिरूपणं नामो-नाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४८०७७

अथाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

पार्वत्युवाच—
भगवन्सर्वमाख्यातं वैभवावस्थितं हरेः । एतस्मिन्रामकृष्णाभ्यां चरित्रमतिविस्मितम् ॥ १
अहो रामस्य चरितं कृष्णस्य च महात्मनः । शृण्वत्या मम देवेश कल्पान्तरशतैरपि ॥ २
तृप्तिं नोदेति भूतेश चेतो हरिकथां प्रति । अधुना श्रोतुमिच्छामि विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥
तत्पूजनविधिं देव श्रोतुमिच्छाम्यहं तथा ॥ ३
रुद्र उवाच—
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि हरेश्च सुमहात्मनः । स्थापनं च स्वयं व्यक्तं द्विविधं तत्प्रकीर्तितम् ॥ ४
शिलामृद्दारुलोहाद्यैः कृत्वा प्रतिकृतिं हरेः । श्रौतस्मार्तागमप्रोक्तक्रियासंस्थापनं हि यत् ॥ ५
तत्स्थापनमिति प्रोक्तं स्वयं व्यक्तं हि मे शृणु । यस्मिन्संनिहितो विष्णुः स्वयमेव नृणां भुवि ६
पाषाणदार्वोरात्मेशः स्वयं व्यक्तं हि तत्स्मृतम् । स्वयं व्यक्तं स्थापितं वा पूजयेन्मधुसूदनम् ७
देवतानां महर्षीणामर्चनार्थे सनातनः । स्वयमेव जगन्नाथः सांनिध्यं याति केशवः ॥ ८
यस्य यद्विग्रहे भोग्यं तदेवाऽऽविरभूद्भुवि । तदेव पूजयेन्नित्यं तस्मिन्नेव रमेत्सदा ॥ ९
श्रीरङ्गशायी देवेशो विध्यर्च्यश्च शुभानने । [*स एवेक्ष्वाकुनाथानां तपसाऽऽविरभूद्भुवि] ॥१०
ममापि काश्यां संपूज्यो माधवः कलुषापहः । यत्र यत्र गृहे रम्ये स्वयं व्यक्तः सनातनः ॥ ११
तत्र तत्र समागम्य रमेऽहं संव्यवस्थितः । नाष्टाङ्गयोगे यज्ञेशस्त्वर्चायां विन्दते नृणाम् ॥ १२
चक्षुषोर्विषयं प्राप्य ददाति वरमीप्सितम् । सर्वावस्थासु सौलभ्यमर्चायां लभ्यते जनैः ॥ १३
अज्ञानामपि सांनिध्यं सर्वदा पृथिवीतले । जम्बूद्वीपे महापुण्ये वर्षे वै भारते शुभे ॥ १४
अर्चायां संनिधौ विष्णुर्नेतरेषु कदाचन । तस्माद्वै भारते विष्णुर्मुनिभिस्त्रिदशैरपि ॥ १५
सेवितः सततं देवि तपोयज्ञक्रियादिभिः । भारतेऽस्मिन्महावर्षे नित्यं संनिहितो हरिः ॥ १६
ऐन्द्रद्युम्ने तथा कौर्मे सिंहाद्रौ करवीरके । काश्यां प्रयागे सौम्ये च शालग्रामार्चने तथा ॥ १७
द्वारवत्यां नैमिषे च तथा बदरिकाश्रमे । कृतशौचे हरेत्पापं पौण्डरीके च दण्डके ॥ १८
माथुरे वेङ्कटाद्रौ च श्वेताद्रौ गरुडाचले । काञ्च्यामनन्तशयने श्रीरङ्गे [2]भैरवाचले ॥ १९
नारायणाचले सौम्ये वाराहे वामनाश्रमे । एवमाद्याः स्वयं व्यक्ताः सर्वकामफलप्रदाः ॥ २०
स्वयमेव हि सांनिध्यं यस्मिन्याति जनार्दनः । तस्मिन्नेव स्वयं व्यक्तं वदन्ति मुनयः शुभाः २१
महाभागवतश्रेष्ठो विधिनाऽऽस्थाप्य केशवम् । मन्त्रेण कुर्यात्सांनिध्यं स्थापनं तद्विशिष्यते ॥२२
तस्मिन्संपूजयेद्देवं ग्रामेषु च गृहेषु च । शालग्रामशिलायां तु गृहार्चा सद्भिरिष्यते ॥ २३
अर्चनं मन्त्रपठनं यागयोगो महात्मनः । नामसंकीर्तनं सेवा तच्चिह्नैरङ्कनं तथा ॥ २४
तदीयाराधनं च स्यान्नवधा भिद्यते शुभे । नवकर्मविधानं च विप्रस्य सततं स्मृतम् ॥ २५
महाभागवतश्रेष्ठो ब्राह्मणो वै गुरुर्नृणाम् । सर्वेषामेव लोकानामसौ पूज्यो यथा हरिः ॥ २६
तापादिपञ्चसंस्कारी नवेज्याकर्मकारकः । अर्थपञ्चकविद्विप्रो महाभागवतः स्मृतः ॥ २७

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. च. ज. झ. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ज. सुरोत्तमः । २ क. ज. झ. फ. वासवाचले ।

तत्तत्कर्मविधानेज्या क्षत्रियस्य विधीयते । तच्चिह्नैरङ्कनं सेवा तदीयानां च पूजनम् ॥ २८
मन्त्रवर्णस्य जपनं नामसंकीर्तनं तथा । वन्दनं च विशां प्रोक्तं षट्कर्मेज्या विधानतः ॥ २९
नामसंकीर्तनं सेवा पूजनं वन्दनं तथा । अर्चनं च तदीयानां पञ्चेज्याः शूद्रजन्मनः ॥ ३०
साधारणा च सर्वेषां मानसेज्या नृणां प्रिये । स्वाधिकारानुरूपं च कार्या चेज्या जगत्पतेः ३१
अनन्यदेवताभक्तैरनन्यफलसाधकैः । वेदविद्ब्रह्मतत्त्वज्ञैर्वीतरागैर्मुमुक्षुभिः ॥ ३२
गुरुभक्तिसमायुक्तैः सुप्रसन्नैः सुसाधुभिः । ब्राह्मणैरितरैश्चापि पूजनीयो हरिः सदा ॥ ३३
यथोचितं च वर्णस्य कार्या इज्या हरेर्नृणाम् । वर्णाश्रमानुरूपं च कर्तव्यं वैष्णवैः शुभैः ॥ ३४
श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्नित्यमाचारमाचरेत् । श्रुतिस्मृत्युक्तकर्माणि नातिक्रामेत बुद्धिमान् ॥३५
श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं यो न सेवेत वैष्णवः । पञ्चपाषण्डमापन्नो रौरवे नरके वसेत् ॥ ३६
तस्माद्वर्णानुरूपां वै कुर्यादिज्यां जगत्पतेः । तस्मात्स्मृत्युक्तमाचारं कुर्याद्वै मानवः सदा ॥ ३७
साधारणा हि सर्वेषां मानसेज्या शुभे नृणाम् । स्वाधिकारं निरीक्ष्यैव कर्म कुर्यादतन्द्रितः॥३८
शमो दमस्तपः शौचं सत्यमामिषवर्जनम् । अस्तेयमेवाहिंसा च सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ ३९
तस्माद्वर्णानुरूपेण पूजयेन्मधुसूदनम् । रात्र्यन्ते समुत्थाय ह्युपस्पृश्य यथाविधि ॥ ४०
नमस्कृत्य गुरूनस्वस्य संस्मरेदच्युतं हृदि । सहस्रनामभिर्भक्त्या कीर्तयेद्वाग्यतः शुचिः ॥ ४१
बहिर्ग्रामात्समुत्सृज्य मलमूत्रे यथाविधि । शौचं कृत्वा यथान्यायमाचम्य प्रयतः शुचिः ॥ ४२
दन्तधावनपूर्वं च स्नानं कुर्याद्यथाविधि । आदाय तुलसीमूलमृदं तत्पत्रसंयुताम् ॥ ४३
मूलमन्त्रेणाभिमन्त्र्य गायत्र्या च शुभानने । मन्त्रेणैवानुलिप्ताङ्गः स्नायात्कृत्वाऽघमर्षणम् ॥ ४४
हरिपादोद्भवां गङ्गां तस्या गत्वा सुनिर्मले । निमज्ज्याप्सु जपेत्सूक्तमघमर्षणमुत्तमम् ॥ ४५
आचम्य मार्जनं कुर्यात्पौरुषोक्तक्रमादथ । पश्चादप्सु निमज्ज्याथ मूलमन्त्रं जपेद्बुधः ॥ ४६
अष्टाविंशतिवारं वा शतमष्टोत्तरं तु वा । प्राशयेदभिमन्त्र्याथ जलं मन्त्रेण वैष्णवः ॥ ४७
आचम्य तर्पयेद्देवानृषींश्चैव पितॄंस्तथा । निष्पीड्य वस्त्रमाचम्य धौतवस्त्रेण वेष्टितः ॥ ४८
[+विमलां मृत्तिकां रम्यामादाय द्विजसत्तमः । मन्त्रेणैवाभिमन्त्र्याथ ललाटादिषु वैष्णवः॥] ४९
धारयेदूर्ध्वपुण्ड्राणि यथासंख्यमतन्द्रितः । उपास्य विधिवत्संध्यां सावित्रीं च जपेद्बुधः ॥ ५०
संयतात्मा गृहं गत्वा पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः । आचम्यैकाग्रमनसा पूजामण्डपमाविशेत् ॥ ५१
रम्ये शुभदले पीठे प्रसूनेन च शोभिते । तस्मिन्निवेश्य देवं तं लक्ष्मीनारायणं प्रभुम् ॥ ५२
पूजयेद्विधिना सम्यग्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । स्थापने वा स्वयं व्यक्ते गृहार्चायां विधानतः ॥५३
श्रौतस्मार्तागमोक्तानामर्चनं विधिना द्विजः । कुर्याद्भक्त्या यथार्हं च विष्णोः प्रयतमानसः॥५४
यथोपदिष्टं गुरुणा तथा कुर्वीत वैष्णवः । श्रौतं वैखानसं प्रोक्तं वासिष्ठं स्मार्तमुच्यते ॥ ५५
पञ्चरात्रविधानं यद्दिव्यागम इतीरितम् । क्रियालोपं न कर्तव्यं विष्णोराराधनं परम् ॥ ५६
आवाहनासनार्घ्याद्यैर्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैस्ताम्बूलाद्यैर्नमस्कृतैः ॥ ५७
कुर्यादाराधनं विष्णोर्यथाशक्ति मुदाऽन्वितः । प्रत्यृचं पुरुषसूक्तेन मूलमन्त्रेण वैष्णवः ॥ ५८

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ झ. फ. नवकर्मविधानेज्या । २ ङ. झ. ञ. °ज्या कर्तव्या तस्य नित्यशः । त° । ३ झ. मन्त्ररत्नस्य । ४ क. ज. झ. फ. हरेः । ५ क. ज. शुभ्रतरे । झ. फ. शुभतरे ।

[*मन्त्रद्वयेन कुर्वीत षोडशैरुपचारकैः । भूयः प्रत्युपचारेषु दद्यात्पुष्पाञ्जलिं ततः ॥ ५९
आवाहयेज्जगन्नाथं मुद्रया चैव वैष्णवः] । आसनं तु तथा दद्यात्पुष्पकेण च मुद्रया ॥ ६०
दीपार्घ्याचमनस्नानपात्रस्थैर्विमलैर्जलैः । मङ्गलद्रव्यसंयुक्तैस्तुलसीदलमिश्रितैः ॥ ६१
दद्यात्प्रत्युपचारं तु मूलमन्त्रद्वयेन च । सुवासितेन तैलेन कुर्यादभ्यञ्जनं ततः ॥ ६२
कस्तूर्या चन्दनेनापि कुर्यादुद्वर्तनादिकम् । सुगन्धवासितैस्तोयैः स्नाप्य मन्त्रयुतैः शुभे ॥ ६३
वस्त्रैराभरणैर्दिव्यैरलंकृत्य यथाविधि । मधुपर्कं ततो दद्याद्गन्धं दद्यात्सुवासितम् ॥ ६४
सुरभीणि सुपुष्पाणि भक्त्या सम्यङ्निवेदयेत् । धूपं दशाङ्गमष्टाङ्गं दीपं च सुमनोहरम् ॥ ६५
नैवेद्यं विविधं दद्यात्पायसापूपमिश्रितम् । सकर्पूरं सुताम्बूलं भक्त्या चैव निवेदयेत् ॥ ६६
दीपैर्नीराजनं कृत्वा पुष्पमालां समर्पयेत् । परिणीय प्रणम्याथ स्तुत्वा स्तोत्रैरनुत्तमैः ॥ ६७
गरुडाङ्के शाययित्वा मङ्गलार्घ्यं निवेदयेत् । संकीर्त्य नामभिः पुण्यैः पश्चाद्धोमं समाचरेत् ॥ ६८
हरेर्नैवेद्यशेषेण जुहुयाद्वह्निमण्डले । प्रत्यृचं पौरुषं सूक्तं श्रीसूक्तं मङ्गलाह्वयम् ॥ ६९
होतव्यमाज्यसंमिश्रहविषा वैदिकानले । प्रोक्तेन मन्त्ररत्नेन जुहुयाद्भक्तिसंयुतम् ॥ ७०
अष्टोत्तरशतवारमष्टाविंशतिमेव वा । यज्ञरूपं महाविष्णुं ध्यायन्वै जुहुयाद्धविः ॥ ७१
शुद्धजाम्बूनदनिभं शङ्खचक्रगदाधरम् । समस्तवेदवेदान्तसाङ्गोपाङ्गयुतं प्रभुम् ॥ ७२
देव्या श्रिया समासीनं ध्यात्वा होमं समाचरेत् । एकैकामाहुतिं पश्चान्नामभिर्जुहुयाद्धविः ॥ ७३
नित्यान्भक्तान्समुद्दिश्य महाभागवतोत्तमः । भूलीलाविमलाद्याश्च शक्तयः प्रथमं क्रमात् ॥ ७४
अनन्ताविहगेन्द्रादिदेवतास्तदनन्तरम् । वासुदेवादयः पश्चात्तथा शक्त्यादिदेवताः ॥ ७५
मूर्तयः केशवाद्याश्च तथा संकर्षणादयः । मत्स्यकूर्मादयश्चैव तथा चक्रादिहेतयः ॥ ७६
कुमुदादयश्च त्रिदशास्तथा चन्द्रादिदेवताः । इन्द्रादिलोकपालाश्च तथा धर्मादिदेवताः ॥ ७७
होतव्याः क्रमशस्तस्मिन्संपूज्याश्च विशेषतः । एवं वैकुण्ठहोमं तु महाभागवतोत्तमः ॥ ७८
नित्यार्चनविधौ नित्यं कुर्वीत सुसमाहितः । गृहार्चने गृहद्वारि पञ्चयज्ञविधानतः ॥ ७९
दत्त्वा बलिं विधानेन पश्चादाचमनं चरेत् । उपविश्याऽऽसने शुभ्रे कृष्णाजिनकुशोत्तरे ॥ ८०
मन्त्रयोगं प्रकुर्वीत भोगार्थं सुखमात्मनः । सम्यक्पद्मासनासीनो भूतशुद्धिं समाचरेत् ॥ ८१
प्राणायामत्रयं कुर्यान्मन्त्रेण विजितेन्द्रियः । उदङ्मु(ऊर्ध्वमु)खं ततः कृत्वा हृत्पङ्कजमनुत्तमम् ८२
विकासं तस्य कुर्वीत विज्ञानरविणा हृदि । तत्कर्णिकायां वह्न्यर्कशशिबिम्बान्यनुक्रमात् ॥ ८३
त्रयं त्रयीमये तस्मिंश्चिन्तयेद्वैष्णवोत्तमः । नानारत्नमयं पीठं तेषामुपरि चिन्तयेत् ॥ ८४
तस्मिन्हृत्पद्ममूलान्ते बालार्कसदृशद्युति । अष्टैश्वर्यदलं पद्मं मन्त्राक्षरमयं चरेत् ॥ ८५
तस्मिन्देव्या समासीनं कोटिशीतांशुसंनिभम् । चतुर्भुजं सुन्दराङ्गं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ८६
पद्मपत्रविशालाक्षं सर्वलक्षणलक्षितम् । [+श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं पीतवस्त्रधरं प्रभुम् ॥ ८७
विचित्राभरणैर्युक्तं दिव्यमण्डनमण्डितम् । दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गं दिव्यपुष्पोपशोभितम्] ॥ ८८
तुलसीकोमलदलवनमालाविभूषितम् । बालार्ककोटिसदृशं कान्त्या देव्या श्रिया सह ॥ ८९

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठ. क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ज. झ. भ. शुभैः । २ ङ. मङ्गलं । ३ क. ज. झ. फ. विधानतः । ४ झ. रम्ये । ५ ङ. मन्त्रयागं । ६ झ. फ. °स्मिन्मृदुश्लक्ष्णतरे बा° ।

सर्वलक्षणलक्षण्या समाश्लिष्टतनुं शिवम् । एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं समाहितमनाः शुचिः ॥ ९०
सहस्रं शतवारं वा यथाशक्ति जपेन्मनुम् । मनसैवार्चनं कृत्वा विरमेत्तत्र भक्तितः ॥ ९१
तदीयानर्चयेद्भक्त्या तस्मिन्काले समागतान् । तर्पयित्वाऽन्नपानाद्यैरनुव्रज्य विसर्जयेत् ॥ ९२
अर्चयित्वा पितॄन्देवांस्तर्पयेच्च विधानतः । संपूज्यातिथिभृत्यांश्च भुञ्जीयातां च दंपती ॥ ९३
यक्षराक्षसभूतानामर्चनं वर्जयेत्सदा । यो महान्कुरुते विप्रः स चाण्डालो भवेद्ध्रुवम् ॥ ९४
यक्षाणां च पिशाचानां मद्यमांसभुजां तथा । दिवौकसां तु भजनं सुरापानसमं स्मृतम् ॥ ९५
ब्रह्मराक्षसवेतालयक्षभूतार्चनं नृणाम् । कुम्भीपाकमहाघोरनरकप्राप्तिसाधनम् ॥ ९६
कोटिजन्मकृतं पुण्यं यज्ञदानक्रियादिकम् । सद्यः सर्वं लयं याति यक्षभूतादिपूजनात् ॥ ९७
स्त्रियो वा पुरुषो वाऽपि यक्षभूतादिकार्चकः । कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ॥ ९८
कृमिर्भूत्वाऽथ विष्ठायां पितृभिः सह मज्जति । यक्षाणां च पिशाचानां तामसानां दिवौकसाम्
निवेदितान्नं योऽश्नाति पूयशोणितभुग्भवेत् । [+यक्षान्भूतगणांश्चान्यान्क्रूरान्वै ब्रह्मराक्षसान् ॥
उद्दिश्य भुङ्क्ते यो विप्रः सद्यश्चाण्डाल एव सः । या नारी पूजयेद्यक्षान्पिशाचोरगराक्षसान्] १०१
सा याति नरकं घोरं कालसूत्रमधोमुखी । पतिना[2] सह कल्पान्त उषित्वा तत्र दारुणे[3] ॥ १०२
लीढ्वा मूत्रपुरीषं नै कृच्छ्रात्सूचिमुखैस्तथा । कृमिभिर्भक्ष्यमाणाङ्गी यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १०३
पश्चाद्भुवि दशार्हेषु[4] जायते शतसंख्यया । तस्माद्यक्षादिकानां[5] च देवानामर्चनं त्यजेत् ॥ १०४
[*स्वतन्त्रं पूजनं यत्र वैदिकानामपि त्यजेत्] । अर्चयित्वा जगद्वन्द्यं देवं नारायणं हरिम् ॥ १०५
तदावरणसंस्थानं देवस्य परितोऽर्चयेत् । हरेर्भुक्तावशेषेण बलिं तेभ्यो विनिक्षिपेत् ॥ १०६
होमं चैव प्रकुर्वीत तच्छेषेणैव वैष्णवः । हरेर्निवेदितं[6] सम्यग्देवेभ्यो जुहुयाद्धविः ॥ १०७
पितृभ्यश्चापि तद्दद्यात्सर्वं फलमवाप्नुयात् । प्राणिनां पीडनं यत्तद्विदुषां निरयाय वै ॥ १०८
अदत्तं यच्च यत्किंचित्परस्वं गृह्यते नरैः । स्तेयं तद्विद्धि गिरिजे नरकस्यैव कारणम् ॥ १०९
लशुनं मद्यपानादि मूलकं गृञ्जनं तथा । तिलपिष्टं तथा शिग्रुं बिल्वं कोशातकीं तथा ॥ ११०
अलाबुं श्वेतवृन्ताकं बीजानि कनकानि च । एवमन्यान्यभक्ष्याणि शास्त्रदृष्टानि वै नरः ॥ १११
खादन्नरकमाप्नोति विचित्रमशिवं तथा । अवैष्णवानां यच्चान्नं पतितानां तथैव च ॥ ११२
अनर्पितं तथा विष्णोः श्वमांससदृशं भवेत् । यक्षराक्षसभूतान्नं सुरामद्यं च गृञ्जनम् ॥ ११३
योऽश्नाति निरयं याति पूयशोणितभोजनम् । [+एतैः संलापनस्पर्शसहवासादिभिर्नरः ॥ ११४
तेऽपि यान्त्येव निरयं विण्मूत्रक्रिमिभोजनम्] । पतितानां च संसर्गात्पाषण्डानां तथैव च ११५
सर्वयज्ञस्य भोक्तारं पुराणं पुरुषोत्तमम् । ज्ञात्वा सर्वं प्रकुर्वीत नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः ॥ ११६
यक्षराक्षसभूताश्च कूष्माण्डगणभैरवाः । नार्चनीयाः सदा देवि स्वर्गलोकमभीप्सुभिः ॥ ११७
यक्षराक्षसभूतानामर्चनं वर्जयेद्द्विजः । पैशाचत्वमवाप्नोति [*कल्पकोटिशतत्रयम् ॥ ११८
तस्माद्राक्षसभूतानामर्चनं प्रतिषिध्यते । कल्पकोटिसहस्राणि]कल्पकोटिशतानि च ॥ ११९

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः । * धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः । * धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः ।

१ झ. यज्ञभू° । २ क. ज. पितृभिः । ३ ङ. झ. ञ. °णे । लिहन्मूत्र° । ४ झ. फ. °श्चाद्य विड्वराहेषु । ५ झ. फ. °स्मादवैदि° । ६ झ. °तं चैव देवे° । ७ झ. फ. विण्मूत्रनिरयं सदा । अ° ।

रौरवं नरकं याति यक्षभूतगणार्चनात् । शङ्खचक्रादिभिश्चिह्नैरन्यैः प्रियतमैर्हरेः ॥ १२०
रहितः सर्वधर्मेभ्यः प्रच्युतो नरकं व्रजेत् । अगम्यागमनाद्धिंसापरद्रव्यापहारणात् ॥ १२१
अभक्ष्यभक्षणात्सद्यो [*नरकं समवाप्नुयात् । यस्तु पाणिगृहीतां च हित्वाऽन्यां योषितं व्रजेत्॥
अगम्यागमनं तद्धि सद्यो] नरककारणम् । पतितानां च संसर्गात्पाषण्डानां तथैव च ॥ १२३
विकर्मस्थानां च तथा यात्येव निरयं नरः । संसर्गिणां च संसर्गं तत्संसर्गमपि त्यजेत् ॥ १२४
वैष्णवः कुलमेकं तु वर्जयेत्पापसंयुतम् । एकान्ती संत्यजेद्ग्रामं महापातकमिश्रितम् ॥ १२५
तथैव परमैकान्ती तद्देशमपि वर्जयेत् । स्वकर्मज्ञानभक्त्यादि साधनं वैष्णवं स्मृतम् ॥ १२६
हरेराज्ञानुरूपेण कर्मज्ञानादि यश्चरेत् । स एकान्ती भवेद्विप्रो वासुदेवपरायणः ॥ १२७
अकृत्यं वैष्णवः पापं बुद्ध्या सम्यक्परित्यजेत् । एकान्ती संत्यजेच्छास्त्रं दूषणान्मनसाऽपि च॥
तथैव परमैकान्ती हेयबुद्ध्या परित्यजेत् । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कृत्यं तु त्रिविधं स्मृतम् १२९
ज्ञानं तथैव लोकेऽस्मिन्मुनिभिः संप्रकीर्तितम् । कृत्याकृत्यविवेकं च परलोकस्य चिन्तनम् १३०
तत्प्राप्तिसाधनं विष्णोः स्वरूपज्ञानमेव च । भक्त्याऽन्वितो भवेद्भक्तो नवधा सा प्रकीर्तिता ॥
सुदर्शनोर्ध्वपुण्ड्रादिसंचिह्नैरङ्कनं शुभे । सद्गुरोर्मन्त्रपठनमर्चनं विधिना हरेः ॥ १३२
स्मरणं कीर्तनं विष्णोः सेवा च परमात्मनः । प्रणामस्तस्य पुरतस्तदीयानां च पूजनम् ॥ १३३
[illegible]सेवा च भक्तिर्नवविधा स्मृता । यस्मात्प्रपद्यते देवं शरणं वैष्णवो हरिम् ॥ १३४
नित्या[illegible]ः सा तु विज्ञेया त्रिविधा सा प्रकीर्तिता। [+तामसी राजसी चैव सात्त्विकी त्रिविधा स्मृता
साऽपि त्रिधा कृता सिद्धिः सामान्या सर्वदेहिनाम्। एतच्चतुष्टयं देवि हेयं] संत्यज्य वैष्णवः ॥
उपायभूतं ब्रह्मैवमवलम्बेत वैष्णवः । उपायभावात्संत्यज्य कर्मज्ञानादिकं नरः ॥ १३७
कुर्वीत भगवत्प्रीत्यै महाभागवतोत्तमः । त्रिकालमर्चयेद्विष्णुं भक्त्या वै पुरुषोत्तमम् ॥ १३८
नैमित्तिके विशेषेण पूजयेद्विधिना शुभे । प्रत्यहं कार्तिके मासि जातीपुष्पैः समर्चयेत् ॥ १३९
दद्यादखण्डं दीपं च नियतात्मा दृढव्रतः । ब्राह्मणान्भोजयित्वाऽन्ते हरिसायुज्यमाप्नुयात् १४०
धनुष्युषसि देवेशं मासमेकं निरन्तरम् । अर्चयेदुत्पलैर्देवि करवीरैः सितासितैः ॥ १४१
धूपदीपैश्च नैवेद्यैर्यथाशक्ति निवेदयेत् । समाप्तौ भोजयेद्विप्रान्महाभागवतोत्तमान् ॥ १४२
अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयम् । तपोमास्युदिते भानौ स्नात्वा नद्यां विशेषतः ॥ १४३
अर्चयेन्माधवं पुष्पैरुत्पलैश्च शुभानने । पायसं सघृतं दिव्यं भक्त्या तत्र निवेदयेत् ॥ १४४
[*स्नात्वा संपूजयेद्विष्णुं मासमेकं निरन्तरम् । शर्कराम्बुयुतं नित्यमुपा(द्या)नं (?) विनिवेदयेत्॥
वैष्णवान्पूजयेद्भक्त्या मासान्ते शुभदर्शने । मधुमासि तथा नित्यं बकुलैश्चम्पकैरपि ॥ १४६
पूजयेज्जगतामीशं गुडान्नं च निवेदयेत्] । मासान्ते वैष्णवान्विप्रान्भोजयेत्सुसमाहितः ॥ १४७
सहस्रवार्षिकीं पूजां प्रति नित्यमवाप्नुयात् । माधवं पूजयेद्देवं शतपत्रैर्महोत्पलैः ॥ १४८
पूजयित्वा विधानेन दध्यन्नफलसंयुतम् । गुडोदकं च भक्त्या वै तस्मिन्देवि निवेदयेत् ॥ १४९
लक्ष्म्या युक्तो जगन्नाथः प्रीतो भवति पार्वति । शुक्रे तु शुक्लकमलैः पाटलैः कुमुदोत्पलैः १५०

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. फ. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः । * धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ झ. फ. शुभम् । २ क. °वत्प्राप्त्यै म° ।

अर्चयित्वा हृषीकेशमन्नं चूतफलैर्युतम् । निवेद्य च सुभक्त्या वै गवां कोटिप्रदो भवेत् ॥ १५१
वैष्णवान्भोजयित्वाऽथ सर्वमानन्त्यमाप्नुयात् । आषाढे देवदेवेशं लक्ष्मीभर्तारमच्युतम् ॥ १५२
श्रीपुष्पैरर्चयेन्नित्यं पायसान्नं निवेदयेत् । मासान्ते भोजयेद्विप्रान्महाभागवतोत्तमान् ॥ १५३
षष्टिवर्षसहस्रस्य पूजां प्राप्नोत्यसंशयः । नभोमास्यर्चयेद्विष्णुं पुंनागैः केतकीदलैः ॥ १५४
अर्चयित्वाऽच्युतं भक्त्या न भूयो जन्मभाग्भवेत् । दद्यादपूपान्भक्त्याऽथ शर्कराघृतमिश्रितान्
ब्राह्मणान्भोजयेत्तद्वन्महाभागवतोत्तमान् । नभस्येऽप्यर्चयेदीशं कुन्दैः कुरबकैरपि ॥ १५६
क्षीरान्नं गुणसंमिश्रं भक्त्या तत्र निवेदयेत् । गवां कोटिप्रदानस्य प्रत्यहं फलमाप्नुयात् ॥ १५७
नीलोत्पलैरिषे मासि पूजयेन्मधुसूदनम् । भक्त्या निवेदयेत्तस्मिन्क्षीरमापूपामिश्रितम् ॥ १५८
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च । वैष्णवं लोकमाप्नोति मुदितः स्वजनैर्वृतः ॥ १५९
ऊर्जे मासि तथा देवि कोमलैस्तुलसीदलैः । पूजयित्वाऽच्युतं भक्त्या तत्सायुज्यमवाप्नुयात् १६०
क्षीराज्यशर्करोपेतमिष्टान्नं पायसं तथा । अपूपं च क्रमेणैव भक्त्या सम्यङ्निवेदयेत् ॥ १६१
अमायां मन्दवारे च वैष्णवर्क्षे तथैव च । रविसंक्रमे व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ १६२
विशेषेणार्चयेद्विष्णुं यथाशक्ति वरानने । गुरोरुत्क्रान्तिदिवसे जन्मर्क्षेषु तथा हरेः ॥ १६३
इष्टिं च वैष्णवीं कुर्याच्छक्त्या वै द्विजसत्तमः । दद्यात्पुष्पाञ्जलिं तत्र प्रत्यृचं वेदसंमितम् ॥ १६४
पारणं चापि कुर्वीत चरुणा पायसेन वा । वैष्णवान्भोजयेद्विप्राञ्शक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम् १६५
कुलकोटिं समुद्धृत्य वैष्णवं पदमाप्नुयात् । सर्ववेदैरशक्तश्चेद्यष्टुं भागवतोत्तमः ॥ १६६
वैष्णवैरनुवाकैर्वा सप्तरात्रं निरन्तरम् । पुष्पाञ्जलिसहस्रं तु [*होमं च प्रत्यहं चरेत् ॥ १६७
प्रीतये वा भगवतः प्रतिश्लोकं यजेद्बुधः । अथार्च(र्च्य) मन्त्ररत्नं हि सप्तरात्रं निरन्तरम् १६८
अष्टोत्तरसहस्रं तु] जुहुयाद्धविषा यजेत् । विशेषेणार्चयेद्विद्वान्महाभागवतोत्तमान् ॥ १६९
अन्ते चावभृथं कुर्याद्यथाविभवसारतः । वैष्णवैरनुवाकैश्च कुर्यादवभृथं द्विजः ॥ १७०
तत्र स्नात्वा विधानेन यथाशक्त्या(क्ति) द्विजोत्तमः । शुभे पात्रान्तरे रम्ये पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः
अर्चयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्रैराभरणादिभिः । ताम्बूलेन फलैर्वाऽपि यथाशक्त्या(क्ति) समर्चयेत् १७२
भोजयित्वाऽन्नपानाद्यैः प्रणम्य च पुनः पुनः । आसीमान्तमनुव्रज्य नमस्कृत्य विसर्जयेत् १७३
पुनः प्रणम्य भक्त्याऽथ शनैस्तत्र निवर्तितः । गृहं प्रविश्य देवेशं पूजयेत्प्रयतात्मवान् ॥ १७४
एवमभ्यर्चयेद्विष्णुं यावज्जीवमतन्द्रितः । तदीयांश्च विशेषेण पूजयेत्सर्वदा शुभे ॥ १७५
आराधनानां सर्वेषां विष्णोराराधनं [+परम् । तस्मात्परतरं देवि तदीयानां समर्चनम् ॥ १७६
अर्चयित्वाऽथ गोविन्दं तदीयान्नार्चयेत्पुनः । न स भागवतो ज्ञेयः केवलं दाम्भिको हि सः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वैष्णवान्पूजयेत्सदा । सर्वं तरति दुःखौघं महा]भागवतार्चनात् ॥ १७८
एवमुक्तं मया देवि विष्णोराराधनं परम् । नित्यनैमित्तिकं चैव तदीयानां च पूजनम् ॥ १७९

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ञ. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. झ. ञ. फ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ज. झ. फ. °द्वत्सर्वमानन्त्यमाप्नुयात् । न° । २ फ. °थाभक्त्या ध° । ३ ज. झ. °रोरक्षादिदि° । ४ क. °तः । यात्रायां च वि° । ५ ङ. °धनेन स° ।

पौरुषं तस्य याथात्म्यं फलसाधनमेव च । तस्याऽऽवसथदेहं च कर्माद्यापि चतुष्टयम् ॥
तव प्रोक्तं मया देवि किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ १८०

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे विष्णुपूजाविधानवैष्णवाचारकथनं नामाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४८२५७

अथैकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

वसिष्ठ उवाच—

एवमुक्ता तु सा देवी पतिना शूलपाणिना । प्रणिपत्य महात्मानमुवाच प्राञ्जलिस्तदा ॥ १

पार्वत्युवाच—

साधूक्तं हि त्वया नाथ वैष्णवं[1] धर्ममुत्तमम् । गुह्याद्गुह्यतमं विष्णोः स्वरूपं परमात्मनः ॥ २
धन्याऽस्मि कृतकृत्याऽस्मि सर्वदेवनमस्कृत । तव प्रसादाद्देवेशमर्चयामि सनातनम् ॥ ३

वसिष्ठ उवाच—

ततस्तद्वचनं श्रुत्वा भवस्त्रिपुरहान्त(घात) कः । समाश्लिष्यावदद्देवीं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४

रुद्र उवाच—

साधु साधु महादेवि साधु साधु वरानने । अर्चयस्व हृषीकेशं लक्ष्मीभर्तारमच्युतम् ॥ ५
कृतकृत्योऽस्म्यहं भद्रे वैष्णव्या भार्यया त्वया । गुरुणा तव चार्वङ्गि वामदेवेन धीमता ॥ ६
अनुज्ञाताऽर्चयस्वेशं पुराणं पुरुषोत्तमम् । गुरूपदेशमार्गेण पूजयित्वैव केशवम् ॥ ७
प्राप्नोति वाञ्छितं सर्वं नान्यथा भूधरात्मजे ॥

वसिष्ठ उवाच—

एवमुक्ता तदा देवी वामदेवान्तिकं नृप । जगाम सहसा हृष्टा विष्णुपूजनलालसा ॥ ८
समेत्य तं गुरुं देवी पूजयित्वा प्रणम्य च । विनता प्राञ्जलिर्भूत्वा उवाच मुनिसत्तमम् ॥ ९

पार्वत्युवाच—

भगवंस्त्वत्प्रसादेन सम्यगाराधनं हरेः । करिष्यामि द्विजश्रेष्ठ त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ १०

वसिष्ठ उवाच—

इत्युक्तस्तु तया देव्या वामदेवो महामुनिः । तस्यै मन्त्रवरश्रेष्ठं ददौ स विधिना गुरुः ॥ ११
नाम्नां सहस्रं विष्णोश्च प्रोक्तवान्मुनिसत्तमः । निवेदयित्वा पूजाया विधानमपि देशिकः ॥
उवाच परमप्रीत्या पार्वतीं संशितव्रताम् ॥ १२

वामदेव उवाच—

अर्चयित्वा हृषीकेशं प्रातर्नित्यं वरानने । सहस्रनामपठनं कुरुष्व तदनन्तरम् ॥ १३

वसिष्ठ उवाच—

इत्युक्ता तेन गुरुणा प्रहृष्टेनान्तरात्मना । पूजयित्वा नमस्कृत्य पुनरायात्स्वमालयम् ॥ १४
शिक्षिता गुरुणा तेन वामदेवेन पार्वती । ततः कतिपयाहःसु द्वादश्यां वृषभध्वजः ॥ १५

---

१ क. ख. च. ज. झ. ञ. ट. फ. विशिष्टं ।

कैलासशिखरे रम्ये विष्णुमाराध्य शंकरः । उपविष्टस्ततो भोक्तुं पार्वतीं शंकरोऽब्रवीत् ॥ १६

शंकर उवाच—

पार्वत्येहि मया सार्धं भोक्तुं भुवनवन्दिते ॥ १७

वसिष्ठ उवाच—

तमाह पार्वती देवी जप्त्वा नामसहस्रकम् । ततो भोक्ष्याम्यहं देव भुज्यतां भवता प्रभो ॥ १८

वसिष्ठ उवाच—

ततस्तां पार्वतीं प्राह प्रहसन्परमेश्वरः ॥ १९

शंकर उवाच—

धन्याऽसि कृतपुण्याऽसि विष्णुभक्ताऽसि पार्वति । दुर्लभा वैष्णवी भक्तिर्भागधेयं विनेश्वरि २०
राम रामेति रामेऽतिरमे रामे मनोरमे । सहस्रनामं तत्तुल्यं रामनाम वरानने ॥ २१
रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति । मनः प्रसन्नतां याति रामनामाभिशङ्कया ॥
रामेत्युक्त्वा महादेवि भुङ्क्ष्व सार्धं मयाऽधुना ॥ २२

वसिष्ठ उवाच—

ततो रामेति नामोक्त्वा सहाभुङ्क्ताथ पार्वती । ततो भुक्त्वा महादेवी शंभुना सह संस्थिता ॥
पप्रच्छ तं महादेवं प्रीतिप्रवणमानसा ॥ २३

पार्वत्युवाच—

सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम त्वयोदितम् । तस्यापराणि नामानि सन्ति चेद्रावणद्विषः ॥
कथ्यतां मम देवेश तत्र मे भक्तिरुत्थिता ॥ २४

श्रीमहादेव उवाच—

शृणु नामानि वक्ष्यामि रामचन्द्रस्य पार्वति । लौकिका वैदिकाः शब्दा ये केचित्सन्ति पार्वति
नामानि रामचन्द्रस्य सहस्रं तेषु चाधिकम् । तेषु चात्यन्तमुख्यं हि नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ॥ २६
विष्णोरेकैकनामैव सर्ववेदाधिकं मतम् । तादृङ्नामसहस्राणि रामनाम समं मतम् ॥ २७
जपतः सर्वमन्त्रांश्च सर्ववेदांश्च पार्वति । तस्मात्कोटिगुणं पुण्यं रामनाम्नैव लभ्यते ॥ २८
नामानि शृणु रामस्य मुख्यानि शुभदर्शने । ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि ते प्रिये २९
ॐ श्रीरामो रामचन्द्रश्च रामभद्रश्च शाश्वतः । राजीवलोचनः श्रीमान्राजेन्द्रो रघुपुंगवः ॥ ३०
जानकीवल्लभो जैत्रो जितामित्रो जनार्दनः । विश्वामित्रप्रियो दान्तः शरण्यत्राणतत्परः ॥ ३१
वालिप्रमथनो वाग्मी सत्यवाक्सत्यविक्रमः । सत्यव्रतो व्रतफलः सदाहनुमदाश्रयः ॥ ३२
कौसलेयः खरध्वंसी विराधवधपण्डितः । विभीषणपरित्राता दशग्रीवशिरोहरः ॥ ३३
सप्ततालप्रभेत्ता च हरकोदण्डखण्डनः । जामदग्न्यमहादर्पदलनस्ताडकान्तकृत् ॥ ३४
वेदान्तपारो वेदात्मा भवबन्धैकभेषजः । दूषणत्रिशिरोरिश्च त्रिमूर्तिस्त्रिगुणस्त्रयी ॥ ३५
त्रिविक्रमस्त्रिलोकात्मा पुण्यचारित्रकीर्तनः । त्रिलोकरक्षको धन्वी दण्डकारण्यवासकृत् ॥ ३६
अहल्यापावनश्चैव पितृभक्तो वरप्रदः । जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितलोभो जगद्गुरुः ॥ ३७

---

१ क. ज. झ. फ. °तकृत्याऽसि । २ झ. °मभिस्तुल्यं । ३ झ. फ. °रुत्तमा । श्री° । ४ झ. जेता । ५ ङ. °कपारगः। दू° । ६ ज. झ. फ. °ण्यपुण्यकृ° ।

ऋक्षवानरसंघाती चित्रकूटसमाश्रयः । जयन्तत्राणवरदः सुमित्रापुत्रसेवितः ॥ ३८
सर्वदेवाधिदेवश्च मृतवानरजीवनः । मायामारीचहन्ता च महाभागो महाभुजः ॥ ३९
सर्वदेवस्तुतः सौम्यो ब्रह्मण्यो मुनिसत्तमः । महायोगी महोदारः सुग्रीवस्थिरराज्यदः ॥ ४०
सर्वपुण्याधिकफलः स्मृतः(ति)सर्वाघनाशनः । आदिपुरुषो महापुरुषः परमः पुरुषस्तथा ॥ ४१
पुण्योदयो महासारः पुराणः पुरुषोत्तमः । स्मितवक्त्रो मितभाषी पूर्वभाषी च राघवः ॥ ४२
अनन्तगुणगम्भीरो धीरो दान्तगुणोत्तरः । मायामानुषचारित्रो महादेवाभिपूजितः ॥ ४३
सेतुकृज्जितवारीशः सर्वतीर्थमयो हरिः । श्यामाङ्गः सुन्दरः शूरः पीतवासा धनुर्धरः ॥ ४४
सर्वयज्ञाधिपो यज्ञो जरामरणवर्जितः । शिवलिङ्गप्रतिष्ठाता सर्वाघगणवर्जितः ॥ ४५
परमात्मा परं ब्रह्म सच्चिदानन्दविग्रहः । परं ज्योतिः परं धाम पराकाशः परात्परः ॥ ४६
परेशः पारगः पारः सर्वभूतात्मकः शिवः । इति श्रीरामचन्द्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ॥ ४७
गुह्याद्गुह्यतरं देवि तव स्नेहात्प्रकीर्तितम् । यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि भक्तियुक्तेन चेतसा ॥ ४८
स सर्वैर्मुच्यते पापैः कल्पकोटिशतोद्भवैः । जलानि स्थलतां यान्ति शत्रवो यान्ति मित्रताम् ४९
राजानो दासतां यान्ति वह्नयो यान्ति सौम्यताम् । आनुकूल्यं च भूतानि स्थैर्यं यान्ति चलाः श्रियः
अनुग्रहं ग्रहा यान्ति शान्तिमायान्त्युपद्रवाः । पठतो भक्तिभावेन नरस्य गिरिसंभवे ॥ ५१
यः पठेत्परया भक्त्या तस्य वश्यं जगत्त्रयम् । यं यं कामं प्रकुरुते तं तमाप्नोति कीर्तनात् ॥५२
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च । वैकुण्ठे मोदते नित्यं दशपूर्वैर्दशापरैः ॥ ५३
रामं दूर्वादलश्यामं पद्माक्षं पीतवाससम् । स्तुवन्ति नामभिर्दिव्यैर्न ते संसारिणो जनाः ॥ ५४
रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे । रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥ ५५
इमं मन्त्रं महादेवि जपन्नेव दिवानिशम् । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ५६
इति ते रामचन्द्रस्य माहात्म्यं वेदसंमितम् । कथितं ते मया सुभ्रूस्तव प्रीत्या शुभाह्वयम् ॥ ५७

वसिष्ठ उवाच—

तच्छ्रुत्वा शंकरेणोक्तं माहात्म्यं परमात्मनः । [*प्रहर्षमतुलं लेभे आनन्दाश्रुजलाप्लुता ॥
प्रणम्य प्राह देवेशं भर्तारं वृषभध्वजम् ॥ ५८

पार्वत्युवाच—

अहो माहात्म्यमतुलं रामस्य परमात्मनः] । श्रोत्रतृप्तिर्हि मे न स्यात्कल्पायुतशतैरपि ॥ ५९
धन्याऽहं कृतकृत्याऽस्मि सर्वभूतभयानक । त्वत्प्रसादाद्धरेर्भक्तिर्जन्मजन्मनि चास्तु मे ॥ ६०

वसिष्ठ उवाच—

एवमुक्त्वा स्वभर्तारं गौरी भागवतोत्तमम् । रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे ॥ ६१
रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः । इममेव जपन्मन्त्रं सर्वावस्थासु पार्वती ॥ ६२
उवास च सुखेनैव कैलासे पतिना सह । एतत्ते वृत्तमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं नृप ॥ ६३
रुद्रप्रोक्तानि शास्त्राणि तामसान्येव पार्थिव । संमोहनार्थं लोकानां प्रोक्तवान्वृषभध्वजः ॥ ६४
रहसि प्रोक्तवान्देव्या इदमेकं हरः प्रभुः । यथार्थमर्थगुप्तं च सारं मन्त्रस्य भूपते ॥ ६५
देव्याः प्रीत्यै महादेवः कथयामास तत्परः । उ(औ)मामहेश्वरं राजन्संवादमिममद्भुतम् ॥ ६६

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. च. ज. फ. पुस्तकस्थः ।

यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि भक्तियुक्तेन चेतसा । स सर्ववन्द्यः सर्वज्ञो महाभागवतो भवेत् ॥ ६७
सर्वधर्मविनिर्मुक्तः प्राप्नोति परमं पदम् । धन्यः खलु भवाँल्लोके पार्थिवेन्द्र महाबल ॥ ६८
त्वदन्वये हरिः श्रीमान्पुराणपुरुषोत्तमः । उत्पत्स्यते दाशरथिः सर्वलोकहिताय वै ॥ ६९
तस्मादिक्ष्वाकवः पूज्याः सुराणामपि पार्थिव । येषां जातो हि भगवान्रामो राजीवलोचनः ७०

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्ड उमामहेश्वरसंवादे रामचन्द्राष्टोत्तरशतनामकथनं नामैकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४८३२७

अथ द्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

दिलीप उवाच—

कथितं भवता ब्रह्मन्सर्वधर्ममशेषतः । सामान्यं च विशिष्टं च स्वरूपं परजीवयोः ॥ १
स्वर्गापवर्गौ कथितौ साधनं च तयोरपि । धन्योऽस्म्यहं द्विजश्रेष्ठ त्वत्प्रसादात्सदा गुरो ॥ २
[*एकस्तु संशयश्चित्ते ममास्ति द्विजसत्तम] । कथामन्यां द्विज[+श्रेष्ठ पृच्छामि त्वां कुतूहलात् ३
कथयस्व यथातथ्यमपि वात्सल्यगौरवात् । महाभागवत]श्रेष्ठो रुद्रस्त्रिपुरहन्त(घात)कः ॥ ४
कस्माद्विगर्हितं रूपं प्राप्तवान्सह भार्यया । योनिलिङ्गस्वरूपं च कथं स्यात्सुमहात्मनः ॥ ५
पञ्चवक्त्रश्चतुर्बाहुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः । कथं विगर्हितं रूपं प्राप्तवान्द्विजपुंगव ॥
एतत्सर्वं समाचक्ष्व मित्रावरुणनन्दन ॥ ६

वसिष्ठ उवाच—

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छसि गौरवात् । विशुद्धहृदये पुंसां बुद्धिः श्रेयसि जायते ॥ ७
स्वायंभुवो मनुः पूर्वं मन्दरे पर्वतोत्तमे । जगाम मुनिभिः सार्धं दीर्घसत्रमनुत्तमम् ॥ ८
तस्मिन्समागताः सर्वे मुनयः संशितव्रताः । नानाशास्त्रविदः श्रेष्ठा बालसूर्यानलप्रभाः ॥ ९
सर्ववेदविदो विप्राः सर्वधर्मपरायणाः । वर्तमाने महासत्रे मुनयः क्षीणकल्मषाः ॥
अन्वेष्टुं देवतातत्त्वं मिथः प्रोचुस्तपोधनाः ॥ १०

ऋषय ऊचुः—

विप्राणां वेदविदुषां कः पूज्यो देवतां वरः । ब्रह्मविष्णुमहेशानां कः स्तुतो मुक्तिदो नृणाम् ११
कस्य पादोदकं सेव्यं भुक्तोच्छिष्टं च पावनम् । कोऽव्ययः परमं धाम परमात्मा सनातनः ॥
कस्य प्रसादस्तीर्थं च पितॄणां तृप्तिदं भवेत् ॥ १२

वसिष्ठ उवाच—

तेषां समुपविष्टानामिति वादो महानभूत् । रुद्रमेकमिति प्रोचुः केचिदत्र महर्षयः ॥ १३
ब्रह्मैव पूज्य इत्यन्ये वदन्ति मुनिसत्तमाः । सूर्य एवाऽऽत्मनां पूज्य इत्यन्ये प्राहुरर्चकाः ॥ १४
योऽसौ सर्वगतः श्रीमाञ्श्रीपतिः पुरुषोत्तमः । अव्ययः पुण्डरीकाक्षो वासुदेवः परात्परः ॥ १५

---

* इदमर्धं ढ. पुस्तकस्थम् । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. फ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ज. °र्वकर्म° । २ फ. ज. °हुरुसमाः । यो° ।

अनादिनिधनो विष्णुः स एव परमेश्वरः । संपूज्यो देवताश्रेष्ठ इत्येके प्रोचिरे द्विजाः ॥
तेषां विवदतां तत्र मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ १६

मनुरुवाच—

शुद्धसत्त्वमयो योऽसौ कल्याणगुणवान्प्रभुः । पुण्डरीकेक्षणः श्रीमाञ्श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ॥ १७
विप्राणां वेदविदुषामेक एवार्चितः प्रभुः । विप्राणां नेतरे पूज्या रजस्तमोविमिश्रिताः ॥ १८

वसिष्ठ उवाच—

इति तस्य वचः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः । भृगुं तपोनिधिं विप्रं प्रोचुः प्राञ्जलयस्तथा ॥ १९

ऋषय ऊचुः—

अस्माकं संशयं छेत्तुं त्वं समर्थोऽसि सुव्रत । ब्रह्मविष्णुमहेशानामन्तिकं व्रज सुव्रत ॥ २०
गत्वा तेषां समीपं तु तथा दृष्ट्वा तु विग्रहान् । शुद्धसत्त्वगुणं तेषां यस्मिन्संविद्यते मुने ॥ २१
स एव पूज्यो विप्राणां [*नेतरस्तु कदाचन । शुद्धसत्त्वमयः साक्षाद्ब्रह्मण्यः] स भविष्यति २२
[+तीर्थप्रसादवाँल्लोके विप्राणां स भविष्यति]। देवतानां पितॄणां च तस्योच्छिष्टं सुपावनम् २३
तस्माद्याहि मुनिश्रेष्ठ विबुधानां निवासनम् । क्षिप्रं कुरु मुनिश्रेष्ठ सर्वलोकहितं प्रभो ॥ २४

वसिष्ठ उवाच—

एवमुक्तस्ततस्तूर्णं कैलासं मुनिसत्तमः । जगाम वामदेवेन यत्राऽऽस्ते वृषभध्वजः ॥ २५
गृहद्वारमुपागम्य शंकरस्य महात्मनः । शूलहस्तं महारौद्रं नन्दिं दृष्ट्वाऽब्रवीद्द्विजः ॥ २६

भृगुरुवाच—

संप्राप्तोऽहं भृगुर्विप्रो हरं द्रष्टुं सुरोत्तमम् । निवेदयस्व मां शीघ्रं शंकराय महात्मने ॥ २७

वसिष्ठ उवाच—

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नन्दी सर्वगणेश्वरः । उवाच परुषं वाक्यमहर्षिममितौजसम् ॥ २८

नन्द्युवाच—

असांनिध्यं प्रभोस्तस्य देव्या क्रीडति शंकरः । निवर्तस्व निवर्तस्व यदि जीवितुमिच्छसि॥ २९

वसिष्ठ उवाच—

एवं निराकृतस्तेन तत्रातिष्ठन्महातपाः । बहूनि च दिनान्यस्मिन्गृहद्वारेऽपि शांकरे ॥ ३०

भृगुरुवाच—

नारीसंगमर्मग्नोऽसौ[1] यस्मान्मामवमन्यते । योनिलिङ्गस्वरूपं वै तस्मात्तस्य भविष्यति ॥ ३१
ब्राह्मणं मां न जानाति तमसा समुपागतः । अब्रह्मण्यत्वमापन्नो ह्यपूज्योऽसौ द्विजन्मनाम् ॥ ३२
तस्मादन्नं जलं पुष्पं तस्मै दत्तं हविस्तथा । निर्माल्यमस्य तत्सर्वं भविष्यति न संशयः ॥ ३३

वसिष्ठ उवाच—

एवं शप्त्वा महातेजाः शंकरं लोकपूजितम् । उवाच गणमत्युग्रं नन्दिं शूलधरं नृप ॥ ३४

भृगुरुवाच—

रुद्रभक्ताश्च ये लोके भस्मलिङ्गास्थिधारिणः । ते पाषण्डत्वमापन्ना वेदबाह्या भवन्तु वै ॥ ३५

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. फ. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ज. फ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ज. ढ. फ. °मत्तोऽसौ ।

वसिष्ठ उवाच—

एवं शप्त्वा मुनिस्तत्र रुद्रं त्रिपुरहन्त(घात)कम् । जगाम ब्रह्मलोकं वै सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ ३६
तत्र देवैः सहाऽऽसीनं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् । दृष्ट्वा प्राञ्जलिना देवं प्रणनाम महामतिः ॥ ३७
प्रणम्य पुरतस्तस्य तूष्णीमास महातपाः । तं दृष्ट्वा मुनिशार्दूलं रजोगुणसमावृतः ॥ ३८
नार्चयामास धाताऽसौ महर्षिं समुपागतम् । प्रत्युत्थानं प्रियं वाक्यं न कृतं तस्य वेधसा ॥ ३९
ऐश्वर्येणैव महता तस्थौ तत्राम्बुजासनः । तं दृष्ट्वा रजसोद्रिक्तं महर्षिः पङ्कजासनम् ॥
व्याजहार महातेजा वाक्यं लोकपितामहम् ॥ ४०

भृगुरुवाच—

रजसा महतोद्रिक्तो यस्मान्मामवमन्यसे । तस्मात्त्वं सर्वलोकानामपूज्यत्वं समाप्नुहि ॥ ४१

वसिष्ठ उवाच—

एवं शप्त्वा महात्मानं ब्रह्माणं लोकपूजितम् । जगाम सहसा विप्रो भगवन्मन्दिरं भृगुः ॥ ४२
प्रविश्य वैष्णवं लोकं क्षीराब्धेरुत्तरे तटे । तत्र स्थितैर्महाभागैः पूज्यमानो यथार्हतः ॥ ४३
तत्रानिवार्यमाणस्तु निविष्टोऽन्तःपुरं द्विजः । प्रविश्य तस्मिन्विमले विमाने रविसंनिभे ॥ ४४
शयानं नागपर्यङ्के ददर्श कमलापतिम् । लक्ष्मीकरसरोजाभ्यां मृज्यमानपदद्वयम् ॥ ४५
तं दृष्ट्वा मुनिशार्दूलो भृगुः कोपसमन्वितः । सव्यं पादं प्रचिक्षेप विष्णोर्वक्षसि शोभिते ॥ ४६
तूर्णमुत्थाय भगवान्धन्योऽस्मीति वदन्मुदा । हस्ताभ्यां चरणं तस्य पीडयामास हर्षितः ॥
शनैर्मृदित्वा तत्पादं मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४७

विष्णुरुवाच—

धन्योऽस्म्यद्यैव विप्रर्षे कृतकृत्योऽस्मि सर्वदा । त्वत्पादस्पर्शनाद्देहे मङ्गलं मे भविष्यति ॥ ४८

समस्तसंपत्समवाप्तिहेतवः समुत्थितापत्कुलधूमकेतवः ।
अपारसंसारसमुद्रसेतवः पुनन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥ ४९

विप्रपादरजो यस्य देहे तिष्ठति सर्वदा । गङ्गादिसर्वतीर्थानि तस्य तिष्ठन्त्यसंशयम् ॥ ५०

वसिष्ठ उवाच—

इत्युक्त्वा सहसोत्थाय देव्या सार्धं जनार्दनः । भक्त्या समर्चयामास दिव्यस्रक्चन्दनादिभिः
तं दृष्ट्वा मुनिशार्दूलो हर्षपूर्णाश्रुलोचनः । उत्थायाऽऽसनमुख्यात्तं प्रणनाम दयानिधिम् ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा हर्षात्प्राह महातपाः ॥ ५२

भृगुरुवाच—

अहो रूपमहो शान्तिरहो ज्ञानमहो दया । अहो सुनिर्मला क्षान्तिरहो सत्त्वगुणो हरेः ॥ ५३
नैसर्गिकं शुभं सत्त्वं तथैव गुणवारिधेः । नान्येषां विद्यते किंचित्सर्वेषां त्रिदिवौकसाम् ॥ ५४
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च त्वमेव पुरुषोत्तमः । [*ब्राह्मणानां त्वमेवेशो नान्यः पूज्यः सुरः क्वचित् ॥
येऽर्चयन्ति सुरानन्यांस्त्वां विना पुरुषोत्तम] । ते पाखण्डत्वमापन्नाः सर्वलोकविगर्हिताः ॥ ५६
विप्राणां वेदविदुषां त्वमेवेज्यो जनार्दनः । नान्यः कश्चित्सुराणां च पूजनीयः कदाचन ॥ ५७
अनर्च्या ब्रह्मरुद्राद्या रजस्तमोविमिश्रिताः । त्वं शुद्धसत्त्वगुणवान्पूजनीयोऽग्रजन्मनाम् ॥ ५८

---

* अयं श्लोकः क. ज. फ. पुस्तकस्थः ।

त्वत्पादसलिलं सेव्यं पितॄणां च दिवौकसाम् । सर्वेषां भूसुराणां च मुक्तिदं कल्मषापहम् ५९
त्वद्भुक्तोच्छिष्टशेषं वै पितॄणां च दिवौकसाम् । भूसुराणां च सेव्यं स्यान्नान्येषां तु कदाचन६०
इतरेषां तु देवानामन्नं पुष्पं जलं तथा । अस्पृश्यं तु भवेत्सर्वं निर्माल्यं सुरया समम् ॥ ६१
तस्माद्वै ब्राह्मणो नित्यं पूजयित्वा सनातनम् । त्वत्तीर्थं भक्तमन्नं च भजेतैवानिशं बुधः ॥ ६२
नान्यं देवं तु वीक्षेत ब्राह्मणो न च पूजयेत् । नान्यप्रसादं भुञ्जीत नान्यस्याऽऽयतनं विशेत्६३
न ददाति हि यो विप्रः पितॄणां श्राद्धकर्मणि । तद्भुक्तमन्नं तीर्थं च तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥६४
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च । पतन्ति पितरस्तस्य नरके पूयशोणिते ॥ ६५
निवेदितं तव विभो यो जुहोति ददाति वा । देवतानां पितॄणां च तृप्तिमानन्त्यमश्नुते ॥ ६६
तस्मात्त्वमेव विप्राणां पूज्यो नान्योऽस्ति कश्चन । मोहाद्यः पूजयेदन्यान्स पाखण्डी भविष्यति॥
त्वं हि नारायणः श्रीमान्वासुदेवः सनातनः । विष्णुः सर्वगतो नित्यः परमात्मा महेश्वरः॥६८
त्वमेव सेव्यो विप्राणां ब्रह्मण्यः शुद्धसत्त्ववान् । पूज्यत्वाद्ब्राह्मणानां वै शुद्धसत्त्वगुणादपि ॥६९
सर्वेषामेव देवानां ब्राह्मणत्वमवाप्नुहि । त्वामेव हि सदा विप्रा भजन्ति पुरुषोत्तमम् ॥ ७०
ब्राह्मणास्ते बभूवुस्तु नान्यास्तत्र न संशयः । ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः ॥ ७१
ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरव्ययः । ब्रह्मण्यो भगवान्कृष्णो वासुदेवोऽच्युतो हरिः
ब्रह्मण्यो नारसिंहः स्यात्तथा नारायणोऽव्ययः । ब्रह्मण्यः श्रीधरः श्रीशो गोविन्दो वामनस्तथा
ब्रह्मण्यो यज्ञवाराहः केशवः पुरुषोत्तमः । ब्रह्मण्यो राघवः श्रीमान्रामो राजीवलोचनः ॥ ७४
ब्रह्मण्यः पद्मनाभश्च तथा दामोदरः प्रभुः । ब्रह्मण्यो माधवो यज्ञस्तथा त्रिविक्रमः प्रभुः ॥ ७५
ब्रह्मण्यश्च हृषीकेशः पीतवासा जनार्दनः । नमो ब्रह्मण्यदेवाय वासुदेवाय शार्ङ्गिणे ॥ ७६
नारायणाय श्रीशाय पुण्डरीकेक्षणाय च । नमो ब्रह्मण्यदेवाय वासुदेवाय विष्णवे ॥ ७७
कल्याणगुणपूर्णाय नमस्ते परमात्मने । नमो ब्रह्मण्यदेवाय सर्गस्थित्यन्तहेतवे ॥ ७८
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तथा संकर्षणाय च । नमो ब्रह्मण्यदेवाय सर्वदेवस्वरूपिणे ॥ ७९
वाराहवपुषे नित्यं त्रयीनाथाय ते नमः । नमो ब्रह्मण्यदेवाय नागपर्यङ्कशायिने ॥ ८०
राजीवदलनेत्राय राघवाय नमो नमः । मायया मोहिताः सर्वे देवाश्च ऋषयस्तव ॥ ८१
न जानन्ति महात्मानं सर्वलोकेश्वरं प्रभो । त्वां न जानन्ति भगवन्सर्ववेदविदोऽपि हि ॥ ८२
नामरूपगुणैः श्रीश चारित्रैरपि दुष्करैः । परत्वसूचकं सत्त्वं तव वेदितुमीश्वर ॥ ८३
महर्षिभिः प्रेषितोऽहमागतोऽस्मि तवान्तिकम् । तव शीलं गुणाञ्ज्ञातुं चरणं मम केशव ॥
दत्तं वक्षसि गोविन्द तत्क्षन्तव्यं कृपानिधे ॥ ८४

वसिष्ठ उवाच—

एवमुक्त्वा भृगुर्देवं प्रणम्य च मुहुर्मुहुः । दिव्यैर्महर्षिभिस्तत्र पूज्यमानो महात्मभिः ॥ ८५
पुनर्जगाम हृष्टात्मा यज्ञे ऋषिसमागमे । समागतं महात्मानं तत्र दृष्ट्वा महर्षयः ॥ ८६
प्रत्युत्थाय नमस्कृत्वा पूजां चक्रुर्विधानतः । तेषां विज्ञापयामास तत्सर्वं मुनिपुंगवः ॥ ८७

भृगुरुवाच—

रजस्तमोगुणोद्रिक्तौ विधीशानौ सुरोत्तमौ । शप्तौ मया न पूज्यौ तौ विप्राणामृषिसत्तमाः ॥८८
अब्रह्मण्यत्वमापन्नो गर्हितं रूपमास्थितः । शप्तः कैलासशिखरे शंकरस्तमसाऽऽवृतः ॥ ८९

शुद्धसत्त्वमयो विष्णुः कल्याणगुणसागरः । नारायणः परं ब्रह्म विप्राणां दैवतं हरिः ॥ ९०
ब्रह्मण्यः श्रीपतिर्विष्णुर्वासुदेवो जनार्दनः । ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो हरिरच्युतः ॥ ९१
स एव पूज्यो विप्राणां नेतरः पुरुषर्षभः । मोहाद्यः पूजयेदन्यं स पाषण्डी भविष्यति ॥ ९२
स्मरणादेव कृष्णस्य विमुक्तिः पापिनामपि । तस्य पादोदकं सेव्यं भुक्तोच्छिष्टं च पावनम् ९३
स्वर्गापवर्गदं नॄणां ब्राह्मणानां विशेषतः । विष्णोर्निवेदितं नित्यं देवेभ्यो जुहुयाद्धविः ॥ ९४
पितृभ्यश्चैव तद्दद्यात्सर्वमानन्त्यमश्नुते । यो न दद्याद्धरेर्भुक्तं पितॄणां श्राद्धकर्मणि ॥ ९५
अश्नन्ति पितरस्तस्य विण्मूत्रं सततं द्विजाः । तस्माद्विष्णोः प्रसादो वै सेवितव्यो द्विजन्मनाम् ॥
इतरेषां तु देवानां निर्माल्यं गर्हितं भवेत् । सकृदेव हि योऽश्नाति ब्राह्मणो ज्ञानदुर्लभः ॥ ९७
निर्माल्यं शंकरादीनां स चाण्डालो भवेद्ध्रुवम् । कल्पकोटिसहस्राणि पच्यते नरकाग्निना ॥ ९८
निर्माल्यं भो द्विजश्रेष्ठा रुद्रादीनां दिवौकसाम् । रक्षोयक्षपिशाचान्नं मद्यमांससमं स्मृतम् ॥ ९९
तद्ब्राह्मणैर्न भोक्तव्यं देवानां भुञ्जि(नामर्पि)तं हविः । तस्मादन्यं परित्यज्य विष्णुमेव सनातनम्
पूजयध्वं द्विजश्रेष्ठा यावज्जीवमतन्द्रिताः । तद्विष्णोः परमं धाम सत्यं ज्योतिरसंशयाः ॥ १०१
तापादिपञ्चसंस्कारैरन्विष्य शुभचेतसा । अप्राकृतं हरिं सम्यगर्चयध्वं द्विजर्षभाः ॥ १०२
चक्राङ्कितभुजा विप्रा भवन्त्यप्राकृताः शुभाः । चक्रलाञ्छनहीनास्तु प्राकृतास्तामसाः स्मृताः ॥
तस्मात्प्राकृतसंसर्गपापौघदहनं हरेः । प्रतप्तं बिभृयाच्चक्रं शङ्खं च भुजमूलयोः ॥ १०४
ऊर्ध्वपुण्ड्राणि चाङ्गेषु धृत्वा शास्त्रोक्तमार्गतः । अर्चयेन्मन्त्ररत्नेन विधिना पुरुषोत्तमम् ॥ १०५
तस्य प्रसादसेवां च कुर्यान्नित्यमतन्द्रितः । तस्याऽऽवरणपूजायां त्रिदशानर्चयेत्सदा ॥ १०६
तमेव सर्वयज्ञानां भोक्तारं परमेश्वरम् । ज्ञात्वा वै जुहुयाद्दद्याज्जपेद्वै सततं द्विजाः ॥ १०७

वसिष्ठ उवाच—

एवमुक्तास्तु ते सर्वे ऋषयः क्षीणकल्मषाः । नमस्कृत्य भृगुं सम्यगूचुः प्राञ्जलयस्तदा ॥ १०८

ऋषय ऊचुः—

भगवन्संशयच्छेत्ता त्वमेव द्विजसत्तम । त्वं वै लोके गतिर्ब्रह्मंस्त्वमेव परमा गतिः ॥ १०९
त्वमेव परमो धर्मस्त्वमेव परमं तपः । त्वत्प्रसादाद्वयं विप्रा भविष्यामो हि नान्यथा ॥ ११०

वसिष्ठ उवाच—

एवं स्तुत्वा भृगुं विप्रं सर्व एव महर्षयः । तस्मात्संप्राप्तमन्त्रा वै पूजयामासुरच्युतम् ॥ १११
एतत्ते सर्वमाख्यातं प्रसङ्गात्पार्थिवात्मज । रामस्य हस्तकमलस्पर्शनाद्वै नृपोत्तम ॥ ११२
भविष्यत्यमलं तच्च रूपं लोकविगर्हितम् । राघवः सर्वदेवानां पावनः पुरुषोत्तमः ॥ ११३
स्पृष्टा दृष्टाश्च तेनैव विमलाः शंकरादयः । सर्वेषामपि देवानां पिता माता जनार्दनः ॥ ११४
त्राता च सर्वलोकानां वत्सलो गुणसागरः । तमेव शरणं गच्छ यदीच्छसि परं पदम् ॥ ११५
एतत्ते सर्वमाख्यातं पुराणं वेदसंमितम् । ब्रह्मणा कथितं राजन्मनोः स्वायंभुवेऽन्तरे ॥ ११६
यस्त्विदं श्रावयेन्नित्यं पठेद्वा सुसमाहितः । अनन्यभक्तिः श्रीशस्य जायते तस्य सर्वदा ॥ ११७
विद्यार्थी लभते विद्यां धर्मार्थी धर्ममाप्नुयात् । मोक्षार्थी लभते मोक्षं कामार्थी लभते सुखम् ११८
द्वादश्यां श्रवणे सूर्यचन्द्रयोर्ग्रहणे तथा । अमावास्यां पौर्णमास्यां पठेद्भक्तिसमन्वितः ॥ ११९
श्लोकार्धं श्लोकपादं वा पठेद्यस्तु समाहितः । अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ १२०

[*एतदेव यदा पद्ममभूद्धैरण्मयं जगत् । तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत्पाद्ममित्युच्यते बुधैः ॥ १२१
पाद्मं तत्पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणीह पठ्यते । तत्पुराणं च यो दद्यात्सुवर्णकमलान्वितम् ॥ १२२
ज्येष्ठे मासि तिलैर्युक्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत्] । इत्येतत्कथितं गुह्यं पुराणं पद्मसंज्ञितम् ॥
[+अर्चयस्व हृषीकेशं यदीच्छसि परं पदम्] ॥ १२३

सूत उवाच—

एवमुक्तो वसिष्ठेन गुरुणा नृपभासुरः । प्रणम्य च गुरुं राजा पूजयित्वा यथार्हतः ॥ १२४
तस्मात्संप्राप्तमन्त्रोऽसौ विधिना द्विजसत्तमात् । अर्चयित्वा हृषीकेशं यावज्जीवमतन्द्रितः ॥
काले हरिपदं प्राप योगिगम्यं सनातनम् ॥ १२५

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे भृगुशापकथनं नाम द्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

इति श्रीमहामुनिव्यासप्रणीते महापुराणे पाद्मे षष्ठमुत्तरखण्डं समाप्तम् ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४८४५२

अध्यायानामादितः समष्ट्यङ्काः—६२८

समाप्तिमगमदिदं पाद्मं महामुनिव्यासप्रणीतमष्टादशपुराणान्तर्गतं महापुराणम् ।

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. पुस्तकस्थः । + इदमर्धं क. ख. ज. पुस्तकस्थम् ।

---

१ क. ज. संहितात्मकम् ।